

พุทธประวัติฝ่ายมหายานในธิเบต

เรียงตามฉบับของ

W. WOODVILLE ROCKHILL

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นางกิมลุ้ย อาจารีย์

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๐

พุทธประวัติฝ่ายมหายานในธิเบต

เรียงตามฉบับของ

W. WOODVILLE ROCKHILL

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นางกิมลุ้ย อาจารีย์

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๖ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๑๐

พุทธประวัติฝ่ายมหายานในธิเบต

เรียงตามฉบับของ

W. WOODVILLE ROCKHILL

พิมพ์ครั้งแรก	ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ	พ.ศ. ๒๔๗๕
พิมพ์ครั้งที่สอง	ในงานฌาปนกิจศพ นางสมเชื้อ ประมิติธนการ	พ.ศ. ๒๕๐๑
พิมพ์ครั้งที่สาม	ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางกิมลุ้ย อาจารีย์	พ.ศ. ๒๕๑๐

พิมพ์ที่ ร.พ. ชวนพิมพ์ ๑๑๒-๑๑๖ ถนนบริพัตร สำราญราษฎร์ พระนคร โทร. ๘๑๐๕๔๑
นายชวน ศรสงคราม ผู้พิมพ์โฆษณา ๒๕๑๐

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางกิมลุ้ย อาจารีย์ กำหนดงานวันที่ ๖ มีนาคม ๒๕๑๐ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม นายวิชัย อาจารีย์ ซึ่งเป็นสามี ได้มาติดต่อกับกรมศิลปากร ขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่องพุทธประวัติฝ่ายมหายานในธิเบต เรียงตามฉบับของ W. WOODVILLE ROCKHILL เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้พิมพ์ได้ดังประสงค์

พุทธประวัติฝ่ายมหายานในธิเบต ซึ่งพิมพ์เป็นสมุดเล่มนี้ เรียงตามข้อความในหนังสือพุทธประวัติซึ่ง วุดวิล รอกฮิล (W. WOODVILLE ROCKHILL) ได้เรียบเรียงไว้ตามข้อความในคัมภีร์ภาษาธิเบต ซึ่งเขียนชื่อเป็นตัวหนังสืออังกฤษดังนี้ BKAH - HGYUR และ BSTAN - HGYUR ห้างตรึบเนอรุที่ลอนดอนพิมพ์เมื่อ ค.ศ. ๑๘๘๔ (พ.ศ. ๒๔๒๖ — ๒๔๒๗) รอกฮิลได้เขียนคำนำในเรื่องที่ตนได้เรียงและความเห็นบางอย่างไว้ เห็นควรนำข้อความบางอย่างในคำนำนั้นมาพิมพ์ไว้บ้าง จึงได้ย่อความมาพิมพ์ไว้ดังต่อไปนี้

คัมภีร์ BKAH - HGYUR นี้ "อเล็กซานเดอรุโกซมะเดอโกโร (ALEXANDER COSMA DE KÖRÖS) เคยได้ทำสารบาญพิมพ์ไว้ในหนังสืออาเซียติกริเซอจซุ (ASIATIC RESEARCHES) เล่ม ๒๐ ในหนังสือคัมภีร์นี้ มีหนังสืออีกคัมภีร์หนึ่งรวมอยู่ด้วย คัมภีร์นั้นชื่อว่า ทุลว (DULVA) ถ้าจะประมาณขนาดแห่งคัมภีร์ทุลว ก็ประมาณ ๑ ใน ๑๐ แห่ง

คัมภีร์ใหญ่ คัมภีร์ทุลวมีกว่า ๔๐๐๐ หน้า ๆ ละ ๗ บรรทัด ๆ ๑ มีประมาณ ๒๒ พยางค์ อาจเห็นได้ว่าคัมภีร์ BKAH - HGYUR อันมีถึง ๑๐ เท่าคัมภีร์ทุลวนั้นเป็นหนังสือใหญ่มาก คัมภีร์ทุลวจะเป็นของเก่าที่สุดและแท้ที่สุดในคัมภีร์ BKAH - HGYUR ทุลวก็คือพระวินัยปิฎกฝ่ายธิเบต แต่พระวินัยปิฎกของธิเบตมิได้จำกัดเฉพาะวินัยฝ่ายภิกษุสงฆ์อย่างวินัยทางบาลี มีเพิ่มชาดก อวทานพยากรณ์สูตร และอุทานด้วย คล้ายกับวินัยฉบับภาษาสังสกฤต ส่วนคัมภีร์ BSTAN - HGYUR อันเป็นคัมภีร์ฝ่ายธิเบตเช่นเดียวกันนั้น มีคัมภีร์ย่อยสำคัญ ๆ หลายคัมภีร์ ซึ่งเป็นเครื่องช่วยให้เข้าใจตอนที่ยาก ๆ ในคัมภีร์ BKAH - HGYUR หลายแห่ง

ฉบับภาษาไทยที่เรียบเรียงพิมพ์ในสมุดเล่มนี้ ได้ตัดมาแต่เฉพาะพุทธประวัติเท่านั้น ตอนอื่นที่ว่าด้วยพุทธศาสนประวัติ และพงศาวดารธิเบต ฯลฯ อันมีอยู่ในฉบับเดิมยังมิได้ทำ

พุทธประวัติโดยเฉพาะนั้น รอกฮิล ชี้แจงไว้ในคำนำความว่า ถ้าสอบข้อความเทียบกับข้อความในคัมภีร์อื่นซึ่งมีผู้จดจำสืบต่อกันมาคนละทาง คือฝ่ายใต้และฝ่ายเหนือหรือที่อื่น จะเห็นได้ว่าพุทธประวัติ ตอนปฐมโพธิกาลจนเสด็จเยี่ยมกบิลพัสดุครั้งแรก กับพุทธประวัติตอนปัจฉิมโพธิกาลคือปรินิพพาน ๒ ตอนนี้เกือบเหมือนกันหมดทุกสำนวน น่าจะได้จดจำสืบกนมาแต่สำนวนต้นตออันเดียวกันทั้งนั้น แต่จะชี้ให้ชัดลงไปว่าเหตุการณ์ตอนปฐมโพธิกาลและปัจฉิมโพธิกาลเกิดขึ้นเมื่อพระชันษาเท่าใด ๆ นั้นยากที่เรียงลำดับเหตุการณ์ประจำปีลงไปบ้างนั้นเพราะอาศัยเรื่องบางแห่งประกอบ ยกตัวอย่างเช่นมีคำกล่าวไว้ในคำภีร์ว่าเหตุการณ์นั้น ๆ เกิดขึ้นในรัชสมัย

พระเจ้าอชาตศัตรู ก็แยกพุทธประวัติตอนนี้ออกเป็นตอนปัจฉิมโพธิกาล เพราะปรากฏว่าพระเจ้าอชาตศัตรูได้ขึ้นครองราชสมบัติ ก่อนหน้าพระพุทธเจ้านิพพาน ๕ ปีหรือ ๘ ปีเท่านั้น ดังนี้

เหตุการณ์ระวางปฐมโพธิกาลนี้ ผู้ศึกษาทางบาลีอ่านพุทธประวัติในสมุดเล่มนี้ อาจเห็นพ้องกับรอกฮิลถึงเรื่องอื่นอันมีอยู่ในระวาง ๆ ซึ่งเรียงไขว้กับบาลีบ้าง เอาหลายเรื่องมารวมเป็นเรื่องเดียวบ้าง ตัดเรื่องเดียวเป็นมากเรื่องบ้าง อาจชี้เทียบบาลีได้เกือบทั้งนั้น

เรื่องพุทธประวัติฝ่ายมหายานในธิเบตนี้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์เป็นครั้งแรกในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ พิมพ์ครั้งที่สอง ในงานฌาปนกิจศพ นางสมเชื้อ ประมิติธนการ พ.ศ. ๒๕๐๑ ในการพิมพ์ครั้งนี้จึงนับเป็นพิมพ์ครั้งที่สาม

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งนายวิชัย อาจารีย์ ได้บำเพ็ญอุทิศแด่ นางกิมลุ้ย อาจารีย์ และได้ให้พิมพ์หนังสืออันมีค่าในทางศาสนานี้แจกจ่ายเป็นกุศลสาธารณประโยชน์ ขอกุศลทั้งนี้จงเป็นปัจจัยดลบันดาลให้ นางกิมลุ้ย อาจารีย์ ผู้วายชนม์ ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผลในสัมปรายภพ สมดังเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๖ มกราคม ๒๕๑๐

นางกิมลุ้ย อาจารีย์

ชาตะ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๒

มรณะ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๙

ประวัติ

ของ

นางกิมลุ้ย อาจารีย์

นางกิมลุ้ยเป็นบุตรสุดท้องของ นายจวนสุน นางทรัพย์ เกิดที่จังหวัดสวรรคโลก เป็นกำพร้ามารดามาแต่เล็ก บิดามีอาชีพค้าขาย แต่งงานที่ตำบลคลองตาล อำเภอศรีสำโรง จังหวัดสุโขทัย กับนายวิชัย อาจารีย์ เสมียนจัตวาของที่ทำการไปรษณีย์จังหวัดสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ มีบุตรชายหนึ่งคนชื่อ นายธนู อาจารีย์ ซึ่งได้รับการศึกษาสำเร็จจากจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย แผนกอักษรศาสตร์ ได้รับปริญญา อ.บ. สำเร็จจากมหาวิทยาลัยลอนดอนแห่งประเทศอังกฤษได้รับปริญญา B.A. Honours (Philosophy) สำเร็จวิศวกรรมเฆมีจากมหาวิทยาลัยอิลลินอยส์แห่งประเทศอเมริกาได้รับปริญญา B.S. (Chemical Engineering)

เมื่อยังเยาว์ นางกิมลุ้ยได้เรียนหนังสืออยู่ชั้นมูลที่โรงเรียนประจำจังหวัดสวรรคโลก เรียนได้เจ็ดวันก็ต้องออก เพราะมีพี่สาวคนหนึ่งบอกว่าไม่ต้องเรียน ให้เลี้ยงลูกให้กับพี่สาว ซึ่งเรื่องนี้นางกิมลุ้ยได้พร่ำบ่นอยู่เสมอเกือบตลอดชีวิตของตนว่า เป็นคนโง่ไม่ได้เรียนหนังสือเหมือนเด็กรุ่นหลัง ในระหว่างมีชีวิตนางกิมลุ้ยได้พยายามศึกษาด้วยตนเองพอจะอ่านหนังสือไทยและอังกฤษเขียนและผสมคำได้

บ้างงู ๆ ปลา ๆ ได้เคยเดินทางไปอยู่กับบุตรชายที่กรุงลอนดอนสองปี ที่เมืองชิคาโก้รัฐอิลลินอยส์แห่งอเมริกาอีกหนึ่งปี พูดกับฝรั่งซื้อของกันพอรู้เรื่องด้วยภาษาอังกฤษง่าย ๆ (ถ้าไม่รู้ก็ใช้ภาษาใบ้) และมีเพื่อนเป็นแหม่มหลายคน รักและชอบอัธยาศัยกันมาก เมื่อนางกิมลุ้ยถึงแก่กรรม เขาเหล่านั้นทราบ ต่างก็มีจดหมายแสดงความเสียใจ และพรรณนาในอดีตที่เขาได้สังสรรค์สมาคมกันมา เป็นชีวิตที่นางกิมลุ้ยได้ผจญมาอย่างสนุกสนานตอนหนึ่ง

นางกิมลุ้ยเป็นคนมัธยัสถ์ เป็นแม่บ้านที่ดี มีความซื่อตรงต่อครอบครัวและผู้อื่น เนื่องจากถือว่าตนเป็นผู้มีความรู้น้อยจึงพูดหรือทำอะไร ๆ ตรงไปตรงมา ยึดถือหลักความจริง พูดเท็จไม่เป็น ถ้าขึ้นโรงขึ้นศาลก็จะเป็นการง่ายสะดวกต่อการพิจารณา

นางกิมลุ้ยนับถือพุทธศาสนา มีจิตศรัทธาเลื่อมใสสนใจฝักใฝ่ในศาสนาตลอดมา ได้กระทำการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นเนืองนิตย์

นางกิมลุ้ยป่วยเป็นโรคมะเร็งที่ลำไส้ใหญ่ติดต่อกับทวารหนักประมาณสี่ปีเศษ ได้ถึงแก่กรรมเวลา ๑๖.๒๕ น. วันพุธที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๙ ณ ตึกจงกลนี ฯ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ประมาณอายุได้ ๕๖ ปีกับ ๑๐ เดือนเศษ

ก่อนถึงแก่กรรม นางกิมลุ้ยได้รู้ตนอย่างดีว่า ตนจะต้องถึงแก่กรรมอย่างแน่แท้ ฉะนั้น ตลอดเวลาที่ป่วยหนัก นางกิมลุ้ยมีสติสัมปชัญญะดี ยึดมั่นอยู่ในสิ่งที่ดีที่เป็นกุศล เช่น การทำบุญ ทำทาน

จิตใจตั้งมั่นอยู่ในโอวาทคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ไม่วอกแวก ครั้นถึงวาระสิ้นชีพ ก็สิ้นไปด้วยความสงบ

นางกิมลุ้ยเป็นคนมัธยัสถ์ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว จึงเก็บหอมรอมริบเงินในระหว่างที่มีชีวิตอยู่ได้สองล้านบาทเศษ ได้ทำบุญไปหลายแห่งด้วยกัน เมื่อขณะที่กำลังเจ็บหนักได้ปรารภกับข้าพเจ้าว่า ผู้มีเงินเขาบริจาคเงินสร้างตึกให้คนไข้โรงพยาบาลจุฬา ฯ กันจนมากมาย จนดูแน่นไปหมด ความคิดปรารภเช่นนี้ก็เนื่องจากความซาบซึ้งในใจ เล็งเห็นความสำคัญของแพทย์และพยาบาล ที่ตนได้รับความเมตตาจากแพทย์และพยาบาล จึงปรารภว่าเมื่อมีแต่ตึกพยาบาลแล้ว ถ้าไม่มีนายแพทย์และนางพยาบาลจะดีหรือ? คนยากจนจะทำอย่างไรกัน นางกิมลุ้ยได้ปรารภกับข้าพเจ้าต่อไปอีกว่า ฉันมีเงินอยู่นิดเดียว อยากจะเฉลี่ยไปให้คนจน (เพราะนึกถึงความจนของตนในชีวิตที่ผ่านมา) ก็คงไม่ทำประโยชน์ให้แก่เขาเหล่านั้น ฉะนั้น จึงมีความคิดว่า ถ้าเราทำนุบำรุงนายแพทย์และนางพยาบาล ถึงแม้ว่าจะให้ไม่ได้มาก จะได้น้อยก็ยังดี ถ้าเราส่งเสริมนายแพทย์และนางพยาบาลไปศึกษาต่างประเทศนำความรู้ความชำนาญมาทำการสอนนักเรียนแพทย์และพยาบาล ในที่สุดก็จะได้รักษาคนทั่ว ๆ ไป ไม่ว่าจะจนหรือมั่งมี ก็จะเป็นประโยชน์มากมายแน่นอน ข้าพเจ้าเห็นด้วยตามความคิดอันนี้ และสนับสนุนส่งเสริม ฉะนั้น นางกิมลุ้ยจึงได้เข้าเฝ้าทูลเกล้าถวายพันธบัตรราคาหนึ่งล้านบาทแด่สมเด็จองค์สภานายิกาสภากาชาดไทย เพื่อพระราชทานแก่สภากาชาดไทยไว้เป็นทุนเก็บดอกผลสำหรับใช้จ่าย ในการส่งนาย

แพทย์นางพยาบาลของโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ไปศึกษาต่างประเทศหรือใช้วิจัยในทางการแพทย์ เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๙ พร้อมด้วยผู้นำเผ้า คือ พระตีรณสารวิศวกรรม อุปนายกผู้อำนวยการสภากาชาดไทยและศาสตราจารย์นายแพทย์เฉลี่ย วัชรพุกก์ หัวหน้าแผนกศัลยศาสตร์ คุณหญิงเชื้อชื่น บุนนาค เลขานุการสำนักงานกลางสภากาชาดไทย สมเด็จองค์สภานายิกาสภากาชาดไทยได้ทรงพระกรุณาต้อนรับและพระราชทานเหรียญทองสภากาชาดสมนาคุณชั้นหนึ่งให้แก่ นางกิมลุ้ย อาจารีย์ ครั้นต่อมาเมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๙ นางกิมลุ้ยได้เชิญพระตีรณสารวิศวกรรม อุปนายกผู้อำนวยการสภากาชาดไทยรับเงินเพิ่มเติมอีกห้าแสนบาท ให้สภากาชาดไทยจัดตั้งเป็นเงินทุน เพื่อเก็บดอกผลไว้ใช้เฉพาะในแผนกศัลยศาสตร์อีก

นางกิมลุ้ยได้ถวายเงินอีกหนึ่งแสนบาท แด่สมเด็จพระสังฆราช เพื่อทอดกฐินสามัคคีวัดเทพอาวาสจังหวัดราชบุรี ข้าพเจ้าได้ทราบว่า กฐินสามัคคีนี้ได้เงินรวมประมาณหนึ่งแสนแปดหมื่นบาท ซึ่งประธานกฐินจะนำเงินไปสร้างโรงเรียน

อนึ่ง เมื่อวันมหิดล คือวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๕๐๙ นักศึกษาแพทยศาสตร์และศิริราชพยาบาลได้มาเรี่ยไรเงิน เพื่อสมทบทุนวันมหิดล นางกิมลุ้ยได้บริจาคทันทีเป็นเงินหนึ่งหมื่นบาท นางกิมลุ้ยได้รับหนังสือชุมนุมพระนิพนธ์ และบทความเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร นางกิมลุ้ยได้ให้ข้าพเจ้าอ่านให้ฟังทุก ๆ คืน อ่านจบแล้ว ก็ให้อ่านซ้ำอีก

หลายครั้ง เพราะซาบซึ้งในพระกรณียกิจที่สมเด็จพระราชบิดาได้ทรงเสียสละทุกประการ ทรงพระอุตสาหะพยายามปรับปรุงการแพทย์โดยพระองค์เอง ทรงอุทิศพระวรกายและพระหฤทัยตลอดทั้งพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เป็นจำนวนมหาศาล เพื่อวางรากความเป็นหลักฐานของแพทยศาสตร์ปัจจุบัน อันผลที่ได้รับนั้นดังที่ได้ประจักษ์แก่ตาท่านทุกวันนี้ จนคณะแพทยศาสตร์และศิริราชพยาบาลตั้งพระฉายาให้แด่สมเด็จพระราชบิดาว่า **"พระบิดาแห่งการแพทย์แผนปัจจุบันของไทย"** ข้อความละเอียดต่าง ๆ ได้ปรากฏอยู่ในหนังสือชุมนุมพระนิพนธ์และบทความเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระราชบิดา ซึ่งปัจจุบันหลักฐานพระกรณียกิจที่ได้บุกเบิกการแพทย์ของประเทศไทยรวบรวมพิมพ์โดยคณะแพทยศาสตร์และศิริราชพยาบาล เมื่อนางกิมลุ้ยได้ซาบซึ้งใจในพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระราชบิดา ก็พร่ำบ่นเสมอว่าพระองค์เป็นอัจฉริยบุรุษอันแน่แท้ นางกิมลุ้ยฝักใฝ่ในการกุศลคิดว่าจะต้องทำอะไรสักอย่างหนึ่งในวันมหิดลวันหน้า แต่ก็มาถึงแก่กรรมเสียก่อน

ขณะป่วยนางกิมลุ้ยได้รับความกรุณาจากสภากาชาดไทยให้เป็นคนป่วยชั้นพิเศษอยู่ตึกจงกลนีวัฒนวงศ์ ได้รับการยกเว้นค่าธรรมเนียมห้องและค่าอาหาร ค่าเลือดก็คิดเพียงครึ่งเดียว เมื่อเป็นเช่นนี้ นางกิมลุ้ยก็ระลึกถึงบุญคุณของแพทย์และพยาบาล ตลอดถึงสภากาชาดไทยรำพันอยู่เสมอว่า กาชาดนั้นเป็นของคนทุกชาติทุกภาษา ไม่มีการเลือกชั้นวรรณะ นายแพทย์และนางพยาบาลก็ทำหน้าที่รักษาพยาบาล

คนทั่ว ๆ ไปมีแต่การสร้างความดีตลอดชีวิต ไม่มีการสร้างในทางเสื่อมเสีย เป็นอาชีพที่น่าชื่นชมไม่มีที่ตำหนิได้เลย เป็นการทำประโยชน์โดยตรงต่อมนุษย์ทั้งชาติ ถ้านายแพทย์และนางพยาบาลตายไปแล้วต้องไปเกิดในสรวงสวรรค์อย่างแน่ นางกิมลุ้ยมีจิตศรัทธาเชื่อมั่นว่า คนเราถ้าทำกรรมดีจะต้องไปเกิดที่ดีหรืออยู่ในสวรรค์เสวยสุขในทิพยพิมานเป็นแน่ ซึ่งข้าพเจ้าก็เชื่อเช่นเดียวกัน

ฉะนั้น ในจำนวนเงินสองล้านบาทเศษ นางกิมลุ้ยจึงสละทำบุญตั้งทุนเสียหนึ่งล้านห้าแสนบาท มอบให้สภากาชาดไทยจัดหาผลประโยชน์ดังได้กล่าวมาแล้วตอนต้น ถวายกฐินเสียหนึ่งแสนบาท เงินคงเหลือประมาณห้าแสนบาทเศษ นางกิมลุ้ยก็ได้คิดการไกล เพราะรู้ตนดีแล้วว่าจะต้องเดินทางไปแล้วไม่กลับ หลับแล้วไม่ตื่น ในไม่ช้า ไม่อยากจะให้ผู้อยู่ภายหลัง คือ พวกเราเดือดร้อน จึงให้งบประมาณในการจัดการทำศพฌาปนกิจจำนวนหนึ่งแสนห้าหมื่นบาท ให้มูลนิธิโรงเรียนคนตาบอดหนึ่งหมื่นบาท ยังเหลือเงินสามแสนห้าหมื่นบาท สั่งให้ข้าพเจ้าจัดหาผลประโยชน์ทำบุญอุทิศไปให้เรื่อย ๆ ซึ่งข้าพเจ้าคิดว่าจะมอบให้กับสภากาชาดไทย หรืออาจเป็นมูลนิธิใดมูลนิธิหนึ่งดำเนินการหาผลประโยชน์ต่อไป ข้าพเจ้าคิดว่าผลประโยชน์ที่ได้รับจากพันธบัตรจะได้แบ่งเฉลี่ยไปให้มูลนิธิคนตาบอด พุทธสมาคม สมทบทุนวันมหิดล ทอดกฐินบ้าง บวชพระบ้างทุก ๆ ปีไป ข้าพเจ้าจะพยายามจัดทำให้ตรงกับความประสงค์ของนางกิมลุ้ย

นางกิมลุ้ยได้พยายามสร้างแต่กรรมดีตั้งแต่ต้นตลอดจนวาระสุดท้าย เมื่อรู้ตัวจะหมดชีวิตก็ไม่สะทกสะท้าน ได้บริจาคทรัพย์ที่ตนหามาได้โดยทางสุจริตและยากลำบากจนหมดสิ้น มีจิตศรัทธาตั้งมั่นในพระพุทธศาสนาอย่างแน่วแน่ ยึดปฏิบัติแต่กรรมที่ดี เจตนาทำในสิ่งที่เป็นบุญเป็นกุศลอยู่ตลอดเวลา จึงเมื่อถึงเวลา ๑๖.๒๕ น. วันพุธที่ ๒ พฤศจิกายน พ. ศ. ๒๕๐๙ นางกิมลุ้ย อาจารีย์ ก็หลับตาสิ้นใจด้วยความสงบ ปราศจากความกระวนกระวาย ไม่มีห่วงใยอะไรทั้งสิ้น

ศพนางกิมลุ้ย อาจารีย์ ได้รับพระกรุณาจากสมเด็จพระสังฆราชทรงอุปถัมภ์ ให้ความสะดวกทุก ๆ ประการ ตั้งบำเพ็ญกุศลไว้ ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม ศาลาหน้าพระวิหาร เมื่อครบ ๕๐ วัน จึงบรรจุไว้ ณ สุสานวัดมกุฏ ฯ

ในโอกาสที่จะทำการพระราชทานเพลิงศพนางกิมลุ้ย อาจารีย์ ในวันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๐ นี้ สภากาชาดไทยได้มีความกรุณาขอพระราชทานเพลิงศพให้นางกิมลุ้ย อาจารีย์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระเมตตาพระราชทานเพลิงให้เป็นเกียรติแก่ นางกิมลุ้ย อาจารีย์ ในกรณีพิเศษ ซึ่งเป็นพระมหากรุณาอย่างล้นเกล้า ฯ แก่ผู้วายชนม์

ขอให้วิญญาณของนางกิมลุ้ย อาจารีย์ จงไปสู่สุคติในสัมปรายภพด้วยเทอญ.

วิชัย อาจารีย์ สามี

สารบาญ

หน้า

พุทธประวัติฝ่ายมหายานในธิเบต

เรียงตามฉบับของ W. Woodville Rockhill

บริจเฉทที่ ๑

ตั้งแต่เวลาสร้างโลกจนถึงรัชสมัยพระเจ้าศุทโธทน พุทธบิดา

ขณะเมื่อโลกประลัยนั้น มหาชนซึ่งอาศัยอยู่ในโลกที่ได้ไปเกิดในภูมิอาภาสวรเทพ (อาภัสสรพรหม) มีร่างกายอันสุขุมปราศจากสรรพมลทิน อินทรีย์ทั้งหลายไม่วิกลวิการ อวัยวะใหญ่น้อยสมบูรณ์เต็มที่ มีร่างกายงดงาม ผิวพรรณผ่องใส มีรัศมีพวยพุ่งออกจากกายเที่ยวไปได้ในอากาศ มีความรื่นเริงเป็นอาหาร เทวดาทั้งหลายเหล่านี้ดำรงอยู่ในสภาวนี้มีอายุยืนยิ่ง เป็นอยู่อย่างนี้สิ้นเวลายืดยาว

ในกาลนั้น แผ่นดินอันใหญ่หลวงระคนปนอยู่กับน้ำ และมหาสมุทร ในพื้นเบื้องบนส่วนทั้ง๓ที่ระคนปนกันอยู่นี้ มีลมพัดเป่าทำให้โอชะแค่นเข้าและมารวมกันอยู่ อุปมาดุจลมที่พัดเป่าในเบื้องบนน้ำนมที่เคี่ยวแล้วค่อย ๆ เย็นลง ให้หัวนมแค่นเข้าและมารวมกันอยู่ฉันใด ก็อุปไมยเหมือนลมเป่าในเบื้องบนพื้นแผ่นดิน น้ำมหาสมุทรซึ่งระคนปนอยู่ให้แค่นและรวมกันเข้าฉันนั้น

ส่วนที่แข็งนี้(๑) มีสีงาม มีรสอร่อย มีกลิ่นหอมยวนใจ มีสีเหมือนเนย รสเหมือนน้ำผึ้งสด

---

(๑) ผู้เขียนเรื่องนี้คัดภาษาสังสกฤตมาลงไว้ว่า ปฤถิวีรส รสแผ่นดิน ไทยเคยแปลว่า ง้วนดิน ต่อไปจะใช้ว่าง้วนดิน

ในระหว่างที่โลกตั้งขึ้นเป็นรูปนี้ เทพบางองค์ในอาภาสวรภพอยู่มาครบกำหนดกาล หมดบุญความดีที่ได้ทำไว้แล้ว ก็สิ้นอายุกลับมาเกิดเป็นมนุษย์ แต่คุณสมบัติยังไม่ขาดสาย ยังมีคุณธรรมอย่างที่มีอยู่ก่อนแล้ว (เมื่ออยู่ในภูมิอาภาสวรเทพ หมายความว่ายังมีร่างกายอันสุขุม ฯลฯ มีปีติเป็นอาหารอย่างเดิม)

ในระหว่างนั้นยังไม่มีพระอาทิตย์พระจันทร์ในโลก ดาวก็ยังไม่มี คืน วัน นาที วินาที ลิบดา ไม่มีทั้งนั้น เดือน ปักษ์ ระยะเวลา (ฤดู ?) และปีก็ไม่มี เพศชายเพศหญิงก็ไม่ปรากฏ มีแต่สิ่งที่มีชีวิตอย่างเดียว

ต่อมามีเรื่องเกิดขึ้นคือคน ๆ หนึ่งมีนิสัยซอกแซกเอาปลายนิ้วจิ้มง้วนดินมาลิ้มเข้าก็เกิดความชอบ จึงกินง้วนดินเป็นอาหาร คนอื่น ๆ เห็นคนนั้นกินง้วนดินก็ (เอาอย่าง) เริ่มกินง้วนดินเป็นอาหารบ้าง เนื่องจากพวกเหล่านี้กินง้วนดินเป็นอาหาร ร่างกายจึงหยาบและอ้วน รัศมีที่สว่างและความงามก็หายไป พื้นแผ่นดินก็มืดมัวไปหมด

ด้วยเหตุนี้ จึงเกิดมีพระอาทิตย์ พระจันทร์ และปรากฏมีดาว มีคืน วัน นาที วินาที ลิบดา เดือน ปักษ์ ฤดู และปี พวกที่เลี้ยงชีวิตด้วยง้วนดินอย่างนี้มีอายุยืน เป็นอยู่อย่างนี้สิ้นเวลายืดยาว

ผู้ที่กินง้วนดินแต่น้อยผิวพรรณก็ผ่องใส ส่วนผู้ที่กินมากผิวพรรณก็ดำคล้ำ เมื่อเป็นเช่นนี้พวกที่ผิวพรรณผ่องใสก็พูดกับพวกดำว่า ทำไมเราจึงมีผิวพรรณงาม แต่ท่านดำ การแตกต่างกันได้ตั้งขึ้นด้วย

ประการนี้ (๑) พวกที่มีผิวพรรณผ่องใสก็ทะเยอทะยานในผิวพรรณของตน จึงกลายเป็นคนมีบาปและอยุติธรรม ง้วนดินเลยหายไป

เมื่อง้วนดินหายไปแล้ว จึงเกิดมีของที่มีมัน (๒) มีสีงดงามและมีรสอร่อย กลิ่นหอมยิ่งนัก สีเหมือนดอกดองกา รสเหมือนน้ำผึ้งสด คนพวกนั้นได้ถือเอาเป็นอาหารและมีอายุยืน เป็นอยู่อย่างนี้สิ้นเวลายืดยาว

(เวลาภายหลังมาสะเก็ดดินนี้ก็ได้หายไปโดยเหตุอย่างเดียวกับที่ง้วนดินหายไปแล้ว)

เมื่อสะเก็ดดินหายไปแล้ว จึงเกิดมีกอหญ้าปล้อง (๓) มีสีงามและรสอร่อยกลิ่นหอมยิ่งนัก สีเหมือนดอกกระทุ่ม รสเหมือนน้ำผึ้งสด พวกเหล่านั้นก็ถือเอาเป็นอาหารและมีอายุยืน เป็นอยู่เช่นนี้สิ้นกาลยืดยาว

ต่อมาเวลาภายหลัง อาหารนี้ก็หายไปอีก โดยนัยที่กล่าวมาแล้วข้างบน จึงเกิดมีข้าวที่เกิดเอง เมล็ดไม่หยาบ ไม่มีเปลือก ขาวสะอาด ยาว ๔ องคุลีมีเสมอไม่ขาด ถ้าเกี่ยวเย็นเช้าก็งอกขึ้น ถ้าเกี่ยวเช้าไม่ทันเย็นก็งอกขึ้น ข้าวที่เกี่ยวแล้วงอกขึ้นใหม่เสมอ เพราะเหตุนั้น

---

(๑) ผิวคือสี ได้แก่ศัพท์ว่า วรรณ ซึ่งภายหลังกลายเป็นเหล่า เป็นพวก

(๒) ต้นฉบับคัดคำภาษาสังสกฤตมาลงไว้ว่า ปฤถิวีปรฺวฏก แปลว่ากองดิน เห็นจะตรงกับภาษาบาลีว่า ปฐวิปปฺปฏก แปลกันว่าสะเก็ดดิน

(๓) ต้นฉบับคัดคำภาษาสังสกฤตมาลงไว้ว่า วนลตา แปลว่า เถาที่เกิดขึ้นในน้ำหรือเกิดในป่า เห็นจะตรงกับภาษาบาลีว่า ปฐวีลตา แปลกันว่า เครือดิน

มีข้าวไม่ขาด คนพวกนั้นจึงถือเอาข้าวนี้เป็นอาหาร อาศัยอาหารชนิดนี้ชนพวกนั้นมีอายุยืน และเป็นเช่นนี้อยู่สิ้นกาลยืดยาว

เพราะเหตุกินข้าวชนิดนี้ อวัยวะของคนพวกนั้นจึงผลิออกไปต่าง ๆ บ้างก็เป็นเพศชาย บ้างก็เป็นเพศหญิง ต่อมาพวกนั้นเพ่งเล็งดูซึ่งกันและกัน ก็เกิดความรักกันขึ้น และตัณหาก็แผดเผาจนถึงกระทำกาเมสุมิจฉาจาร

คนพวกอื่นได้เห็นอาการที่คนพวกนั้นทำ ก็เอาก้อนดินหินกรวดกระเบื้องขว้างปา แล้วพูดว่าท่านทำผิด ท่านทำสิ่งที่ผิด ฝ่ายชนพวกที่ทำความผิดและได้ทำแล้วซึ่งสิ่งที่ผิด ก็โต้ตอบว่า ทำไมท่านจึงทำความเจ็บแค้นแก่พวกเรา การที่คนพวกอื่นเห็นคนพวกนั้นทำกรรมลามกและเอาดินซัด เอาก้อนหินก้อนกรวด และกระเบื้องขว้างปาและตามตะโกนว่า ฯลฯ (ดังกล่าวมาแล้ว) ก็เหมือนเวลาปัจจุบัน เมื่อชายมีเมีย ชนทั้งหลายเอาจุรณของหอมดอกไม้และข้าวตอกซัดโปรยเมียพร้อมกับเปล่งเสียงว่า ขอให้น้องหญิงมีความเจริญเป็นธรรมดาดังนี้ สิ่งใดที่คิดขึ้นในชั้นแรกเริ่มไม่เป็นยุติธรรม ถึงปัจจุบันกลายเป็นยุติธรรม สิ่งใดที่ทนไม่ได้ในชั้นแรกเริ่ม ถึงปัจจุบันกลายเป็นของทนได้ สิ่งใดที่ดูหมิ่นในชั้นแรกเริ่มถึงปัจจุบันกลายเป็นสิ่งที่ยกย่อง

เมื่อชนพวกนั้นได้ทำผิดวันหนึ่ง สองวัน สามวัน ซ้ำถึงเจ็ดวัน คนที่เต็มไปด้วยบาปเหล่านี้ ครั้นกลองแห่งบาปเข้าครอบงำแล้ว จึงเริ่มสร้างเคหะ (เรือน) และพูดกันว่า พวกเราอาจทำสิ่งใดที่ใคร ๆ ไม่อนุญาตในที่นี้ได้ อาศัยสำนวนนี้จึงเกิดมีคำว่า เคหะ (ที่ ๆ ควรถือ

เอาสิทธิได้) นี่เป็นครั้งแรกที่เกิดการแบ่งกันในโลก เพราะเรื่องเรือนเป็นเหตุ การแบ่งนี้จะเป็นยุติธรรมหรือไม่ ก็แล้วแต่การตัดสินของพระราชา พระราชาเป็นเจ้าของกฎหมาย

ถ้าหากว่าชนทั้งหลายเหล่านี้ ต้องการข้าวสำหรับกินเฉพาะมื้อเย็นหรือมื้อเช้า ก็จะไปเอามาได้ตามความต้องการ แต่มีเรื่องเกิดขึ้น ด้วยคนๆ หนึ่งมีนิสัยเกียจคร้าน ไปเอาข้าวครั้งเดียวพอทั้งมื้อเย็นมื้อเช้า ครั้นคนอื่นมาชวนว่าให้ไปเอาข้าวกันเถิด ก็ตอบว่า จงหาข้าวส่วนของท่านเถิด เราเอามาครั้งเดียวพอตลอดทั้งเช้าทั้งเย็น คนผู้ชวนก็คิดว่า ดี ดีมาก ๆ เราจะไปเอาข้าวครั้งเดียวให้พอสองวัน สามวัน เจ็ดวัน แล้วก็ทำตามที่คิดนั้น

ต่อมามีเรื่องขึ้นอีก คือมีคนบางคนไปชวนคน ๆ นั้นว่า ให้ไปเอาข้าวด้วยกัน แต่คน ๆ นั้นกลับตอบว่า จงไปหาข้าวส่วนของท่านเถิด เราเอามาครั้งเดียวพอไปได้ตลอดสองวัน สามวัน เจ็ดวัน พวกที่ชวนก็คิดว่า ดี ดีมาก ๆ เราจะไปเอามาให้พอครึ่งเดือน พอเดือน ๑แล้วก็พากันทำตามที่คิดนั้น

เพราะเหตุที่ชนทั้งหลาย เอาข้าวที่เกิดเองมาเก็บไว้เป็นเสบียงข้าวจึงกลายเป็นหยาบ เกิดเปลือกขึ้นหุ้มเมล็ด เมื่อคนเกี่ยวแล้วก็ไม่งอกอีก คงอยู่เท่าที่เหลือ

ชนทั้งหลายจึงประชุมกัน เสียใจเศร้าโศกคร่ำครวญว่า ดูกรชาวเราทั้งหลาย แรกเริ่มเดิมทีพวกเรามีร่างกายอันสุขุม ปราศจาก

สรรพมลทินมีอินทรีย์ไม่วิกลวิการ ฯลฯ พวกเราจงขีดเส้นแบ่งและตั้งเขตแดนระหว่างทรัพย์สมบัติของตน ๆ เสียเถิด เมื่อปรึกษากันแล้วก็ขีดเส้นแบ่งและแยกเขตว่า นี้เป็นของท่าน นี้เป็นของเรา นี้เป็นครั้งแรกที่เกิดมีระเบียบการขีดเส้นเขตขึ้นในโลก และเขตนั้นจะถูกหรือไม่ถูกแล้วแต่การตัดสินของพระราชา พระราชาเป็นเจ้าของกฎหมาย

ต่อจากนี้ก็มีเรื่องขึ้นอีก คือคน ๆ หนึ่งไปเอาข้าวของคนอื่นโดยไม่ได้รับอนุญาต เหมือนดังว่าข้าวนั้นเป็นของตน คนทั้งหลายแลเห็นก็ต่อว่า ว่าทำไมท่านจึงไปเอาข้าวของคนอื่นโดยไม่ได้รับอนุญาต (เหมือนดังว่าข้าวนั้นเป็นของตน) ท่านอย่าทำอย่างนี้อีก แต่คน ๆ นั้นก็ไปเอาข้าวของคนอื่นโดยไม่ได้รับอนุญาตอีก (เหมือนดังว่าข้าวเป็นของตน) เป็นครั้งที่ ๒ ที่ ๓ ชนทั้งหลายเห็นก็ต่อว่า ว่าทำไมท่านจึงไปเอาข้าวของคนอื่นโดยไม่ได้รับอนุญาต เหมือนดังว่าข้าวนั้นเป็นของตน ว่าแล้วก็จับเอาคนๆนั้นนำมายังที่ประชุม บอกกล่าวว่าคนๆนี้มีความผิด ด้วยไปเอาข้าวของคนอื่นโดยไม่ได้รับอนุญาต เหมือนดังว่าข้าวนั้นเป็นของตน ชนในประชุมนั้นจึงกล่าวว่า ทำไมท่านจึงไปเอาข้าวของคนอื่นโดยไม่ได้รับอนุญาต เหมือนดังว่าข้าวนั้นเป็นของตน ไปเถิดและอย่าทำผิดอีก แต่คนที่ทำผิดนั้นกลับตอบว่า คนพวกนี้ประพฤติต่อข้าพเจ้าอย่างชั่วร้าย ด้วยจับข้าพเจ้ามาสู่ที่ประชุมเพราะเหตุข้าวเล็กน้อย พวกที่ประชุมอยู่จึงกล่าวกับพวกที่ทำการจับกุม และกล่าวหาเรื่องข้าวว่า ทำไมท่านจึงจับคน ๆ นี้มา และกล่าวหาเขาด้วย

เรื่องข้าว ท่านทำผิดต่อเขาเพราะเหตุที่นำเขามาสู่ที่ประชุม พากันไปเถิด และอย่าทำอย่างนี้อีก แล้วคนพวกนั้นจึงคิดกันว่า อาศัยเหตุปรากฏขึ้นนี้ พวกเราควรประชุมกันเลือกจากระหว่างพวกเราเอง หาจำพวกคนที่สง่าผ่าเผยที่สุด ใหญ่ที่สุด งามที่สุด และแข็งแรงที่สุด ตั้งให้เป็นเจ้าปกครองนาของเรา จะได้ลงโทษแก่พวกเราซึ่งทำการอันควรลงโทษ และให้บำเหน็จแก่พวกเราซึ่งทำการอันเป็นคุณควรยกย่อง และพวกเราจะแบ่งพืชพันธุ์ในนาของเรา และผลไม้ที่เราเก็บได้ให้เป็นส่วนของเขา

เมื่อประชุมกันแล้ว (และได้ทำเหมือนข้อตกลงข้างบน) ชนทั้งหลายเหล่านั้น ก็ได้ตั้งผู้ซึ่งเลือกแล้วให้เป็นเจ้าปกครองนาพร้อมด้วยคำว่า ตั้งแต่บัดนี้ไปขอให้ท่านลงโทษพวกเราสมควรที่จะลงโทษ และให้บำเหน็จพวกเราสมควรที่จะได้รับบำเหน็จ พวกเราจะแบ่งส่วนพืชพันธุ์ในนาของเรา และผลไม้ที่เก็บได้ให้แก่ท่าน

อาศัยเหตุที่ผู้นั้นได้รับสมมติจากชนหมู่มากนี้ จึงมีนามปรากฏว่า ผู้มีเกียรติโดยคนหมู่มาก (มหาสมมติ) ท่านมหาสมมตินี้ได้เป็นเจ้าปกครองและป้องกันนาให้พ้นอันตราย จึงได้รับนามอีกอย่างหนึ่งว่า "ผู้ปกครองนา" (เกษตร) หรือ "กษัตริย์" และเมื่อท่านเป็นคนตั้งอยู่ในยุติธรรมทั้งเฉลียวฉลาด สามารถนำความสุขอย่างยิ่งมาให้แก่หมู่มนุษย์ได้โดยบัญญัติกฎหมาย จึงเรียกกันว่าเจ้าแผ่นดิน หรือ ราชา (ผู้ยังโลกให้ยินดี)

คนบางพวกมีโรคภัยเป็นผี ความเจ็บปวดและความวิบัติเบียดเบียน ทิ้งบ้านเรือนไปอยู่ป่า สร้างกระท่อมกิ่งไม้ใบไม้ (บรรณศาลา) เป็นที่พักอาศัย เมื่อต้องการอาหารสำหรับเวลาเย็น ก็เข้าไปในหมู่บ้านเพื่อรวบรวมอาหารทาน เมื่อต้องการอาหารในเวลาเช้าก็ทำทำนองเดียวกัน ชนทั้งหลายก็ให้ด้วยน้ำใจเลื่อมใส ด้วยใส่ใจว่า "ท่านเหล่านี้เป็นคนที่ศึกษาแล้ว มีโรคภัย ฯลฯ จึงเข้ามาในหมู่บ้าน ขออาหารทานทั้งเช้าและเย็น"

ต่อมามีเรื่องเกิดขึ้น คือบุคคลบางคนไม่สามารถแสวงหาทางบำเพ็ญฌานและบำเพ็ญการวิเวกได้ จึงไปสู่ที่แห่งใดแห่งหนึ่ง สร้างกระท่อมด้วยกิ่งไม้ใบไม้ แล้วพูดว่าอยู่ที่นี้เราจะประกอบมนตร์ขึ้น เราจะเลือกคัดพระเวท แล้วก็ทำเหมือนอย่างว่า

ในจำนวนบุคคลเหล่านั้น ยังมีคนบางคนไม่สามารถแสวงหาการบำเพ็ญฌานบำเพ็ญการวิเวก และไม่สามารถประกอบมนตร์และเลือกคัดพระเวทได้ ก็ทิ้งป่ากลับเข้าไปยังหมู่บ้านแล้วพูดว่า เราจะแจกทานและทำการกุศล คนทั้งหมดที่มานั่งในร่วมเลี้ยงของเราจะได้ของเคี้ยวและของดื่มตามปรารถนา ว่าแล้วก็ให้ทาน (และทำตามที่พูดไว้ว่าจะทำ)

พวกที่อยู่ห่างจากบ้านเรียกกันว่า "ผู้มีใจไม่เกี่ยวข้อง" หรือ "พราหมณ์" เพราะเหตุที่พราหมณ์บางคนไม่พินิจพิจารณาเนื้อความ (มนตร์และเวท) เป็นแต่สาธยาย พวกนี้จึงเรียกกันว่า "นักอ่าน"

หรือ "ปาฐก" ส่วนพวกที่อยู่ห่างจากป่าและอยู่ในหมู่บ้านเรียกกันว่า ชาวบ้าน

คนบางคนประกอบการงานที่ทำด้วยมือ และการหากินต่าง ๆ ในเรือนของตนโดยลำพังตนเอง ทำสิ่งของประเภทต่าง ๆ (ซึ่งขายได้) คนพวกนี้เรียกกันว่า "คนค้า" หรือ "ไวศย" วรรณะ ๓ เหล่าได้เกิดขึ้นในโลกด้วยอาการอย่างนี้ และยังเกิดวรรณะที่ ๔ ขึ้นอีก คือพวกศรมณะ (สมณะ ได้แก่) พวกตระกูลกษัตริย์อันตัดผมและหนวด แล้วนุ่งห่มผ้าสีหญ้าฝรั่น (สีแสด) พวกเหล่านี้ทิ้งบ้านเรือนประพฤติตนเป็นอนาคาริก (ผู้มีสภาวะปราศจากเหย้าเรือน) เหนื่อยหน่ายจากโลกโดยสิ้นเชิง (บรรพชิต) และกษัตริย์ก็ตรัสกับพวกสมณะโดยความเคารพ พอลุกขึ้นต้อนรับและน้อมคำนับโดยความเคารพนับถือ พราหมณ์และไวศย (ก็ประพฤติต่อพวกสมณะด้วยความเคารพคล้ายกัน)

(นอกจากกษัตริย์สมณะ ยังมี) พวกสกุลพราหมณ์สกุลไวศยตัดผมและหนวดนุ่งห่มผ้าสีแสด ละทิ้งบ้านเรือนประพฤติเป็นอนาคาริกบุคคล เหนื่อยหน่ายจากโลกโดยสิ้นเชิง กษัตริย์ทั้งหลายก็ตรัสแก่คนพวกนี้โดยเคารพ ลุกขึ้นทำการต้อนรับและน้อมคำนับโดยเคารพ พราหมณ์และไวศยก็ประพฤติต่อพวกนี้โดยความเคารพเหมือนกัน

ตามที่กล่าวมาแล้วว่า ครั้งแรกเมื่อคน ๆ หนึ่งเอาข้าวของคนอื่นไปเหมือนของตัว โดยการล่วงละเมิดบัญญัตินี้ การขโมยอันมิได้มีร่องรอยเลยจนเวลานั้น ก็สำแดงตนปรากฏขึ้นในโลก โดยการกระทำและโดยการขโมยนี้ บาปอันมิได้มีร่องรอยจึงปรากฏขึ้นในโลก

ประวัติเหตุการณ์ต่อไปนี้ ยกเอามาแต่หนังสือ ทุลว เล่มที่ ๓ หน้า ๔๒๐

พระเจ้ามหาสมมตมีพระราชโอรสทรงพระนามว่า โรขะ โอรสของพระเจ้าโรขะทรงพระนามว่า กัลยาณะ โอรสพระเจ้ากัลยาณะทรงพระนามว่า วรกัลยาณะ โอรสพระเจ้าวรกัลยาณะทรงพระนามว่า อุตโปษธะ พระเจ้าอุตโปษธะมีโอรสเกิดแต่พระเศียรองค์ ๑ ทรงพระนามว่า มันธาตาระ พระเจ้าแผ่นดินทั้ง ๖ องค์นี้เรียกกันว่า "อปริมาณ" เพราะมีอายุยืนเกินกำหนด

พระเจ้ามันธาตาระมิพระโอรสเกิดจากพระอังสา ซึ่งบวมนูนขึ้นองค์ ๑ ทรงพระนามว่าการุ มีฤทธิ์อำนาจมาก ได้ครอบครองทวีปทั้ง ๔ และยังมีพระโอรสเกิดแต่พระอังสาซ้ายอีกองค์ ๑ ทรงพระนามว่า อุปการุ ได้ครอบครองทวีป ๓ และมีพระโอรสเกิดจากพระมังสะ อันงอกขึ้นที่พระบาทซ้ายองค์ ๑ ทรงพระนามว่า การุมันตะ ได้ครอบครองทวีป ๒ และยังมีพระโอรสองค์ ๑ เกิดจากพระบาทขวา ทรงพระนามว่า อุปการุมันตะ ได้ครอบครองทวีป ๑

(ต่อมามีลำดับพระเจ้าแผ่นดินอีกยืดยาว ซึ่งมีเชื้อสายมากที่ได้ครองเมืองพาราณสี เมืองกมพล เมืองหัสดิปุร เมืองตักษศิลา เมืองกานยกุลช และเมืองอื่น ๆ แต่เพราะกษัตริย์เหล่านี้ไม่เกี่ยวกับศักยโดยตรง ไม่มีประโยชน์ที่จะกล่าวถึงให้เสียเวลา)

พระเจ้ามเหศวรเสนเมืองพาราณสีมีเชื้อสายมาก ซึ่งได้ครอบครองเมืองกุศินคร รวมทั้งโปตละ ในบรรดาเชื้อแถวเหล่านี้ องค์ ๑ ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า การณิก มีโอรส ๒ องค์ คือ เคาตมะและภรทวาชะ เจ้าเคาตมะเป็นคนมีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ แต่เจ้าภรทวาชะเป็นคนบาปหยาบช้า แม้ว่าเจ้าเคาตมะจะมีชันษาแก่กว่าก็ดี แต่ได้ทูลขอต่อพระบิดาให้ทรงอนุญาตเพื่อจะบวช ด้วยเกรงความรับผิดชอบในความเป็นพระราชา ครั้นได้รับความตกลงแล้วก็ไปเป็นศิษย์ฤษีตน ๑ ชื่อว่า กฤษวรรณ (ผิวดำ)

ต่อมาเมื่อพระเจ้าการณิกทิวงคตแล้ว เจ้าภรทวาชะก็ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เจ้าเคาตมะจึงสร้างกระท่อมขึ้นหลัง ๑ ในเขตเมืองโปตละตามคำแนะนำของอาจารย์ แล้วอาศัยอยู่ที่กระท่อมนั้น

ครั้งหนึ่งเกิดมีเรื่องขึ้น คือหญิงนครโสเภณีเมืองโปตละคน ๑ ชื่อภัทรา ถูกชู้รักซึ่งมีเล่ห์กลมากฆ่าตายใกล้กระท่อมพระเคาตมะผู้ถือสันโดษ ผู้ร้ายได้ทิ้งดาบอันเปื้อนเลือดไว้ในกระท่อมนั้น ชาวเมืองไปพบหญิงถูกฆ่าตายและพบดาบในกระท่อมของฤษีก็คิดว่าพระเคาตมะเป็นผู้ฆ่า จึงตัดสินให้ฆ่าพระเคาตมะให้ตายตกไปตามกัน แล้วให้เอาพวงดอกกรบี่ร (ยี่โถ) สวมรอบคอพระเคาตมะ ให้นุ่งผ้าขี้ริ้วแล้วพาตระเวนไปทั่วเมือง นำไปนอกประตูข้างทิศใต้ เสียบไว้บนปลายไม้

ในขณะที่พระเคาตมะยังมีชีวิตอยู่ พระฤษีกฤษวรรณมาพบเข้าจึงถามถึงความผิด พระเคาตมะตอบว่า ถ้าข้าพเจ้าไม่มีผิด ขอให้

ท่านกลับจากสีดำเป็นสีทอง ในขณะนั้นเองพระฤษีก็กลายจากสีดำเป็นสีทองทันที ตั้งแต่นั้นมาก็มีสมญาว่า กนกวรรณ พระเคาตมะจึงบอกพระฤษีว่า ตนมีความวิตกมาก ด้วยคิดถึงราชสมบัติเมืองโปตละจะว่างเปล่า เพราะน้องชายไม่มีโอรสธิดา พระฤษีจึงบันดาลให้ฝนห่าใหญ่ตกลงที่พระเคาตมะ และให้ลมพายุตั้งขึ้นบำบัดความเจ็บปวด และให้มีสติขึ้น หยาดแห่งอสุจิ ๒ หยาดอันระคนปนกับเลือดก็ตกไปจากพระเคาตมะ

ต่อมาสักครู่ ๑ หยาดทั้ง ๒ นั้นก็กลายเป็นไข่ ความร้อนแห่งพระอาทิตย์แรกอุทัยบันดาลให้แตกออกเกิดเป็นกุมาร ๒ คน เข้าไปอยู่ในไร่อ้อยอันอยู่ใกล้ ๆ ครั้นความร้อนแห่งพระอาทิตย์กล้าขึ้น พระฤษีเคาตมะก็เหือดแห้งกระทำกาลกิริยาตาย

พระฤษีกนกวรรณพิจารณาดูรู้ว่ากุมาร ๒ คนนั้น เป็นลูกของพระเคาตมะจึงพาไปเลี้ยงไว้ เพราะเหตุที่กุมารทั้ง ๒ นั้นเกิดเมื่อพระอาทิตย์แรกอุทัย และคลอดออกโดยแสงพระอาทิตย์จึงเรียกกันว่า "วงศ์พระอาทิตย์" หรือ สุริยวงศ์ อีกอย่าง ๑ เรียกกันว่า เคาตมะ เพราะเป็นลูกของเคาตมะ และเพราะเกิดจากสะเอวของพระเคาตมะจึงเรียกกันว่า อังคีรส เป็นเหตุที่ ๓ และเหตุที่พบกุมารในไร่อ้อยจึงเรียกว่า อิกษวากุ

พระเจ้าภรทวาชะทิวงคตโดยปราศจากลูกหลาน มุขมนตรีทั้งหลายจึงปรึกษาพระกนกวรรณฤษี เพื่อสืบหาโอรสของพระเคาตมะ

ที่เหลืออยู่ พระกนกวรรณฤษีก็เล่าเรื่องแปลกประหลาดให้ฟัง มุขมนตรีทั้งหลายจึงเชิญโอรสทั้ง ๒ ของพระเคาตมะ และยกผู้มีอายุแก่กว่าขึ้นเป็นพระราชา พระราชาองค์นี้ก็ทิวงคตไปโดยไม่มีลูกหลาน ผู้น้องจึงได้เป็นพระราชาทรงพระนามว่า อิกษวากุ มีเชื้อสายครองสมบัติในเมืองโปตละถึงร้อยชั่ว องค์ที่สุดทรงพระนามว่า อิกษวากุวิรุธก

พระเจ้าอิกษวากุวิรุธกมีโอรส ๔ องค์ ทรงพระนามว่า อุลกามุของค์ ๑ กรกรรณองค์ ๑ หัสตินาชกองค์ ๑ นูปุองค์ ๑ แต่พระเจ้าอิกษวากุวิรุธกทรงอภิเษกสมรสครั้งที่ ๒ อีก โดยยอมสัญญาว่า ถ้าพระมเหสีใหม่มีพระโอรสก็จะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ภายหลังพระมเหสีนั้นมีพระโอรสองค์ ๑ ทรงพระนามว่า ราชยนันท เมื่อโอรสพระองค์สุดนี้ทรงเจริญขึ้น พระเจ้าวิรุธกจำต้องทรงประกาศให้ พระโอรสองค์น้อยเป็นรัชทายาท และเนรเทศโอรสพระองค์ใหญ่ทั้ง ๔ ตามคำชี้แจงของบิดาพระมเหสี

โอรสทั้ง ๔ พระองค์ก็พาภคินีของตน และประชาชนเป็นอันมากไปจากพระนคร เที่ยวสัญจรไปจนถึงเขาหิมาลัย ไปถึงอาศรมฤษีกบิลซึ่งอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำภคิรถี (คงคา) จึงพากันสร้างบรรณศาลาไม้อาศัยและเลี้ยงชีวิตด้วยการล่าสัตว์ และได้ทำการสมรสกับภคินีซึ่งมิได้ร่วมพระมารดาเดียวกัน ตามคำแนะนำของพระกบิลฤษี มีโอรสธิดาด้วยกันเป็นอันมากด้วยประการฉะนี้

พระกบิลฤษีจึงเอาทรายทองกับน้ำละลายปนกันขีดหมายเขตที่ให้ราชกุมารทั้งหลายสร้างพระนคร พระราชกุมารทั้งหลายจึงสร้างพระนคร ณ ที่พระฤษีชี้ให้ เพราะเหตุที่พระกบิลฤษีให้ที่ดินสร้างพระนคร ราชกุมารทั้งหลายจึงตั้งชื่อเมืองว่า ที่ของพระกบิล หรือกบิลวัสตุ

เมื่อราชวงศ์เจริญมากขึ้น เทวดาองค์ ๑ จึงชี้ทำเลอื่นให้ราชกุมารเหล่านั้นจึงสร้างเมืองขึ้นอีก เรียกว่าเมืองเทวดาชี้ หรือเทวทห

ราชวงศ์นั้นได้ประชุมกันตั้งบัญญัติว่า ชายคนหนึ่งจะทำการสมรสได้กับหญิงคนเดียว และหญิงนั้นต้องเป็นโคตรของตนด้วย

วันหนึ่งพระเจ้าวิรุธก ทรงระลึกถึงพระราชโอรสอันงามของพระองค์ จึงตรัสถามราชเสวกว่า บรรดาลูกของเราเป็นอย่างไรบ้าง ราชเสวกทั้งหลายจึงกราบทูลถึงความองอาจของพระราชกุมารเหล่านั้น

ท้าววิรุธกจึงเปล่งอุทานวาจาว่าคนหนุ่มๆ องอาจจริง คนหนุ่มๆ องอาจจริง อาศัยเหตุนี้ ราชวงศ์เหล่านั้นจึงได้มีสมญาว่า "ศักย" (ผู้อาจ)

ครั้นพระเจ้าวิรุธกทิวงคตแล้ว โอรสองค์น้อยก็ได้เสวยราชสมบัติ แต่ก็ทิวงคตไปโดยไม่มีเชื้อสาย เจ้าอุลกามุขจึงได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินไปตละ แต่ก็ไม่มีเชื้อสายเหลืออยู่อีก เจ้ากรกรรณ และเจ้าหัสดินาชกจึงได้รับราชสมบัติต่อมาโดยลำดับ แต่ก็ไม่มีโอรสธิดาเหลืออยู่ เจ้านูปุรจึงได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน

เจ้านูปุรมีโอรสองค์ ๑ ทรงพระนามว่า วสิษฏะ มีเชื้อสายได้ครองเมืองกบิลพัสตุถึง ๕๕๐๐๐ ชั่ว องค์ที่สุดทรงพระนามว่าธันวทุรคะ

มีโอรส ๒ องค์ ทรงพระนามว่า สีหหนุองค์ ๑ สีหนาทองค์๑เจ้าสีหหนุ มีโอรส ๔ องค์ ทรงพระนามว่า ศุทโธทนองค์ ๑ ศุกโลทนองค์ ๑ ทโรโนทนองค์ ๑ อมฤโตทนองค์ ๑ และมีธิดา ๔ องค์ ทรงพระนามว่า ศุทธาองค์ ๑ ศุกลาองค์ ๑ ทโรนาองค์ ๑ อมฤตาองค์ ๑

เจ้าศุทโธทนมีโอรส ๒ องค์ คือสมเด็จพระผู้มีพระภาคองค์ ๑ พระนนท์ผู้มีอายุองค์ ๑

เจ้าศุกโลทนมีโอรส ๒ องค์ คือพระชินองค์ ๑ ภัทรศักยราชา (หรือภัลลิก) องค์ ๑

เจ้าทโรโนทนมีโอรส ๒ องค์ คือมหานามองค์ ๑พระอนิรุทธ องค์ ๑

เจ้าอมฤโตทนมีโอรส ๒ องค์ คือ พระอานนท์องค์ ๑ พระเทวทัตต์องค์ ๑

นางศุทธามีโอรสองค์ ๑ คือ สุปรพุทธ (หรือสุปรโพธ)

นางศุกลามีโอรส (หรือธิดา) องค์ ๑ ชื่อมัลลิก

นางอมฤตามีโอรสองค์ ๑ ชื่อกัลยาณวรธน

สมเด็จพระผู้มีพระภาคมีโอรสองค์ ๑ คือ พระราหุล

บริจเฉทที่ ๒

ตั้งแต่รัชสมัยของพระเจ้าศุทโธทน
จนถึงพระพุทธเจ้าเริ่มเที่ยวโปรดเวไนยสัตว์

ในรัชสมัยพระเจ้าสีหหนุ เมืองกบิลพัสดุ์มีความสงบและเจริญรุ่งเรือง เมืองเทวทหซึ่งพระเจ้าสุปรพุทธครองก็เช่นเดียวกัน พระเจ้าสุประพุทธได้อภิเษกสมรสกับหญิงคนหนึ่งชื่อว่า ลุมพินี มีรูปโฉมงามยิ่งนัก พระเจ้าสุประพุทธเคยพาพระนางลุมพินีไปประพาสสวนอันงามซึ่งเป็นของผู้มั่งคั่งคน ๑ มีอยู่ใกล้ ๆ พระนคร

พระนางลุมพินีพอพระหฤทัยสวนนั้นมาก จึงทูลขอประทานสวนนั้น พระเจ้าสุประพุทธตรัสว่า ไม่ทรงสามารถจะทำดังนั้นได้ แล้วโปรดให้จัดทำที่แห่งหนึ่งให้งามกว่านั้น เลยเรียกกันว่า สวนลุมพินี

ต่อมาภายหลัง พระนางลุมพินีประสูติธิดาองค์ ๑ มีรูปโฉมงามเกินสามัญมนุษย์ล่วงธรรมดาโลกวิสัย ชนทั้งหลายจึงเรียกนางนั้นว่า มายา ครั้นภายหลังพระนางลุมพินีมีธิดาองค์ที่ ๒ อีก คนทั้งหลายเรียกนางนั้นว่ามหามายา พระเจ้าสุประพุทธจึงยกธิดาทั้ง ๒ ถวายพระเจ้าสีหหนุ เพื่อประทานแก่เจ้าศุทโธทนราชโอรส พระเจ้าสีหหนุจึงรับนางมหามายาไว้ เพราะมีคำพยากรณ์ว่านางจะมีโอรสประกอบด้วยลักษณะเป็นจักรพรรดิราช ทรงปฏิเสธพระเชษฐภคินี ด้วยกฎหมายของศักยอนุญาตให้ชายมีภริยาคนเดียวเท่านั้น

ในสมัยนั้นชาวภูเขาพวกปาณฑวยกเข้าตีบ้านเมืองศักย ชนทั้งหลายจึงทูลขอให้พระเจ้าสีหหนุ ส่งเจ้าศุทโธทนราชโอรสไปปราบพวก

ปาณฑว พระเจ้าสีหหนุก็ทรงอนุญาต เจ้าศุทโธทนรบชนะ พระเจ้าสีหหนุจึงทรงขอร้องว่า ชนทั้งหลายควรจะอนุญาตให้โอรสของพระองค์มีชายาได้ ๒ องค์ เป็นทำนองให้บำเหน็จ ชนทั้งหลายจึงผ่อนให้โดยเฉพาะ เจ้าศุทโธทนจึงอภิเษกกับนางมายา

ต่อมาภายหลัง พระเจ้าสีหหนุเสด็จทิวงคต เจ้าศุทโธทนก็ได้ครองราชสมบัติแทนพระบิดา และทรงอยู่ร่วมกับนางมหามายา ซึ่งเป็นพระมเหสี แต่พระนางยังไม่มีโอรสธิดา

ในสมัยนั้นผู้ที่จะได้เป็นพระพุทธเจ้าในภายหน้า (พระโพธิสัตว์) เสด็จอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต ทรงทราบกำหนดกาลของพระองค์ จึงทรงทำ (ปัญจมหาวิโลกน) การเลือกสรรขั้นต้น ๕ อย่างคือ (๑) ครอบครัวอันสมควร (๒) ประเทศ (๓) เวลา (๔) ตระกูล (๕) หญิง (ซึ่งจะเป็นมารดา) ตกลงว่า พระนางมหามายาสมควรเป็นมารดา ถึงเวลาเที่ยงคืนพระโพธิสัตว์จึงเสด็จลงสู่ครรภ์พระนางมหามายา โดยปรากฏเป็นรูปช้าง พระนางมหามายาทรงพระสุบินนิมิต ๔ ประการ คือ (๑) ทอดพระเนตรเห็นช้างเผือก ๖ งาเข้าไปในพระครรภ์ (๒) พระนางเหาะไปในอากาศ (๓) พระนางเสด็จไปบนภูเขาใหญ่ (๔) ประชาชนเป็นอันมากมาน้อมคำนับพระนาง

พวกโหรทั้งหลายทำนายว่า พระนางจะมีพระโอรสซึ่งประกอบด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ถ้าเสด็จอยู่ในฆราวาสจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าทรงปลงพระเกศาพระมัสสุ ทรงผ้ากาสาวพัสตร์

ละฆราวาสออกบำเพ็ญอนาคาริยพรตและภวนิสสรณธรรม ก็จะได้เป็นพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

เมื่อพระนางมหามายาเสด็จประพาสสวนลุมพินี ก็ประชวรพระครรภ์ที่จะคลอดกุมาร พระนางจึงโน้มเหนี่ยวต้นอโศกอันมีปริมณฑลกว้างใหญ่ ขณะนั้นท้าวศตเกตุ (พระอินทร) ก็บันดาลให้ห่าฝนตก และให้เกิดลมพายุให้หมู่นางบริจาริกาของพระนางมหามายากระจายไป แล้วท้าวสหัสนัยน์ก็นิรมิตเพศเป็นหญิงแก่เข้าไปรับกุมารที่เกิดใหม่ไว้บนตักของตน แต่พระโพธิสัตว์สั่งให้ท้าวสหัสนัยน์กลับเสียแล้ว พระองค์เสด็จดำเนินไปในทิศที่สำคัญ ๗ ก้าว ทอดพระเนตรไปทางทิศตะวันออกแล้วตรัสว่า เราจะได้บรรลุถึงพระนิพพานอันสูงสุด

ทางทิศใต้ตรัสว่า เราจะได้เป็นเอกของสัตวโลก

ทางทิศตะวันตกตรัสว่า เราจะได้ถึงที่สุดชาติ

ทางทิศเหนือตรัสว่า เราจะข้ามโอฆสงสาร

(ในขณะนั้น) มีสิ่งซึ่งบันดาลปรากฏขึ้นอย่างธรรมดาที่พระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ทรงประสูติ คือ มีท่อน้ำเย็น ๑ ท่อน้ำอุ่น ๑ พุ่งลงมาบนพระเศียรชำระล้างให้สะอาด และในที่ซึ่งพระองค์ประสูตินั้น ปรากฏมีท่อน้ำพุขึ้นมาสรงพระพุทธมารดา

ในเวลาเดียวกับที่พระโพธิสัตว์ประสูตินั้น โอรสพระเจ้าพิงคารเนมิพรหมทัต เมืองสราวัสติ (สาวัตถี) ก็ประสูติ เวลากุมารองค์นี้ประสูติสกลพระนครได้สว่างรุ่งโรจน์โชตนาการ พระกุมารนั้นจึงได้

พระนามว่า ประเสนชิต และพระเจ้ามหาบพิตรเมืองราชคฤห์ก็มีพระโอรสองค์ ๑ ซึ่งเกิดกับพระนางพิมพิ เมื่อกุมารนั้นประสูติก็มีแสงสว่างอย่างพระอาทิตย์อุทัยไปทั่วโลก พระกุมารนั้นได้พระนามว่า พิมพิสาร

พระเจ้ากรุงเกาศามพีก็มีพระโอรสองค์ ๑ ประสูติในเวลาเดียวกัน เมื่อเวลาประสูติสกลโลกก็สว่างรุ่งเรืองเหมือนดวงพระอาทิตย์ พระกุมารนั้นได้พระนามว่า อุทยน

ที่เมืองอุชยนี พระเจ้าอนันตเนมีก็มีพระโอรสองค์ ๑ เวลาเมื่อพระกุมารประสูติสกลโลกก็สว่างรุ่งเรืองเหมือนตามไฟ เพราะเหตุนี้พระกุมารนั้นจึงได้พระนามว่า ปรทโยต

ในวันที่พระโพธิสัตว์ประสูตินั้น พระราชบิดาได้รับพรต่าง ๆ เป็นอันมาก เพราะเหตุนี้พระราชกุมารจึงได้พระนามว่า สรวารถสิทธ

ตามธรรมเนียมของเหล่าศักย ถ้าเด็กเกิดใหม่ ๆ ต้องพาให้ไปไหว้บาทเทวรูปศักยวรธน เพราะฉะนั้น พระเจ้าศุทโธทนจึงได้พาพระโพธิสัตว์ไปยังเทวสถาน แต่เทวรูปกลับนอบน้อมลงที่พระบาทพระโพธิสัตว์ คนทุก ๆ คนที่ไปสู่เทวสถานพากันพิศวงด้วยอานุภาพของพระโพธิสัตว์ผู้แรกเกิด เพราะเหตุนี้พระโพธิสัตว์จึงได้รับพระนามที่๒ ว่า ผู้มีอำนาจของเหล่าศักย หรือศากยมุนี เมื่อพระเจ้าศุทโธทนทอดพระเนตรเห็นเทวรูปน้อมคำนับที่พระบาทพระราชกุมาร จึงทรงเปล่งอุทานว่า กุมารนี้เป็นเทวดาของเทวดาทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นจึงมีพระนามอีกว่า เทวาดิเทพ

ในเวลานั้นมีฤษีตน ๑ ชื่อ อกเลศ (อสิต) อาศัยอยู่บนภูเขาสรวาธาร เป็นผู้มีอานุภาพมาก กับฤษีชื่อนลทผู้เป็นหลานได้พากันมาเยี่ยมพระโพธิสัตว์ พระฤษีอสิตจึงเอามือประคองพระโพธิสัตว์ ครั้นเขาถามว่า ดวงชะตาเป็นอย่างไรบ้าง ก็ทำนายว่า จะละฆราวาสเมื่ออายุ ๒๙ ปี ถือเพศดาบสอยู่ ๖ ปีจะได้ประสบอมฤตธรรม

ต่อมาไม่ช้า พระอสิตฤษีรู้สึกว่า อายุของตนจะถึงซึ่งที่สุด จึงร้องขอให้พระนลทเข้าบรรพชาในศาสนาของพระโพธิสัตว์เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้อริยสัจธรรม แล้วพระฤษีอสิตก็ทำกาลกิริยา

พระนลทจึงไปร่วมอยู่กับพวกพราหมณ์ผู้เรียนเวท ๕๐๐ คน ที่เมืองพาราณสี เพราะเหตุที่พระนลทเป็นตระกูลกัตย จึงมีนามว่ากาตยายน ภายหลังเมื่อพระพุทธเจ้าได้โปรดให้เลื่อมใสแล้ว จึงเรียกกันว่าผู้ใหญ่สกุลกัตย หรือมหากาตยายน (พระมหากัจจาย)

ครั้งหนึ่ง เมื่อพระโพธิสัตว์ยังอยู่ในการประคับประคองของนางพี่เลี้ยง นางพี่เลี้ยงปรารถนาจะถวายภาชนะทองคำซึ่งเต็มไปด้วยข้าวและเนื้อ แต่นางไม่สามารถจะยกให้เคลื่อนที่ได้ จึงทูลพระเจ้าศุทโธทนและบอกมุขมนตรีชาวเมืองทั้งสิ้น แต่ชนเหล่านั้นก็ไม่สามารถจะยกภาชนะทองคำให้เคลื่อนที่ได้ ช้าง ๕๐๐ ก็ยังไม่สามารถให้เคลื่อนที่ได้ แต่พระโพธิสัตว์จับด้วยนิ้วมือเดียวก็ลากไปได้ เพราะเหตุนี้จึงเรียกกันว่า มีกำลังพันช้างสาร

พระโพธิสัตว์กับศักยกุมาร ๕๐๐ ได้เสด็จไปศึกษาอักขรสมัยในสำนักเกาศิก (พระวิศวามิตร) แต่ทรงทราบเท่าทันครูเสียทุกสิ่งแล้ว

ภายหลังท้าวสุลภพระญาติผู้ใหญ่ได้สอนวิชาคชกรรม ท้าววาสุเทพสอนวิชาธนู

เมื่อพระโพธิสัตว์ยังทรงพระเจริญไม่เต็มที่ พวกลิจฉวีเมืองไวสาลีได้มอบช้างงามยิ่งนักเชือก ๑ มาถวายเพราะได้ยินกิตติศัพท์ว่าพระโพธิสัตว์จะได้เป็นจักรพรรดิ จึงประดับช้างด้วยแก้วมณีแล้วพามาสู่เมืองกบิลพัสดุ แต่เมื่อมาจวนจะใกล้ถึงเมือง พระเทวทัตต์แลเห็นก็เต็มไปด้วยความริษยา จึงเอาหมัดทุบช้างนั้นตาย พระนนท์เดินมาพบศพช้างที่ถนนก็จับขว้างไปไว้ข้างทาง ส่วนพระโพธิสัตว์มาพบเข้าก็จับหางช้างขว้างข้ามพ้นกำแพงและคู ๗ ชั้นออกไป ที่ๆศพช้างไปตกเป็นบ่อโตใหญ่เรียกกันว่า "บ่อช้าง หรือ หัสติครต" พราหมณ์และคฤหบดีผู้มีศรัทธาได้สร้างพระสถูปขึ้นในที่นั้น ยังเป็นที่เคารพนับถือของภิกษุสงฆ์จนถึงวันนี้

จึงมีคำกล่าวกันว่า

พระเทวทัตต์ฆ่าช้างอันมีกำลังมาก

พระนนท์ยกช้างไปได้ ๗ ก้าว

พระโพธิสัตว์จับช้างด้วยพระหัตถ์ข้างเดียว ขว้างไปสู่ที่ไกลคล้ายขว้างก้อนศิลา

ต่อมาภายหลัง เมื่อศักยกุมารหนุ่ม ๆ ทดลองวิชาธนู ลูกธนูของพระโพธิสัตว์ ได้ทะลุเป้าทั้งหมด แล่นไปสู่ที่ไกล ปักลึกลงในแผ่นดิน บันดาลเป็นท่อน้ำพุขึ้นแล้ว ต่อมาพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลายผู้มีใจศรัทธาจึงพากันสร้างพระสถูปขึ้นในที่นั้นด้วย

การทดลองวิชาธนูนี้ ทดลองในเวลาพระโพธิสัตว์มีชันษา ๑๗ ปี เพราะเล่ากันว่า เมื่อเวลาศักยกุมารหนุ่ม ๆ เสด็จขึ้นราชรถกลับเข้าเมือง พวกโหรแลเห็นพระโพธิสัตว์ก็พากันออกอุทานว่า ตั้งแต่เวลานี้ไปอีก๑๒ปี ถ้าพระกุมารนี้ไม่เบื่อโลกก็จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

พระเจ้าศุทโธทนได้ตกลงพระทัยว่า ราชโอรสของพระองค์จะต้องอภิเษกสมรส จึงให้ประชุมสาวพรหมจารีในศักยตระกูลทั้งหมด เพื่อพระราชโอรสจะได้ทรงเลือก พระโพธิสัตว์ก็ทรงเลือกนางยโศธราธิดาศักยทัณฑปาณี

วันเมื่อพระพุทธเจ้าประสูติ มีต้นไม้ต้น ๑ บังเกิดขึ้นเรียกว่ากัลยณครรภ งอกงามใหญ่โตเกินกำหนด เมื่อพระโพธิสัตว์มีชันษาได้ ๒๐ ปี น้ำในแม่น้ำโรหิตเซาะเข้าไปใต้ต้นไม้นั้น พอถูกพายุพัดก็โค่นลงขวางแม่น้ำระหว่างเมืองกบิลพัสดุและเมืองเทวหะ เพราะเหตุนี้ทางเมืองเทวทหะก็อดน้ำ ส่วนเมืองกบิลพัสดุน้ำท่วมมาก ชนทั้งหลายไม่สามารถจะฉุดลากให้เคลื่อนที่ได้ พระเจ้าสุประพุทธจึงทูลไปยังพระเจ้าศุทโธทน เพื่อขอร้องให้พระโพธิสัตว์จัดการ แต่พระเจ้าศุทโธทนไม่พอพระหฤทัยที่จะรบกวนพระราชโอรสจึงนิ่งเสีย นายฉันทกสารถีของพระโพธิสัตว์จึงคิดว่าจะชักนำพระโพธิสัตว์ให้เสด็จไปโดยไม่ต้องทูลเชิญ

ในเวลานั้นที่ฝั่งแม่น้ำโรหิตมีสวนของศักยกุมารหนุ่ม ๆ อยู่มาก นายฉันทกรู้ว่า พระโพธิสัตว์อยู่ที่สวน จึงออกไปยังสวนนั้นกับพวกศักยกุมาร ในขณะนั้นพระโพธิสัตว์ได้ทรงฟังเสียงอึกทึก จึงถามนายฉันทกว่าเรื่องราวอะไรกัน ครั้นได้ทรงทราบว่า คนทั้งหลายไม่สามารถจะฉุดลากต้นไม้ให้เคลื่อนไปได้ พระองค์ก็ทรงรับอาสาจะเสด็จไปทรงจัดการทันที

ขณะเมื่อชนทั้งหลายยังอยู่ในสวน พระเทวทัตต์เห็นหงส์ตัว ๑ บินมาทางเบื้องบนศีรษะ จึงยิงตกลงมาในสวนพระโพธิสัตว์ ๆ จึงอุ้มหงส์แล้วชักลูกธนูออกพันแผลให้ พระเทวทัตต์จึงส่งทูตไปเรียกร้องเอานก แต่พระโพธิสัตว์ไม่ยอมให้ตรัสว่า นกไม่ใช่ของพระเทวทัตต์ผู้ซึ่งได้พยายามเอาชีวิตมัน นกเป็นของพระองค์ผู้ซึ่งได้รักษามัน นี่เป็นเวรครั้งแรกระหว่างพระโพธิสัตว์และพระเทวทัตต์

เมื่อศักยกุมารทั้งหลายไปช่วยชาวบ้านลากไม้ มีงูพิษตัวหนึ่งเลื้อยปราดมาข้างหน้าพระโพธิสัตว์ อุทายีได้ตีมันลง แต่ไม่ทัน มันได้กัดอุทายีเสียก่อนแล้ว เพราะเหตุนี้ผิวหนังอุทายีจึงได้ดำ ตั้งแต่นั้นไปจึงมีชื่อว่า อุทายีดำ หรือ กาลุทายี

ศักยกุมารเหล่านั้น สามารถแต่เพียงทำให้ต้นไม้ที่ล้มลงเขยื้อนเล็กน้อยเท่านั้น แต่พระโพธิสัตว์ขว้างไปได้ในอากาศ ไม้นั้นหักออกเป็น ๒ ท่อน ไปตกอยู่ฝั่งแม่น้ำโรหิตข้างละท่อน เรื่องนี้บังเกิดขึ้นในเวลาพระโพธิสัตว์มีพระชันษา ๒๒ ปี

กิงกินิศวรศักยมีธิดาผู้หนึ่งชื่อโคปา เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จกลับวัง (จากเรื่องลากต้นไม้) นางแลดูพระโพธิสัตว์อยู่บนชานเรือนของนาง พระโพธิสัตว์แลเห็นนางจึงหยุดรถแลดูบ้าง คนทั้งหลายแลเห็นพระโพธิสัตว์กับนางโคปาพิศวงงงวยซึ่งกันและกัน จึงไปทูลพระเจ้าศุทโธทน ๆ จึงให้รับนางโคปามาเป็นชายาพระโพธิสัตว์

วันหนึ่ง พระโพธิสัตว์ตรัสสั่งนายฉันทกให้ขับรถไปในสวน เมื่ออยู่ที่สวนนั้นได้ทอดพระเนตรเห็นคนแก่ นายสารถีจึงอธิบายถึงเรื่องชรา และคนต้องตกอยู่ในอำนาจของชราทั้งหมด ทำให้พระโพธิสัตว์สังเวชพระหฤหัย จึงเสด็จกลับสู่พระราชวัง

ต่อมาอีกไม่ช้า ขณะที่ขับรถไป พระโพธิสัตว์ได้พบคนเป็นโรคท้องมาร ซูบผอม อ่อนเพลีย มีอินทรีย์วิการ นายฉันทกจึงทูลถึงเรื่องพยาธิ พระโพธิสัตว์ก็เสด็จกลับอีก

ต่อมาเวลาอื่นพระโพธิสัตว์เสด็จผ่านกระบวนหามแคร่นอน มีคบเพลิงมีผ้าสีต่าง ๆ ปกคลุมของบางอย่างอยู่ มีหมู่หญิงสยายผมและร้องไห้คร่ำครวญเดินตาม นายฉันทกจึงทูลพระโพธิสัตว์ว่านั้นคือศพ และว่าคนทั้งสิ้นจะต้องถึงสภาวะเป็นเช่นนี้ และยังมีโอกาสอื่นอีก พระโพธิสัตว์ได้พบเทวดาสุทธาวาสนิรมิตเพศเป็นภิกษุศีรษะโล้นถือภาชนะเที่ยวภิกขาจารไปตามประตูบ้าน นายสารถี (ฉันทก) จึงทูลพระโพธิสัตว์ว่า คนผู้นั้นเป็นคนละทิ้งโลก เป็นคนประพฤติธรรม เป็นคนมีบุญ

เที่ยวภิกขาจารสิ่งที่ตนปรารถนาไปตามที่ต่าง ๆ พระโพธิสัตว์จึงขับรถไปหาแล้วตรัสถามเรื่องราวของภิกษุด้วยพระองค์เอง ก็ได้รับตอบเช่นเดียวกัน จึงเสด็จกลับพระราชวังโดยวังเวงพระหฤทัย

พระเจ้าศุทโธทนได้ทรงฟังเรื่องราวที่เกิดขึ้นอันดูเป็นเหตุให้พระโอรสไม่สบายพระทัย พระองค์ปรารถนาจะเปลี่ยนอารมณ์ของพระโอรส จึงส่งพระโพธิสัตว์ไปยังหมู่บ้านแห่งหนึ่ง เพื่อดูชาวนา พระโพธิสัตว์ได้ทอดพระเนตรเห็นพวกกรรมกรมีผมตั้งตรง ไม่ได้ปกคลุมมือและเท้า ร่างกายสกปรกอาบไปด้วยเหงื่อ โคที่ใช้งานก็ถูกแทงด้วยปฏัก หลังและตะโพกโซมไปด้วยเลือด มีความหิวกระหาย หายใจหอบหัวใจเต้นรัว บรรทุกด้วยแอกซึ่งต้องฉุดลากไปเป็นระยะมากมาย สัตว์แมลงต่าง ๆ ตอมกัด มีแผลเป็นน้ำเลือดน้ำหนอง ผาลก็บาดเท้า น้ำลายน้ำมูกไหล กลุ้มไปด้วยเหลือบและยุง พระโพธิสัตว์มีพระหฤทัยอ่อนตื้นตันด้วยความกรุณา จึงตรัสถามพวกกรรมกรว่า ท่านเป็นคนของใคร พวกกรรมกรเหล่านั้นก็ทูลว่าเป็นข้าของพระเจ้าแผ่นดิน พระโพธิสัตว์จึงตรัสว่า ตั้งแต่วันนี้ไปท่านอย่าเป็นทาสอีกเลย ท่านจะไม่เป็นคนใช้อีก จงไปอยู่ตามชอบใจและมีความสุข พระโพธิสัตว์ให้ปล่อยทั้งโคด้วย และตรัสว่าไปเถิด ตั้งแต่วันนี้ไปจงกินหญ้าที่อร่อยที่สุดและกินน้ำอันใสที่สุดได้รับลมโชยแต่ทิศทั้ง ๔ (คือไม่อยู่ในที่กักขัง) แล้วพระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรเห็นต้นหว้ามีเงาร่มอยู่ข้างหนึ่ง จึง

เสด็จประทับนั่งลงที่โคน ตั้งพระทัยเป็นสมาธิ พระเจ้าศุทโธทนไปพบเข้า และน่าอัศจรรย์ที่เงาไม้ไม่เคลื่อนไปจากที่ ๆ พระโพธิสัตว์นั่ง

ต่อมาไม่ช้า พระโพธิสัตว์เสด็จเข้าไปในป่าช้าเมืองราชคฤห์ ทอดพระเนตรเห็นศพสด ศพเน่าเปื่อย ก็เต็มไปด้วยความสังเวช พระบิดาก็ไปพบเข้าอีก

เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จกลับถึงพระนคร นางมฤคชาธิดาแห่งกาลิกศักยเยี่ยมหน้าต่างแลเห็น นางจึงกล่าวเป็นคาถาว่า

พระมารดาของพระองค์เป็นสุขยิ่ง

พระบิดาของพระองค์ก็เป็นสุขยิ่งเหมือนกัน

พระองค์เป็นพระสามีของหญิงใด หญิงนั้นก็ข้ามพ้นจากความเศร้าโศก

พระโพธิสัตว์จึงซัดสร้อยพระศอไปให้นางเป็นรางวัลคำอันไพเราะ ชนทั้งหลายได้แลเห็นเหตุการณ์ทั้งหมด จึงไปทูลพระเจ้าศุทโธทน ๆ จึงให้นำนางมฤคชามาเป็นชายาพระโพธิสัตว์ เพราะเหตุนี้ในเวลานั้นพระโพธิสัตว์จึงมีชายา คือ นางโคปา นางมฤคชาและหญิงนักสนมอื่นอีก ๖๐,๐๐๐ นางมฤคชาได้เป็นพระชายาพระโพธิสัตว์ก่อนหน้าที่ทรงสละฆราวาส ๗ วัน

คำพยากรณ์ของพวกโหรซึ่งได้สดับมาแล้ว ๆ เล่า ๆ นั้นได้ก้องอยู่ในพระกรรณพระเจ้าศุทโธทนเสมอ เพราะเหตุนั้นในวันเดียวกันกับที่มีเหตุการณ์ครั้งหลังเกิดขึ้น (คือเหตุที่ไปทอดพระเนตรศพ)

พระเจ้าศุทโธทนจึงให้เหล่าโยธาออกไปตั้งภายนอกพระนคร แล้วตั้งกองรักษาที่ประตู ๆ ทางใต้อยู่ในการดูแลของพระเจ้าทโรโนทน ประตูตะวันตกพระเจ้าศุทโลทน ประตูเหนือ พระเจ้าอมฤโตทน ประตูตะวันออกพระเจ้าศุทโธทน กลางพระนครเจ้ามหานามกับกองโยธาย่อย เจ้ามหานามเที่ยวตรวจตราไปรอบ ๆ เมือง

ในสมัยนั้น พระโพธิสัตว์เสด็จประทับในพระราชวัง ณ ท่ามกลางภายในตำหนักนางใน มีความรื่นรมย์ด้วยฟ้อนรำขับขาน พึ่งทรงบรรทมร่วมด้วยนางยโศธราในวันนี้

พระเจ้าศุทโธทน ทรงจัดการตรวจตราพิทักษ์รักษาอยู่ดังนี้ล่วงไปได้ ๖ วัน ครั้นกลางคืนวันที่ ๗ พระโพธิสัตว์ทรงสังเกตทั่วภายในตำหนักนางใน ทอดพระเนตรเห็นหญิงทั้งหลายนอนหลับคล้ายดังว่าคนตาย ก็มีพระทัยเต็มไปด้วยความเบื่อหน่าย

ในคืนวันนั้น พระนางยโศธราทรงพระสุบินว่า พระราชสามีหนีไปจากพระนาง พอตื่นขึ้นจึงทูลเล่าสุบินถวายพระโพธิสัตว์ และทูลว่า ข้าแต่ท่านผู้เป็นเจ้า พระองค์เสด็จไปที่ไหน ขอให้หม่อมฉันตามเสด็จไปด้วย พระโพธิสัตว์กำลังทรงพระดำริจะไปยังที่อันไม่มีความเศร้าโศก จึงตรัสตอบว่า ดีแล้วเราไปที่ไหนเจ้าไปด้วยกันได้

ฝ่ายพระอินทร์และเทวดาอื่น ๆ ทราบว่าพระโพธิสัตว์มีพระทัยน้อมไป (ในเนกขัมคุณ) จึงลงมาตักเตือนให้หลีกจากวัฏสงสาร พระโพธิสัตว์ตรัสตอบว่า ดูก่อนท่านผู้เป็นเหล่ากอกุศิก ท่านไม่แลเห็น

หรือ คนถืออาวุธพร้อมทั้งม้าและช้างอยู่รอบเมือง เราจะหลีกไปอย่างไรได้ พระอินทร์ก็รับสัญญาว่าจะช่วยพระโพธิสัตว์ จึงไปปลุกนายฉันทก ตรัสสั่งให้ผูกเครื่องม้าแก้วกัณถกแล้ว พระโพธิสัตว์เอาพระหัตถ์ตบหลังม้าเพื่อให้หายคะนอง แล้วเสด็จออกกับนายฉันทก พร้อมด้วยพระอินทร์และเทวดาอื่น ๆ เมื่อพระโพธิสัตว์ออกจากพระราชวังเทวดาทั้งหลายซึ่งสิงสถิตอยู่ในที่นั้นก็พากันเริ่มร้องไห้ มีน้ำตาไหลลงดุจห่าฝน เมื่อพระโพธิสัตว์ผ่านประตูทิศตะวันออกทอดพระเนตรเห็นพระบิดาบรรทมหลับ ออกพระโอษฐ์ว่า ข้าแต่พระบิดา หม่อมฉันรักพระองค์ แต่หม่อมฉันมีความหวาดเสียวครอบงำอยู่ หม่อมฉันอยู่ไม่ได้ หม่อมฉันต้องเปลื้องตนจากภัยแห่งกาลและมฤตยูอันเป็นผู้ชนะสรรพสัตว์ ต้องเปลื้องตนจากชราและมรณะอันน่าหวาดเสียว

ในขณะนั้นพระโพธิสัตว์เสด็จผ่านเจ้ามหานาม ซึ่งคอยตระเวนอยู่รอบ ๆ เมือง แต่ถึงเจ้ามหานามจะติดตามขอร้องรำพันทูลถึงความเศร้าโศก ซึ่งจะทรงนำมาให้แก่ชนทั้งหลายผู้จงรักภักดีต่อพระองค์ก็ดีพระโพธิสัตว์ก็ยังทรงพระดำเนินไปตามทางที่ทรงมุ่งหมาย คืนวันนั้นเสด็จไปได้สิ้นหนทางถึง ๑๒ โยชน์

เมื่อพระองค์ทรงหยุดพักแล้วจึงตรัสแก่นายฉันทกให้พาม้าและเครื่องประดับของพระองค์กลับไปเมือง แม้นายฉันทกข้าบาทมูลผู้เต็มไปด้วยความซื่อสัตย์จะทูลขออยู่ด้วยเจ้านาย เพื่อพิทักษ์รักษามิให้สัตว์ป่ามาทำร้ายก็ดี พระโพธิสัตว์ก็ตรัสบังคับให้ไปเพื่อจะได้บอกเล่าแก่ราชสกุลถึงความเป็นไปของพระองค์ นายฉันทกสารถีจึงได้พาม้ากลับ

ไป ๗ วัน จึงถึงเมืองกบิลพัสดุ เมื่อก่อนหน้าที่นายฉันทกจะกลับ พระโพธิสัตว์ได้เอาพระขรรค์ตัดพระเกศาออกและโยนขึ้นไปบนอากาศ พระอินทร์จึงนำไปยังไตรตรึงศ์สวรรค์ พราหมณ์และคฤหบดีผู้มีศรัทธา จึงสร้างพระสถูปขึ้นในที่ที่พระโพธิสัตว์ตัดพระเกศาและพระมัสสุ(จูฑปรติครห) นั้น

ในกาลก่อนมีคฤหบดีผู้มั่งคั่งคน ๑ อยู่ในบ้านอนุปมะมีบุตร ๑๐ คน ได้สำเร็จเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าโดยลำดับกันทุก ๆ องค์ ได้ครองผ้าด้ายผืนเดียวกันโดยลำดับ ในที่สุดได้มอบผ้าผืนนั้นให้แก่หญิงชราคน ๑ และสั่งไว้ว่าให้ถวายผ้านั้นแก่โอรสพระเจ้าศุทโธทน ต่อเมื่อจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าในเวลาหลังที่ท่านเหล่านั้นนิพพานไปแล้ว ถ้าหญิงแก่ทำได้อย่างนี้จะได้กุศลเป็นอันมาก เมื่อหญิงแก่นั้นจะตายจึงมอบผ้านั้นให้แก่ธิดา และสั่งไว้เช่นเดียวกัน ต่อมาเมื่อธิดาแห่งหญิงแก่นั้นรู้สึกว่าอายุของตนจะถึงที่สุด จึงเอาผ้านั้นไปฝากเก็บรักษาไว้กับรุกขเทวดาที่ต้นไม้ต้น ๑ อันมีอยู่ใกล้ ๆ พระอินทร์ได้ทราบเรื่องราวทั้งปวงนี้จึงไปเอาผ้ากาสาวพัสตร์นั้น แล้วนิรมิตเพศเป็นพรานแก่ชราถือธนู ครองผ้านั้นเดินไปยืนอยู่ในที่ที่พระโพธิสัตว์จะทอดพระเนตรเห็นได้ ทั้ง ๒ ได้แลกเปลี่ยนผ้ากัน พระอินทร์จึงเอาผ้ากาสิกพัสตร์ของพระโพธิสัตว์ไปสู่สวรรค์ชั้นไตรตรึงศ์ พวกพราหมณ์และคฤหบดีผู้มีศรัทธาจึงสร้างพระสถูปขึ้นในที่ที่แลกเปลี่ยนผ้ากันนั้น

พระโพธิสัตว์ครองผ้าแล้วก็เสด็จไปสู่อาศรมฤษีองค์ ๑ ซึ่งเป็นบุตรของพระภฤคุตรัสถามว่าเมืองกบิลพัสดุ์ไกลจากที่นี่เท่าไรฤษีนั้นทูลว่า ๑๒ โยชน์ พระโพธิสัตว์ทรงพระดำริว่าใกล้เมืองกบิลพัสดุ์นัก พวกศักยจะมารบกวนได้จะต้องข้ามแม่น้ำคงคาไปยังเมืองราชคฤห์ พระโพธิสัตว์เป็นผู้เลิศในการหัตถกรรมและการทำมาหากินของมนุษย์ เมื่อพระองค์ข้ามแม่น้ำคงคาไปแล้ว จึงเอาใบไม้กรวิรมาทำเป็นบาตรเสด็จเข้าไปสู่เมืองราชคฤห์ พระเจ้าศเรนิกพิมพิสารราชาแห่งชาวมคธทอดพระเนตรเห็นพระโพธิสัตว์จากชานพระราชวัง ทรงตลึงด้วยกิริยามรรยาทของพระโพธิสัตว์ จึงส่งราชบุรุษคน ๑ ให้ไปใส่บาตร แล้วส่งราชบุรุษอีกคน ๑ ให้ตามดูว่าพระโพธิสัตว์จะไปไหน ครั้นได้ทรงทราบว่าพระโพธิสัตว์ไปพักอยู่ที่ภูเขาบัณฑว จึงเสด็จไปเยี่ยมกับบริวารเป็นอันมาก ทรงปวารณาด้วยสรรพสิ่งต่าง ๆ คือสตรี ทรัพย์สมบัติและความรื่นรมย์ อันจะทำให้ชีวิตเป็นสุขสบาย

พระโพธิสัตว์ทูลตอบว่า ข้าแต่พระราชา ในที่ใกล้ภูเขาหิมาลัยมีประเทศอันสมบูรณ์มั่งคั่งชื่อว่าโกสล มีชนจำพวกอิกษวากุ หรือสุรยวงศ์อาศัยอยู่ในประเทศนั้นเรียกกันว่า ศักย อาตมภาพเป็นผู้ ๑ ในจำพวกนั้นเป็นตระกูลกษัตริย์ อาตมภาพไม่สาละวนอยู่ในทรัพย์สมบัติในโลกนี้ ทรัพย์สมบัติเหล่านั้นไม่นำความอิ่มใจมาให้ได้ การข้ามจากเปือกตมคือ ราคะ โทสะ โมหะ เป็นของยาก ราคะ โทสะ โมหะนี้ เป็นรากแห่งภัย ความโศก และนิราศ อาตมภาพพยายามชนะ

ตัณหา มิได้พยายามที่จะเป็นไปในอำนาจตัณหา ผู้ที่สลัดตัณหาเสียได้ห่างไกล ย่อมเป็นสุขปราศจากความเศร้าโศก ทรัพย์สมบัติที่อาตมภาพพยายามหานั้นคืออนุตตรสัมโพธิญาณ พระเจ้าพิมพิสารจึงตรัสว่า ถ้าท่านได้บัลลุอนุตตรสัมโพธิญาณแล้ว ขอให้ทรงสั่งสอนพระองค์ด้วย พระโพธิสัตว์ก็ถวายปฏิญาณว่าจะทรงทำดังนั้น

เมื่อสิ้นการสนทนานี้แล้ว พระโพธิสัตว์ก็เสด็จไปสู่ภูเขาคฤธรกูฏใกล้เมืองราชคฤห์ ประทับอยู่กับพวกดาบสทั้งหลาย ซึ่งอาศัยอยู่ในที่นั้น พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาแรงกล้ากว่าพวกดาบสทั้งหลายจึงปรากฏพระนามมหาศรมณ แต่ในที่สุดก็ทรงทราบจากพวกดาบสเหล่านั้นว่า สิ่งซึ่งดาบสพวกนั้นมุ่งหมายก็คือความเป็นอินทรหรือพรหมหรืออยากเป็นมารก็มี และทรงทราบว่าทุกกรกิริยาเหล่านั้นไม่เป็นหนทางอันถูกต้อง พระองค์จึงหลีกละจากดาบสพวกนั้นไปหาพระอราฑกาลามๆได้สอนว่าสรรพสิ่งทั้งหมดมีการบังคับอินทรีย์เป็นที่ตั้ง(๑) พระโพธิสัตว์ยังไม่พอพระหฤทัยในปฏิปทานี้ จึงหลีกจากพระอราฑกา-ลามไปหาพระรุทรกรามบุตร ๆ ก็สอนว่า มีความรู้สึกก็ไม่ใช่ ไม่มีความรู้สึกก็ไม่ใช่ (๒) ปฏิปทานี้ก็ไม่เป็นที่พอพระหฤทัยพระโพธิสัตว์จึงทรงหลีกจากสำนักนั้นต่อไป

ในคราวนั้น พระเจ้าศุทโธทนก็ได้ทรงทราบเรื่องจากคนสืบข่าวว่าพระโอรสไปอยู่กับพระรุทรกรามบุตร ที่ใกล้เมืองราชคฤห์ และ

---

(๑) ตามคัมภีร์ทางหีนยานว่า อากิญจัญญายตน

(๒) เนวสัญญานาสัญญายตน

ทรงทราบว่าพระโอรสไม่มีบริวารสำหรับใช้สอย จึงส่งบุรุษให้ไปคอยรับใช้ ๓๐๐ คน พระเจ้าสุประพุทธก็ส่งไปให้ ๒๐๐ คน แต่พระโพธิสัตว์รับคนใช้ไว้เพียง๕คน คือฝ่ายพระมารดา๒คน ฝ่ายพระบิดา๓คน แล้วพระองค์เสด็จไปยังหมู่บ้านอันเป็นสำนักเรียนของพระอุรุวิล-วกาศยป อยู่ข้างทิศใต้ภูเขาคยา ทรงถือที่โคนต้นไม้ต้นหนึ่ง ซึ่งมีอยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำในรัญชนอันงามเป็นที่อาศัย บำเพ็ญทุกกรกิริยาต่อไป และทรงกระทำทวีขึ้น ๆ ตามลำดับ เทวดาทั้งหลายรับอาสาจะเลี้ยงพระโพธิสัตว์ด้วยเทวฤทธิ์ ไม่ให้พวกมนุษย์ทราบ แต่พระโพธิสัตว์ปฏิเสธ ทรงถือการอดอาหารลดลงจนเหลือวันละเมล็ดถั่ว พระกายก็ซูบผอมผิวดำคล้ำ

จำเดิมแต่พระเจ้าศุทโธทนได้ทรงฟังว่า พระราชโอรสทรงทรมานพระกาย พระองค์ก็ส่งคนสืบข่าว ๒๕๐ คนไปทุกวัน พระเจ้าสุประพุทธก็เหมือนกัน คนสืบข่าวเหล่านั้นก็มารายงานเหตุการณ์ที่พระโพธิสัตว์ทรงกระทำให้ทรงทราบทุกประการ พระเจ้าศุทโธทนและพระชายาทั้งหลายของพระโพธิสัตว์พากันเศร้าโศกเป็นอันมาก แต่พระนางยโศธราหนักกว่าผู้อื่น ถึงทรงเปลื้องดอกไม้และเครื่องประดับออก ทรงกระทำทุกกรกิริยาอย่างพระราชสามีได้ทรงปฏิบัติอยู่ พระเจ้าศุทโธทนได้ทรงทราบว่าพระนางมีครรภ์ จึงตรัสห้ามมิให้ผู้ใดผู้หนึ่งพูดถึงเรื่องพระโพธิสัตว์

ในที่สุดพระโพธิสัตว์พิจารณาเห็นว่า ลัทธิของดาบสทั้งหลายแหล่ไม่นำพระองค์ไปใกล้ต่อความจริง จึงตกลงพระทัยในทางเสวยพระกระยาหาร แต่เป็นอาหารชนิดที่ไม่ประณีต

ภายหลังเวลาที่พระองค์เสวยอาหารแล้ว พระองค์ได้เสด็จเข้าไปสู่ป่าช้า บรรทมหลับอยู่ข้าง ๆ ศพ พวกเด็กหญิงชาวบ้านไปพบเข้าสำคัญว่าเป็นปีศาจมาหาเนื้อมนุษย์กิน จึงเอาหยากเยื่อและก้อนหินขว้างปา

เมื่อพวกรับใช้ทั้ง ๕ คนได้เห็นเหตุการณ์เหล่านี้ จึงคิดว่าพระโพธิสัตว์ทรงละเลยความเพียรสำคัญที่จะสำเร็จเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสียแล้ว จึงละทิ้งพระโพธิสัตว์ พากันไปสู่เมืองพาราณสีอาศัยอยู่ในป่ามฤคทาว ไปมีชื่อว่าปัญจวัคคีย์

เมื่อพระโพธิสัตว์มีพระกำลังวังชาขึ้น จึงเสด็จไปยังบ้านเสนานีอันมีเสนกุฎุมพีเป็นหัวหน้า เสนกุฎุมพีมีธิดา ๒ คน คือนางนันทาและนางนันทพลา นางทั้ง ๒ ได้ฟังเรื่องราวว่าเจ้าศักยของพวกศักยกบิล-พัสดุซึ่งเสด็จอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำภาคีรถี (คงคา) เคยมีคำพยากรณ์ว่าจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ หรือเป็นพระพุทธเจ้า นางทั้ง ๒ จึงเตรียมข้าวปายาสไปถวาย (เรื่องที่กล่าวนี้ตรงกับเรื่องในลลิตวิสตร บริจเฉท ๑๘) พระโพธิสัตว์ทรงรับข้าวปายาสด้วยภาชนะแก้วผลึกประดับด้วยแก้วมณี ซึ่งเทวดาเหล่าอกนิษฐ์นำมาถวาย แล้วเสด็จไปสรงน้ำที่แม่น้ำไนรัญชน เสร็จแล้วเทวดาก็โน้มกิ่งไม้กุ่มลงถวายพระโพธิสัตว์ ให้ทรงจับพยุงพระองค์ขึ้นมาจากน้ำ แล้วทรงครองผ้ากาสาวพัสตร์ ประทับนั่งเสวยข้าวมธุปายาสที่ฝั่งแม่น้ำ เสร็จแล้วทรงล้างภาชนะโยนลงไปในแม่น้ำ นาคทั้งหลายก็เก็บเอาไป แต่พระอินทร์นิรมิตเพศเป็นครุฑ

แหวกน้ำลงไปชิงภาชนะนำไปยังไตรตรึงศ์สวรรค์ เทวดาทั้งหลายจึงสร้างพระสถูปสวมภาชนะนั้นไว้

ก็แหละขณะเมื่อนาง ๒ พี่น้องถวายอาหารแก่พระโพธิสัตว์นั้น พระโพธิสัตว์ได้ตรัสถามว่า นางให้ทานนั้นด้วยปรารถนาอะไร นางทั้ง ๒ ทูลตอบว่า พวกนักพยากรณ์ทั้งหลายได้พยากรณ์ไว้ว่า พระองค์จะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ขอให้กุศลมูลคือการกระทำนี้จงบันดาลให้พระองค์เป็นสามีแห่งหม่อมฉันทั้ง ๒ ในเวลานั้น พระโพธิสัตว์จึงทรงอธิบายให้นางทั้ง ๒ ฟัง ว่าจะเป็นอย่างนั้นไม่ได้เลย นางทั้ง ๒ จึงทูลว่า (ถ้าฉะนั้น) ขอให้พระองค์บรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณโดยเร็ว

แล้วพระโพธิสัตว์ก็ลุยข้ามน้ำไป มีนิมิตอัศจรรย์ต่างๆ ปรากฏเป็นอันมาก เป็นการบอกล่วงหน้าว่ายามที่จะตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณใกล้เข้ามาแล้ว พระโพธิสัตว์ทรงรับหญ้าคาจากท้าวศักรผู้ถือเพศเป็นพ่อค้าหญ้า ชื่อว่า สวัสติก แล้วจึงทรงลาดเป็นอาสนะลงที่โคนต้นไม้โพธิ

ครั้งนั้นพระยามารผู้เป็นบาป ได้มาบอกแก่พระโพธิสัตว์ว่า พระเทวทัตต์ปล้นเมืองกบิลพัสดุ ยึดพระราชวังและย่ำยีพวกศักย ท่านมาอยู่ที่นี่ทำไม ว่าแล้วพระยามารก็บันดาลรูปนางยโศธรา นางมฤคชา นางโคปา พระเทวทัตต์และพวกศักยซึ่งหลบหลีกมาได้ให้ปรากฏอยู่เฉพาะพระพักตร์พระโพธิสัตว์ แต่พระโพธิสัตว์เฉยเสียมิได้หวั่นไหว

พระยามารจึงยกเหตุผลมากล่าวต่อไปว่า พระโพธิสัตว์ไม่สามารถจะได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณ แต่ก็ไม่สมประสงค์ของพระยามารอีก

ภายหลังพระยามารจึงเรียกลูกสาวทั้ง ๓ คือ นางตัณหา นางราคา นางรติ มารธิดาทั้ง ๓ ก็พยายามทำมารยาสิ้นกระบวน แต่ไร้ประโยชน์ พระโพธิสัตว์ได้ทรงบันดาลมารธิดาทั้ง ๓ ให้เป็นหญิงแก่ เล่ห์กลของมารผู้เป็นบาปทั้งสิ้น ไม่สามารถครอบงำพระโพธิสัตว์ได้ เหล่าเทวดาสุทธาวาสและเทวดาทั้งหมดได้แลเห็นเหตุการณ์นี้จึงพากันโปรยดอกไม้ลงบนพระชินเจ้า และบรรเลงเพลงขับประกาศความมีชัย

พระโพธิสัตว์พิจารณาด้วยพระองค์เอง ก็ทราบเหตุแห่งชาติ ชรา มรณะ และทางที่หลุดพ้นสิ่งทั้ง ๓ และทรงทราบเหตุผลเกี่ยวเนื่องกันอันจะนำมาซึ่งภพและความดับแห่งภพ (๑) ก็ได้ตรัสเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

เมื่อพระองค์ได้สัพพัญญุตญาณแล้ว ธนูและธงชัยก็ร่วงหลุดจากมือของพระยามาร พลมารจำนวนล้านสามแสนหกหมื่นก็ตกประหม่าพากันแตกหนี

ข่าวได้ลือไปถึงเมืองกบิลพัสดุ ว่าพระโพธิสัตว์สิ้นพระชนม์เสียแล้ว เพราะเหตุทำทุกกรกิริยา ตลอดราชเรือนหลวงก็พอกพูนไปด้วยความโศก บรรดาชายาแห่งพระโพธิสัตว์ก็ล้มสลบลงยังพื้นปฐพี แต่ต่อมาสักครู่ ๑ กลับมีข่าวมาถึงว่า พระโพธิสัตว์ได้สำเร็จเป็นพระ

---

(๑) ปฏิจจสมุปปาทธรรม

สัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว ต่างก็มีความรื่นเริงยินดีเป็นอันมากทั่วไปทุกแห่งหน ในขณะนั้นเอง มีข่าวมาทูลพระเจ้าศุทโธทน ว่านางยโศธราประสูติพระโอรส และขณะเมื่อประสูตินั้น ราหูจับพระจันทร์ (คือมีจันทรุปราคา) เพราะเหตุนี้ชนทั้งหลายจึงเรียกกุมารนั้นว่า ราหุล (ราหูจับ) หรือราหุลภัทร

ในวันเดียวกันนี้ ชายาเจ้าอมฤโตทนก็ประสูติโอรสองค์ ๑ และเพราะในวันนั้น ชาวเมืองรื่นเริงสนุกสนานกันใหญ่โต จึงเรียกกุมารนั้นว่าอานนท์

พระเจ้าศุทโธทนทรงสงสัยว่า กุมารที่เกิดแต่นางยโศธรานั้นจะมิใช่โอรสของพระศักยมุนี นางยโศธราเมื่อทราบว่าพระเจ้าศุทโธทนทรงสงสัยก็เกิดความเศร้าเสียพระทัยเป็นอันมาก จึงอุ้มพระกุมารไปสู่สระ วางกุมารลงบนหินแล้วก็วางลงในน้ำทั้งพระกุมารและหิน พร้อมกับออกวาจาว่า ถ้ากุมารนี้เป็นลูกพระโพธิสัตว์ขอให้กุมารและหินลอย ถ้าไม่ใช่ขอให้จม เป็นการอัศจรรย์ กุมารกับหินลอยอยู่เหมือนปุยนุ่น ชนทั้งหลายได้เห็นแล้วก็พากันรื่นเริงเป็นอันมาก จึงไปรับกุมารน้อยขึ้นจากสระ

ในขณะนั้น อกนิษฐเทวดา ๒ องค์ซึ่งได้ถวายภาชนะแก่พระโพธิสัตว์ในคราวก่อน คือในคราวเสวยอาหารอันธิดาเสนกุฎมพีถวายนั้น ได้มาบรรเลงเพลงขับสรรเสริญพระพุทธเจ้า เสียงของเทวดาทั้ง ๒ นั้นทำให้พระองค์กลับทรงตื่นจากสมาธ และตรัสพระคาถาเหล่านี้

สรรพความสุขซึ่งเป็นโลกีย
รวมทั้งสุขของเทวดาทั้งหลาย
เอามาเปรียบกับความสุขคือดับภพ
ก็ไม่ได้เศษหนึ่งส่วนสิบหก
ผู้ที่แบกภาระอันหนักไว้ย่อมเป็นทุกข์
ผู้ที่ปลงภาระเสียได้ย่อมเป็นสุข
เมื่อสลัดลงเสียได้ซึ่งภาระ
ก็จะไม่พยายามแบกอีกต่อไป
เมื่อสละภพเสียได้ทั้งหมด
และตัดความสงสัย
รู้สิ่งทั้งปวงเต็มที่แล้ว
ความทะเยอทะยานก็จะไม่กลับมาอีกต่อไป

นี่เป็นความสุขอันยิ่งใหญ่ที่พระพุทธเจ้าได้เสวยในวิมุติธรรม อันพระองค์ได้ตรัสรู้ใหม่ๆ พระองค์งดมิได้เสวยพระกระยาหารผ่านพ้นไปถึง ๗วัน

เมื่อล่วง ๗ วันไปแล้ว มีพาณิช ๒ คนชื่อตระปุษ และภัลลิก คุมเกวียน ๕๐๐ ได้รับคำแนะนำของเทวดาจึงมาสู่ที่นั้น พาณิชทั้ง ๒ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ถวายอาหารอันระคนด้วยน้ำผึ้ง และเครื่องหวานอื่น ๆ ท้าวจตุโลกบาลมหาราชทั้ง ๔ ได้นำบาตรองค์ละใบมาถวายพระพุทธเจ้าเพื่อรับอาหาร พระพุทธเจ้ามีพระประสงค์จะมิให้ท้าวมหาราชองค์ใดองค์หนึ่งเสียใจ จึงทรงรับไว้ทั้ง ๔ ใบ แล้วทรงบันดาล

ให้เป็นใบเดียวกัน แล้วตรัสแก่พ่อค้าทั้ง ๒ ว่า ดูก่อนพ่อค้าทั้ง ๒ จงถึงพระพุทธเจ้า พระอริยสัจธรรมและพระสงฆ์ซึ่งจะปรากฏขึ้นในภายหน้าเป็นสรณะ ความปรารถนาใด ๆ ซึ่งท่านได้ตั้งไว้เมื่อท่านได้ทำทานแก่เรา จะประสาทผลให้ท่านสมปรารถนา พาณิชทั้ง ๒ ทำความเคารพเฉพาะพระพักตร์ แล้วก็หลีกไปโดยความปีติยินดี

เมื่อพาณิชทั้ง ๒ หลีกไปแล้ว พระพุทธเจ้าจึงเสด็จประทับนั่ง ณ ฝั่งแม่น้ำไนรัญชน เสวยอาหารที่พ่อค้าทั้ง ๒ ถวาย แต่น้ำผึ้งทำให้พระองค์ประชวรพระอุทร พระยามารได้เห็นพระองค์ทรงอดกลั้นทุกขเวทนาอยู่จึงเข้าไปทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค มรณกาลมาถึงพระองค์แล้ว พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ดูก่อนมาร ตราบใดศิษย์ทั้งหลายของเรายังไม่เป็นคนฉลาดและเข้าใจความรวดเร็ว ตราบใดภิกษุสงฆ์ ภิกษุณีสงฆ์ และอุบาสกอุบาสิกาทั้งหลาย ยังไม่สามารถหักล้างปรวาทได้โดยหลักธรรม ตราบใดคำสอนของเรายังไม่แผ่ไปไกลกว้างขวางตลอดเทวดามนุษย์ ตราบนั้นเราจะไม่ผ่านพ้นไป (จะยังไม่ตาย)

ท้าวศักรผู้เป็นเจ้าแห่งเทวดาจึงนำผลอรุระ (ผลสมอ) จากต้นในชมพูทวีปมาถวาย พระพุทธเจ้าทรงเยียวยารักษาพระโรคด้วยผลสมอนั้น

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ ณ ภายใต้โพธิพฤกษ์ ตามเวลาพอพระอัธยาศัยแล้ว จึงเสด็จไปยังที่อยู่พระยามุจจลินทนาคราชๆปรารถนาจะป้องกันแดดและฝนให้พระพุทธเจ้า จึงพันพระกายพระผู้มีพระภาค

๗ รอบ และแผ่พังพานปกบนพระเศียร พระพุทธเจ้าทรงนั่งทำมน-สิการอยู่ที่นั้น ๗ วัน

เมื่อเสด็จอยู่กับพระยามุจจลินทนาคราชตามเวลาพอพระอัธยาศัยแล้ว พระผู้มีพระภาคจึงเสด็จไปสู่โพธิมณฑล ประทับนั่งบนเครื่องลาดหญ้า ทรงค้นคว้าหามติเหตุผลอันมีอาการ ๑๒[(๑)] เมื่อมตินั้นมั่นคงในพระทัยดีแล้วจึงทรงเปล่งอุทานมีอยู่ในคาถาตอนท้ายแห่งอุทานวรรคเริ่มต้นว่า เมื่อ (ธรรมปรากฏ) แก่พราหมณ์ผู้เพียรเพ่งอยู่ ฯลฯ

พระพุทธเจ้าทรงพระดำริเห็นว่า ข้อธรรมคือเหตุและผลเหล่านี้เป็นของลึก เหลือวิสัยแห่งมนุษย์ จึงทรงพระดำริว่าจะไม่สอนธรรมนั้น แต่พระพรหมผู้เป็นใหญ่ยิ่งในโลกมาทูลขอให้ทรงพระกรุณาแก่โลกผู้เดินทางผิด เพราะพระพุทธเจ้าได้มาตรัสเป็นของแปลกประหลาดเหมือนดอกมะเดื่อ

พระพุทธเจ้าพิจารณาถึงคนที่สมควรจะสั่งสอน ทรงระลึกได้ถึงอราฬกลามดาบส แต่ทรงทราบว่าตายเสีย ๗ วันแล้ว แม้รุทรกดาบสรามบุตรก็ตายเสียก่อน ๓ วันแล้ว พระองค์จึงตกลงพระทัยไปหาปัญจวัคคีย์ซึ่งอยู่ในมฤคทว ของฤษีวทน ที่เมืองพาราณสี

เมื่อพระองค์เสด็จอยู่ ณ โพธิมณฑลตามพอพระอัธยาศัยแล้วจึงเสด็จไปสู่เมืองพาราณสี คือราชธานีแห่งกาศี พระองค์ได้พบอาชีวก

(๑) ต้นฉบับตัดคำสังกฤตมาลงไว้ว่า ปรตีตยสมุตปาท ตรงกับปฏิจจสมุปปาท แปลว่า สิ่งที่อาศัยกันเกิดขึ้นพร้อม

อาชีวกได้ถามว่าพระองค์เป็นใคร และใครเป็นครูของพระองค์ และพระองค์จะเสด็จไปไหน เมื่ออาชีวกได้รับคำตอบจึงเปล่งอุทานว่า ข้าแต่พระเคาตมผู้ควรเคารพ พระองค์เป็นผู้ชนะจริง (พระองค์เป็นพระชิน) แล้วอาชีวกก็หลีกไป

บริจเฉทที่ ๓

ประวัติพระพุทธเจ้าตั้งแต่เริ่มโปรดเวไนยสัตว์
จนถึงรัชสมัยพระเจ้าอชาตศัตรู

พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกไปจากแม่น้ำไนรัญชน จนบรรลุถึงมฤคทายวัน ณ เมืองพาราณสี เมื่อปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ได้เห็นพระพุทธเจ้า คิดจะต้อนรับอย่างเสียไม่ได้ และอย่างเสียอัธยาศัย แต่ไม่สามารถจะฝ่าฝืนความสง่าผ่าเผยพระบวรกายของพระพุทธเจ้าได้ ต่างพากันลุกขึ้นต้อนรับและปฏิบัติทุกประการ แล้วปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ จึงทูลถามพระพุทธเจ้าถึงเหตุที่ทรงเลิกบำเพ็ญลัทธิของดาบส พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ โดยคำซึ่งปรากฏอยู่ในธรรมจักรประวรตนสูตร สูตรนี้ได้แปลกันไว้เป็นสำนวนต่าง ๆ โดยมากแล้ว เพราะฉะนั้นไม่มีประโยชน์ที่จะนำมาไว้ในที่นี้

เวลาเช้าพระพุทธเจ้าตรัสเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์ ๒ คนเพราะปัญจวัคคีย์อีก ๓ เข้าไปบิณฑบาตเสียในเมือง เวลาเย็นเมื่อปัญจวัคคีย์ ๒ คน (ซึ่งอยู่เมื่อเช้า) ไปเที่ยวบิณฑบาต พระองค์จึงตรัสเทศนาโปรดปัญจวัคคีย์ ๓ คน (ซึ่งไปบิณฑบาตเมื่อเช้า)

พระองค์ตรัสเทศนาอริยสัจ ๔ อีกครั้ง ๑ เมื่อตรัสเทศนานั้นได้ตรัสเรียกปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ว่าภิกษุ ซึ่งโดยธรรมดาเป็นคำเรียกดาบสทั่วไปในเวลานั้น

เมื่อพระองค์ตรัสเทศนาจบลงแล้ว จึงผินพระพักตร์ไปยังพระเกาณฑินยปัญจวัคคีย์ผู้ใหญ่แล้วตรัสว่า ดูก่อนเกาณฑินย ท่านเข้าใจคำสอนทั่วถึงแล้วหรือ ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์เข้าใจ

ทั่วถึงแล้ว ด้วยเหตุนี้จึงเรียกปัญจวัคคีย์ผู้ใหญ่นั้นว่า อชยาตเกาณฑินย แล้วพระองค์ตรัสเทศนาอริยสัจ ๔ แก่ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๔ อีก ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๔ ก็ได้เป็นภิกษุทั้ง ๔ องค์ ในเวลานั้นศิษย์ซึ่งได้เป็นพระอรหันต์มีองค์เดียว คือพระเกาณฑินย ต่อมาพระองค์ได้ตรัสเทศนา เรื่องสังขารทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง ปัญจวัคคีย์ทั้ง ๔ จึงได้สำเร็จพระอรหัตต์

เมื่อพระองค์โปรดปัญจวัคคีย์ภิกษุทั้ง ๕ แล้ว จึงพาไปพักอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำนทีเมืองพาราณสี

มีตรุณมาณพผู้มั่งคั่งคน ๑ ชื่อว่ายศ อยู่ในเมืองพาราณสี ได้มาสู่ฝั่งแม่น้ำในเวลาราตรี พบพระพุทธเจ้าอยู่ทางฝั่งโน้น จึงร้องตะโกนเรียกว่า ข้าแต่พระศรมณ ข้าพเจ้าเจ็บ ข้าพเจ้ามีทุกข์ พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า มานี่เถิดท่านจะไม่ต้องทนทุกข์อีกต่อไป ท่านจะไม่เจ็บป่วด

ยศกุลบุตรจึงถอดเกือกไว้ที่ฝั่งแม่น้ำ ข้ามไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระพุทธเจ้าจึงตรัสเทศนาเรื่องทาน ศีล สวรรค์ สันโดษ มรรค อริย-สัจ ๔ และอื่น ๆ ยศกุลบุตรพิจารณาเห็นอริยสัจเชื่อชัดแล้วปฏิญาณตนเป็นอุบาสก

หญิงคนใช้ของยศกุลบุตรคน ๑ ทราบว่านายของตนได้ออกจากบ้านไปแต่เวลาราตรี เกรงว่าจะมีอันตรายจึงไปบอกแก่บิดายศกุลบุตร ๆ จึงออกไปตามหาถึงฝั่งแม่น้ำ พบเกือกลูกชายทิ้งอยู่เกรงว่าลูกชายจะจมน้ำตายหรือถูกฆ่า จึงข้ามแม่น้ำไปพบพระผู้มีภาค ทูลถามถึงบุตร ก่อนหน้าที่พระผู้มีพระภาคจะตรัสตอบได้โปรดบิดายศกุลบุตรให้เลื่อมใสเสียแล้ว ยศกุลบุตรก็ได้สำเร็จพระอรหัตต์ด้วยธรรมเทศนา

ที่พระผู้มีพระภาคตรัสแก่บิดา คือในระยะที่พระผู้มีพระภาคตรัสคาถานี้ว่า ผู้ซึ่งเดินตามทางอริยสัจ ถึงว่าประดับด้วยเครื่องประดับอันงดงาม ฯลฯ

แล้วพระยศและบิดาก็กลับบ้าน พอเวลารุ่งเช้าพระพุทธเจ้าก็เสด็จไปสู่เรือนยศกุลบุตร ครั้นเสวยพระกระยาหารซึ่งภรรยาและมารดาแห่งพระยศได้จัดไว้เสร็จแล้ว จึงตรัสเทศนาให้นางทั้ง ๒ ฟัง นางทั้ง ๒ ก็ได้เป็นอุบาสิกา

สมัยนั้นมีสหายของพระยศ ๔ คน ชื่อปูรณคน ๑ วิมลคน ๑ ควัมปติคน ๑ สุพาหุคน ๑ ได้ยินข่าวว่าพระยศบวชเป็นภิกษุ จึงพร้อมกันมาเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลขออนุญาตบรรพชา พระผู้มีพระภาคก็ตรัสเทศนาโปรดให้สำเร็จพระอรหัตต์ ในเวลานั้นจึงมีพระอรหันต์ ๑๐ องค์ นอกจากพระพุทธเจ้า

ยังมีตรุณมาณพ ๕๐ คน เป็นบุตรเหล่าหัวหน้าสกุลสำคัญเมืองพาราณสี ได้ฟังเรื่องราวเหล่านี้จึงพากันไปบวช ต่อมาไม่ช้าก็ได้สำเร็จพระอรหันต์ด้วยกันทุกคน ดังนั้นจึงมีพระอรหันต์ ๖๐ ในโลก

ขณะที่พระพุทธเจ้ายังเสด็จอยู่ในมฤควันของฤษีวทน พระองค์ได้ส่งพระอรหันต์ ๖๐ แยกเป็นพวกละสอง ๆ ไปเที่ยวแผ่ศาสนา พระองค์เองเสด็จตรงไปยังบ้านเสนานีณอุรุวิลวประเทศ

แต่ก่อนหน้าที่พระองค์จะเสด็จไป พระยามารได้ถือเพศเป็นตรุณพราหมณ์ มาพูดเยาะเย้ยว่า พระพุทธเจ้าว่าได้ประสบพบธรรมที่

พ้นทุกข์แล้ว แต่ก็ยังอยู่ในกำมือของมาร พระพุทธเจ้าทรงจำได้จึงมีพระวาจาเล็กน้อยขับมารหนีไป แล้วพระองค์ก็มุ่งตรงไปยังบ้านเสนานีเสด็จเข้าไปในป่าฝ้ายแล้วประทับนั่งใต้ต้นไม้ต้น ๑

ในสมัยนั้นมีพวกดรุณมาณพ ๖๐ คน เรียกกันว่าภัทรวัคคีย์มักพอใจพากันมาที่ใกล้ ๆ อุรุวิลวประเทศ อภิรมย์กับพวกผู้หญิงทุก ๆ วัน วันหนึ่งหญิงคนหนึ่งหนีไป พวกดรุณมาณพก็เที่ยวตามหาผ่านมาทางพระพุทธเจ้า จึงทูลถามว่า พระองค์ได้เห็นหญิงรูปร่างชนิดนี้ๆ บ้างหรือไม่ พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่า พวกท่านคิดอย่างไร การค้นหาผู้หญิงดีกว่าหรือค้นหาตัวเองดีกว่า พวกภัทรวัคคีย์ทูลว่า ค้นหาตัวเองดีกว่า พระพุทธเจ้าตรัสว่า ถ้าฉะนั้นจงอยู่กับเราสักประเดี๋ยวเราจะบอกความจริงให้ เมื่อพวกภัทรวัคคีย์นั่งลงแล้วพระพุทธเจ้าจึงตรัสเทศนา พวกภัทรวัคคีย์มีใจเบิกบานเชื่อมั่น ปฏิญาณตนเป็นอุบาสก

ต่อมามีพราหมณ์ผู้มั่งคั่งคน ๑ ชื่อเทวเป็นชาวเมืองกบิลพัสดุกับภรรยามาสู่บ้านเสนานีได้ทราบว่า พระพุทธเจ้าผู้เป็นชาวเมืองเดียวกันมาอยู่ในที่นั้นจึงพากันไปเฝ้า พระพุทธเจ้าจึงโปรดให้เลื่อมใสแล้วพระพุทธเจ้าจึงเสด็จเข้าไปในบ้านอุรุวิลว ตรัสเทศนาโปรดนางนันทาและนางนันทพลาให้ตั้งอยู่ในภูมิอุบาสิกาทั้ง ๒ คน

สมัยนั้นพระพุทธเจ้าทรงพระดำริว่า คนสำคัญที่สุดในแคว้นมคธซึ่งควรชักโยงเข้าในศาสนา คืออุรุวิลวกาศยปชฎิลอายุ ๑๒๐ ปีอุรุวิลวกาศยปนี้มีคนเคารพนับถือว่าเป็นพระอรหันต์ทั่วประเทศ มี

ศิษย์ ๕๐๐ อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำไนรัญชน มีน้องชาย๒คน ชื่อนทีกาศยป และคายอาศยป มีศิษย์คนละ ๒๕๐ อยู่ริมฝั่งแม่น้ำเดียวกัน แต่ต่ำลงมาทางใต้เล็กน้อย พระพุทธเจ้าเสด็จไปถึงอาศรมอุรุวิลวกาศยป แล้วจึงเข้าไปสนทนากับอุรุวิลวกศยป ผู้ถือลัทธิบูชาไฟ ทรงขออนุญาตพักในโรงไฟพอล่วงราตรี พระอุรุวิลวดาบสบอกให้ระวังงูร้ายอันพ่นพิษเป็นไฟและควัน แต่พระพุทธเจ้าผจญงูจับใส่บาตรไว้ ถึงพระพุทธเจ้าจะได้ทรงกระทำปาฏิหาริย์นี้ และปาฏิหาริย์อื่น ๆ อีกมากก็ดี กาศยปก็ไม่สำคัญว่าพระพุทธเจ้าเป็นใหญ่กว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทำปาฏิหาริย์ทุก ๆ ครั้ง กาศยปก็คิดว่า เราก็เป็นพระอรหัตต์องค์หนึ่งเหมือนกัน แต่ในที่สุดยอมละพยศและบอกแก่พวกศิษย์ของตนว่าตนจะปฏิบัติวินัยของพระมหาศรมณ พวกศิษย์ก็ตอบว่า เมื่ออาจารย์เห็นชอบก็จะทำตาม แล้วต่างก็เอาอาสนะหนังผ้าเปลือกไม้ ไม้เท้าบาตรกลม และทัพพีที่ใช้ในพิธีลงลอยในแม่น้ำ กาศยปจึงทูลขอบรรพชาในศาสนาพร้อมทั้งตนและพวกศิษย์ กาศยปน้องชายอีก ๒คนเห็นเครื่องบริกขารการบูชาของพี่ชายลอยลงมาตามลำน้ำ เกรงว่าพี่ชายจะมีภัยอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ราชภัย โจรภัย อัคคีภัย หรือ อุทกภัยจึงพาพวกศิษย์มาสืบดู มาพบพี่ชายและศิษย์ทั้งหลายนั่งฟังเทศนาแห่งพระผู้มีพระภาค ก็เกิดความเลื่อมใส ชฎิล ๒ พี่น้องและพวกศิษย์ก็พากันเข้าบรรพชา

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จอยู่ ณ อุรุวิลวประเทศ ควรแก่พระอัธยาศัยแล้ว ทรงพาภิกษุชฎิล ๑๐๐๐ เสด็จไปสู่คยาประเทศ เสด็จ

ประทับ ณ คยาศีรษะเจดีย์แล้วจึงทรงแสดงปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ให้เกิดศรัทธาแก่ภิกษุเหล่านั้นแล้ว จึงตรัสเทศนาอาทิตตปริยายสูตร

ในเวลานี้จารบุรุษของพระเจ้าศเรณิกพิมพิสาร เจ้ามคธมารายงานว่า พระพุทธเจ้าเสด็จกับเหล่าสาวกมาอยู่ที่คยาศีรษะ

พระเจ้าพิมพิสารเคยได้ทรงทำความปรารถนาไว้ ๕ ประการ คือ ๑ ขอให้พระพุทธเจ้าได้มาปรากฏในรัชสมัยของพระองค์ ๒ ขอให้พระองค์ได้เห็นพระพุทธเจ้า ๓ ขอให้พระองค์ได้ศึกษาความจริงจากพระพุทธเจ้า ๔ ขอให้พระองค์ทรงเข้าพระทัยในความจริง ๕ ขอให้พระองค์ได้ปฏิบัติคำสอนของพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้นเมื่อพระองค์ได้ทรงฟังข่าวอันดี จึงส่งทูตไปนมัสการพระพุทธเจ้า และจะทรงจัดการรับรองพระพุทธเจ้ากับบรรดาสาวกให้เป็นอย่างดีที่เมืองราชคฤห์

สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงรับอาราธนาแล้ว จึงเสด็จไปสู่เมืองราชคฤห์พร้อมด้วยพระสาวก ๑๐๐๐ เสด็จประทับอาศัยอยู่ ณ อารามในบริเวณปูชนีย์ของชาวมคธ พระเจ้าพิมพิสารได้เสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้าในที่นั้น

เมื่อพระเจ้าพิมพิสารกับมหาชนที่ตามเสด็จทั้งสิ้น ไปเห็นพระกาศยปและพระพุทธเจ้าต่างก็คิดไม่เห็นว่า พระกาศยปเถระเป็นศิษย์พระพุทธเจ้า หรือพระพุทธเจ้าเป็นศิษย์พระกาศยปเถระ พระพุทธเจ้าทรงทราบความปริวิตกคนทั้งหลาย จึงตรัสสั่งให้พระกาศยปกระทำปฏิหาริย์ต่าง ๆ เฉพาะหน้าคนเหล่านั้น และประกาศว่าพระพุทธเจ้าเป็นอาจารย์ แล้วพระผู้มีพระภาคจึงตรัสเทศนาว่าด้วยรูปธรรม

และความปรวนแปรแห่งรูปธรรม อุปาทาน สัญญา สังขาร นิพพานฯลฯ พระเจ้าพิมพิสารกับพราหมณ์และคฤบดีเป็นอันมากก็เกิดความเลื่อมใส พระเจ้าพิมพิสารจึงทูลอาราธนาพระผู้มีพระภาคให้เสด็จไปสู่พระนคร ครั้นพระผู้มีพระภาคเสด็จไปถึงพระนครแล้ว จึงเสด็จพักอยู่ที่ยัษฐิวัน กับด้วยพระสาวกทั้งหลาย พระเจ้าพิมพิสารจึงเสด็จไปเฝ้า เมื่อทรงฟังพระธรรมเทศนาแล้วจึงอาราธนาเพื่อภุตตกิจในวันพรุ่ง เมื่อเสร็จภุตตกิจแล้ว พระเจ้าพิมพิสารจึงหลั่งน้ำลงบนพระหัตถ์แห่งพระผู้มีพระภาคแล้วกราบทูลว่า ข้าพระองค์ขอถวายสวนไม้ไผ่ชื่อกลันตกนิวาสแด่พระผู้มีพระภาค ขอพระผู้มีพระภาคจงบริโภคตามอัธยาศัย พระพุทธเจ้าก็ทรงรับ นี้เป็นวิหารแรกหรือที่อยู่ประจำของพระภิกษุสงฆ์

มูลเหตุแห่งชื่อกลันตกนิวาสเวฬุวันนั้นมีมาดังนี้คือ

ก่อนหน้าที่พระเจ้าพิมพิสารจะได้เสวยราชสมบัติ พระองค์พอพระทัยมากในสวนซึ่งเป็นของคฤหบดีคน ๑ ในเมืองราชคฤห์ พระองค์ได้ตรัสขอเจ้าของแต่เขาไม่ให้ ดังนั้นพระองค์จึงตั้งพระทัยไว้ว่า ถ้าเราได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินเราจะริบเอาให้ได้ แล้วพระองค์ก็ได้ทำดังทรงพระดำริไว้นั้น ส่วนเจ้าของสวนผู้มีกรรมสิทธิ์ เมื่อตายแล้วก็ไปบังเกิดเป็นอสรพิษอยู่ในสวน และจ้องหาโอกาสที่จะกัดพระเจ้าพิมพิสาร

วัน ๑ พระเจ้าพิมพิสารเสด็จไปสู่สวนกับนางนักสนมทั้งปวงและบรรทมหลับ มีนางสนมคนเดียวอยู่ข้าง ๆ เท่านั้น งูนั้นจึงเลื้อยเข้ามาใกล้ แต่มีนกกลันตกฝูง ๑ มาจับงูและร้องขึ้น นางสนมคนนั้นตื่นขึ้นฆ่างูตาย

พระเจ้าพิมพิสารจึงโปรดให้ปลูกไม้ไผ่ ซึ่งนกเหล่านี้ชอบอาศัยมากลงในสวนนั้น เพื่อทรงสำแดงความกตัญญูต่อนก เพราะเหตุนี้ สวนนั้นจึงมีชื่อว่าเวฬุวันกลันตกนิวาส

พระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ในเวฬุวันนี้ ตลอดพรรษาแรก และพระสาวก ๖๐ ซึ่งพระองค์ได้ส่งออกไปประกาศศาสนาก็ได้กลับมาอยู่ในที่นั้น ดังได้คัดเรื่องจากหนังสือทุลวเล่ม ๑ หน้า ๑๓ ถึง ๕๐มาแสดงต่อไปนี้

มีพราหมณ์ผู้ ๑ ชื่อว่ามาฐรอยู่ที่บ้านนาลันทใกล้เมืองราชคฤห์ มีบุตรคน ๑ ชื่อโกษฐิล และมีธิดาคน ๑ ชื่อ ศารี โกษฐิลได้ไปศึกษาลัทธิโลกายต[๑] ทางอินเดียภาคใต้ ได้รับฉายาสกุลว่าทีรฆนข เพราะปฏิญาณว่าไม่ตัดเล็บจนกว่าจะได้เรียนรู้สรรพศาสตร์แล้ว นางศารีได้แต่งงานกับพราหมณ์ชาวอินเดียภาคใต้ ชื่อว่าดิษย มีบุตรด้วยกันคน ๑ คนทั้งหลายเรียกว่า "อุปดิษย" ตามชื่อบิดา (เรียกว่า) ศารีบุตร หรือบุตรนางศารีตามชื่อมารดา และเพราะคนพวกนี้เป็นเหล่ากอศาร-ทวตี บุตรนั้นจึงเรียกว่าศารทวตีบุตรอีกด้วย ศารีบุตรได้ศึกษาวิทยาศาสตร์ของพวกพราหมณ์ ชำนาญอย่างเลิศตั้งแต่ปฐมวัย

ในหมู่บ้านที่ใกล้ ๆ กัน นางโมคลีภรรยาแห่งปุโรหิตของพระเจ้าเกาณฑินยโปตล มีบุตรคน ๑ ชื่อ โกลิต หรือ "เกิดบนตัก" และมีรูปร่างคล้ายกับมารดามาก จึงได้รับนามอีกอย่าง ๑ ว่าโมทคลีบุตร

(๑) ลัทธิที่ถือว่ามีแต่โลกนี้

หรือบุตรนางโมทคลี และได้นามอีกอย่าง ๑ ว่า เมาทคลายน เพราะเนื่องแต่สกุลเมาทคลายน เป็นผู้ชำนาญในสรรพศาสตร์ของพราหมณ์แต่เวลาปฐมวัย

ครุณพราหมณ์ทั้ง ๒ คนนี้ พบกันที่โรงเรียนได้เป็นเพื่อนกันอย่างสนิท เพราะเหตุนั้น เมื่อเมาทคลายนพราหมณ์ได้ตกลงใจสละโลกแน่นอนไม่คำนึงถึงการห้ามปรามของผู้ปกครองแล้ว ศารีบุตรพราหมณ์ผู้เป็นสหายก็ตามไปด้วย

ครุณพราหมณ์ทั้ง ๒ คนได้พร้อมกันไปยังเมืองราชคฤห์ ไปอยู่เป็นศิษย์ของสัญชัย เมื่ออาจารย์ตายแล้วต่างก็ตั้งตนเป็นประมุขมีศิษย์คนละ ๒๕๐ อาศัยอยู่ที่เมืองราชคฤห์ ก่อนหน้าที่สัญชัยจะตายได้พูดกับศิษย์ทั้ง ๒ คนนี้ถึงศักยหนุ่ม (คือพระพุทธเจ้า) และแนะนำให้ศิษย์ทั้ง ๒ นี้ ไปเป็นศิษย์

วัน ๑ ศารีบุตรพบพระอัศวชิตเวลาเข้าไปบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ มีความพิศวงด้วยอิริยาบถ จึงเข้าไปถามถึงลัทธิของพระอัศวชิตและศาสดาของพระอัศวชิต พระอัศวชิตตอบว่าเป็นผู้บวชใหม่ไม่สามารถจะอธิบายคำสอนทั้งหมดได้ และได้กล่าวคาถานี้ว่า เย ธรฺมา เหตุปฺรภวา ฯลฯ คาถานี้พอทำให้ศารีบุตรสามารถเห็นอริยสัจอันเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ศารีบุตรจึงถามที่อยู่ของพระพุทธเจ้า ครั้นทราบว่าเสด็จอยู่ในเวฬุวันแล้วจึงไปหาเมาทคลายน กล่าวซ้ำคาถาที่ตนได้ฟังมาแล้วให้ฟัง เมาทคลายนก็พิจารณาเห็นอริยสัจแล้วต่างก็พาศิษย์ของตนคนละ ๒๕๐ ไปยังที่อยู่พระพุทธเจ้าเข้าบรรพชา

ต่อมา ๒--๓ วันโกษฐิลพราหมณ์ลุงของพระศารีบุตรมาสู่เวฬุวันได้ฟังธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคก็เลื่อมใส และพระศารีบุตรก็ได้สำเร็จพระอรหัตต์ด้วยธรรมเทศนานั้น พระศารีบุตรและพระเมาทคลายน๒ องค์นี้ กล่าวกันในประวัติพุทธศาสนาว่าเป็นคู่อัครสาวก พระศารีบุตรมีปัญญาเลิศ พระเมาทคลายนมีฤทธิเลิศ

ในระหว่างที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศศาสนานี้ พระองค์ได้ตรัสเทศนาโปรดพระนลทหลานพระอสิตฤษีให้เลื่อมใส พระนลทนี้คือพระกาตยายน หรือมหากาตยายน ผู้ทำธุระสำคัญในทางแผ่ศาสนามาก

เรื่องที่พระมหากาตยายนเลื่อมใสนี้มีกล่าวในหนังสือทุลวเล่ม ๑๑ หน้า ๑๑๘ เป็นต้นดังต่อไปนี้

เมื่อพระโพธิสัตว์ยังอยู่ในดุสิตสวรรค์ ได้ตรัสคาถาเป็นปัญหาไว้ ๒ บท ดังนี้

ผู้ซึ่งมี (อินทรีย์) เป็นนาย
ย่อมอยู่ในอำนาจของราคะและปกคลุมด้วยธุลี
ผู้ปราศจากราคะเป็นผู้ปราศจากธุลี
ใครเป็นผู้พูดเช่นนี้ในที่นี้
ความชั่วมีทุกข์เป็นผล
ปัญญายังความสุขให้เกิด
โดยการพรากจากสิ่งใด
เราจึงทราบในที่นี้ถึงความสมบูรณ์และความเกษม(๑)

---

(๑) ดูความคล้ายกับคาถาอันมีในเรื่องพระยาเอรกปัตรนาคราชในธรรมบท แต่จะเพี้ยนไป ด้วยแยกไปทางมหายาน หรือผู้ที่แปลเป็นภาษาอังกฤษแปลไม่ถูก

ก่อนหน้าที่พระพุทธเจ้าเกิด ไม่มีใครสามารถแม้แต่อ่านคำเหล่านี้ได้ เมื่อพระพุทธเจ้าเกิดแล้วจึงมีคนอ่านได้ แต่ไม่เข้าใจความ เพราะเป็นเรื่องที่ต้องการให้พระพุทธเจ้าอธิบายคำเหล่านี้

ในเวลานั้นมีพระยานาคตน ๑ ชื่อว่าสุวรรณประภาส ได้พบสำเนาคาถาเหล่านี้อยู่ในวิมานท้าวไวศรวนนาค จึงเล่าให้นาคอีกตน ๑ ชื่อเอฬบัตรที่อยู่ในเมืองตักษศิลาฟังด้วยเอฬบัตรนาคมีความปรารถนาที่จะพบพระพุทธเจ้าอยู่แล้ว ท้าวสุวรรณประภาสจึงแนะนำเอฬบัตรนาคว่าให้เที่ยวไปในที่ต่างๆ และประกาศให้ทองแสน ๑ แก่คนที่สามารถอธิบายคำเหล่านี้ให้ตนฟังได้ เอฬบัตรนาคจึงทำตามคำแนะนำของท้าวสุวรรณประภาส นิรมิตเพศเป็นดรุณพราหมณ์แล้วภายหลังได้มาถึงเมืองพาราณสีซึ่งพระนลทะอาศัยอยู่ พระนลทะสัญญาว่าจะนำความอธิบายที่ต้องการมาให้ภายใน ๗ วัน ด้วยตระหนักว่าพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นในโลกและเสด็จอยู่ในสวนเนื้อของฤษีวทน พระนลทะจึงไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระนลทะมีความปลื้มด้วยรูปกายของพระพุทธเจ้าเหมือนบุรุษที่มีใจฝังอยู่ในสมาธิมาตั้ง ๑๒ ปี หรือเหมือนคนหมันได้ลูก หรือเหมือนคนจนพบขุมทอง ในทันใดนั้นพระพุทธเจ้าก็ตรัสเทศนาให้ฟัง พระนลทะเกิดธรรมจักขุพิจารณาเห็นอริยสัจ แล้วจึงไปกระทำตามที่สัญญาไว้กับเอฬบัตรนาค แล้วกลับมาเป็นสาวก แต่นี้ไปจึงมีนามว่า กาตยายน หรือ มหากาตยายน

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ที่ศิตวน ณ เมืองราชคฤห์ คฤหบดีชาวเมืองผู้ ๑ อาราธนาให้ไปฉัน ที่เรือนคฤหบดีคนนี้มีพ่อค้าผู้มั่งคั่ง

ชาวเมืองศราวัสดิคน ๑ ชื่อสุทัตตะมาพักอยู่ ชื่อของสุทัตตะที่รู้จักกันดีก็คืออนาถบิณฑท คนให้ทานหาผู้เสมอมิได้

เวลากลางคืนก่อนหน้าที่พระพุทธเจ้าจะมาฉัน สุทัตตะได้ยินคฤหบดีเจ้าของเรือนสั่งการต่าง ๆ จึงถามถึงเหตุที่เตรียมการนั้น ๆ ครั้นได้ฟังเรื่องพระพุทธเจ้าและพระสาวก ก็เกิดความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเป็นอันมาก เวลารุ่งเช้าสุทัตตะได้ไปสู่ศิตวัน พบพระพุทธเจ้าเสด็จจงกรมอยู่ที่หน้าอาวาส พระผู้มีพระภาคเจ้าได้นำสุทัตตะไปสู่ห้องและตรัสเทศนาทานและศีล ฯลฯ ให้ฟัง สุทัตตะคฤหบดีก็พิจารณาเห็นอริยสัจเป็นอุบาสก

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถามสุทัตตะคฤหบดีถึงนามและเมืองฯลฯ สุทัตตะคฤหบดีจึงทูลอาราธนาเพื่อเสด็จไปยังเมืองศราวัสดิแคว้นโกศล และรับสัญญาว่าจะเตรียมการทั้งปวงถวายพระพุทธเจ้า และพระสาวกตามที่ต้องการ

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสถามว่า ดูก่อนคฤหบดี ที่เมืองศราวัสดิมีวิหารหรือ

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค วิหารไม่มี

ดูก่อนคฤหบดี ถ้ามีที่อย่างนั้น ภิกษุทั้งหลายจึงจะไปและอยู่ในที่นั้นได้

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอให้เสด็จไปก็แล้วกัน ข้าพระองค์จะเตรียมวิหารถวายให้จงได้

พระพุทธเจ้าก็ทรงรับอาราธนา สุทัตตะคฤหบดีได้คำปฏิญาณแล้วก็หลีกไป สักครู่๑จึงกลับมาทูลพระพุทธเจ้าขอให้ส่งภิกษุผู้สามารถตรวจตราการก่อสร้างวิหารไปกับตน พระพุทธเจ้าจึงเลือกเอาพระศารีบุตร ด้วยทรงทราบดีว่าจะไปทำการสั่งสอนชาวเมืองศราวัสติให้เลื่อมใสได้ด้วย

สุทัตตะคฤหบดีเที่ยวเสาะหาภูมิพื้นที่อันเหมาะสร้างวิหาร ตกลงเลือกที่สวนของเจ้าเชตโอรสพระเจ้าประเสนชิตแล้วทูลถึงเรื่องนั้น ทีแรกเจ้าเชตปฏิเสธ ที่สุดก็ตกลงว่า ถ้าสุทัตตะคฤหบดีจะเอาชิ้นทองปูให้ตลอดที่ (เป็นราคา) ก็จะขายให้ สุทัตตะคฤหบดีก็ยอมรับ เมื่อสุทัตตะเอาทองปูแผ่นดินจวนจะสำเร็จอยู่แล้ว เจ้าเชตจึงหวนคิดว่าสุทัตตะคฤหบดียอมสละของมากมายก็เพราะเห็นแก่พระพุทธเจ้า ถ้าเราได้ถวายสิ่งของบางอย่างก็จะเป็นความดีแก่เรา เจ้าเชตจึงร้องขอให้งดส่วนของสวนที่ยังไม่ได้ปูด้วยทอง สุทัตตะคฤหบดีก็ยอมให้ ต่อมาภายหลังที่ตรงนี้เจ้าเชตได้สร้างซุ้มฉนวนถวายเป็นของสงฆ์

นิกายสงฆ์พวกอื่น (พวกเดียรถี) ในเมืองราชคฤห์มีความริษยาสงฆ์ใหม่ซึ่งเป็นที่นับถือของประชาชนโดยรวดเร็ว จึงไปทูลกล่าวโทษต่อพระราชา พระศารีบุตรแสดงให้เห็นคุณความดีอันใหญ่กว่าด้วยการทดลองปาฏิหาริย์ของกันและกัน พระศารีบุตรเป็นฝ่ายชนะในการแข่งขัน และได้ทำหัวหน้าเดียรถีชื่อรักตากษะกับคนที่ดูอยู่ให้เลื่อมใสด้วย เพราะเหตุนั้นพวกเดียรถีทั้งหลายจึงพยายามจะฆ่าพระศารีบุตร

ขณะเมื่อสร้างวิหาร แต่ก็ไม่สามารถทำให้สำเร็จได้ ในที่สุดก็มีความเลื่อมใสและสำเร็จพระอรหัตต์

วิหารนี้สร้างตามแบบที่พวกเทวดาชั้นดุสิตสวรรค์ส่งมาให้มีห้องใหญ่ ๖๐ ห้องเล็ก ๖๐

เมื่อเตรียมการพร้อมแล้ว สุทัตตะคฤหบดีก็ส่งข่าวไปถึงพระพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธเจ้ามาถึงเมืองศราวัสติก็ทำการต้อนรับด้วยเกียรติอันยิ่งใหญ่ เหมือนที่ต้อนรับเฉพาะแต่พระเจ้าจักรพรรดิ

เมื่อเสร็จการต้อนรับแล้ว อนาถบิณฑทจึงหลั่งน้ำลงบนพระหัตถ์พระพุทธเจ้า ถวายอารามและวิหารแก่สงฆ์อย่างพระเจ้าพิมพิสารถวายเวฬุวัน อาศัยเกียรติของผู้ให้ ๒ คน พระพุทธเจ้าจึงตรัสเรียกว่าเชตวัน หรืออนาถบิณฑทาราม

เมื่อเจ้าเชตได้ฟังชื่อของตนอยู่ข้างต้นก็มีความยินดีเป็นอันมากจึงให้ประดับซุ้มฉนวนที่สร้างนั้นด้วยวัตถุอันมีค่ามีประการต่าง ๆ

พระเจ้าประเสนชิตแคว้นโกศล ได้ทรงทราบว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จมาอยู่ที่เชตวัน จึงเสด็จไปเยี่ยมและทูลถามว่า เมื่อพวกนักปราชญ์ผู้เฒ่าอันเป็นที่เคารพนับถือทั้งหลาย เช่น ปูรณกาศยป ปริวรุชก (มัสกรี) โคศาลสัญชยไวรฏิบุตร อชิตเกศกัมพล ฯลฯ ไม่ขอร้องให้เรียกชื่อนี้ ทำไมพระองค์จึงกล้าอ้างว่าเป็นพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าจึงตรัสพระธรรมเทศนา กุมารทฤษฎานตสูตร พระเจ้าประเสนชิตก็ทรงเลื่อมใส

พระพุทธเจ้าเสด็จจำพรรษาในวิหารเชตวัน เป็น ปีที่ ๓ แห่งอภิสัมโพธิกาล ปี ที่ ๔ ไม่ได้กล่าวถึงว่าพระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ ณ ที่ใด แต่ปีที่ ๕ พระองค์เสด็จอยู่ที่วิหารเชตวันโดยแน่นอน เพราะมีเรื่องกล่าวว่า พระองค์เสด็จจากเชตวันไปสู่เมืองกบิลพัสดุในปีที่ ๖ แห่งอภิสัมโพธิกาล

ในระวางที่โปรดพระเจ้าประเสนชิตโกศล (ปีที่ ๓) และโปรดศักยกบิลพัสดุปีที่ ๖ หนังสือทุลวไม่ได้กล่าวถึงการศาสนาอันเป็นส่วนสำคัญอย่างใดอย่างหนึ่ง

ในระวางเวลานี้น่าจะถือโอกาสบัญญัติพระวินัยสำหรับพระภิกษุสงฆ์ แต่หนังสือทุลวกล่าวไปอย่างหนึ่งว่า ประชุมสิกขาบทที่สำคัญที่สุด ซึ่งภายหลังเรียกกันว่าปราติโมกษ พึ่งบัญญัติขึ้นเมื่อพระเทวทัตต์เริ่มทำสังฆเภทก่อนหน้าพระพุทธเจ้านิพพาน ๑๐ ปี หรือ ๑๒ ปีเท่านั้น ถึงอย่างไรก็ดีคัมภีร์ทั้งหลายนำให้สันนิษฐานว่าจนถึงเวลาโปรดพระเจ้าประเสนชิต พระภิกษุสงฆ์ไม่ได้อยู่รวมกัน และมีข้อบัญญัติที่ตั้งไว้เพียงนำทางของภิกษุสงฆ์ คือบังคับให้เที่ยวบิณฑบาตและรักษาศีลอันเป็นบัญญัติธรรมดา ไม่สะสมทรัพย์สมบัติและต้องสอนคนทุก ๆ ชั้น พระภิกษุสงฆ์อาจรักษาสิกขาบทเหมือนกับจารีตสามัญซึ่งมีอยู่แก่พวกบรรพชิตทั่วไปในเวลานั้น แต่ไม่ปรากฏเป็นการแน่ว่าพระสงฆ์พวกนั้นได้บัญญัติการนุ่งห่มอย่างหนึ่งอย่างใด เพราะปรากฏว่าพระเจ้าประเสนชิตทรงเข้าพระทัยผิดหลายคราว ว่าพวกบรรพชิตฝ่ายอื่นเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาด้วยเรื่องเครื่องแต่งตัวคล้ายกัน อาศัย

เหตุนี้และพระพุทธเจ้าจึงบัญญัติให้ภิกษุทำผ้านุ่งผ้าห่มด้วยผ้าหลายชิ้นย้อมสีต่าง ๆ แล้วเย็บรวมกันเท่านั้น

ส่วนข้อบัญญัติเรื่องโกนผมและหนวด เป็นแบบบังคับเบื้องต้นของสงฆ์ เพราะบัญญัตินี้เป็นสาธารณะทั่วไปแก่บรรพชิตทั้งหลายในสมัยนั้น

เมื่อพระเจ้าประเสนชิตทรงเลื่อมใสแล้วไม่นาน ก็ส่งข่าวไปถึงพระเจ้าศุทโธทนว่า ข้าแต่พระราชา ขอให้ทรงยินดี โอรสของพระองค์ได้บรรลุอมฤตธรรมแล้ว และทรงบรรเทาความกระหายแห่งหมู่มนุษย์ด้วยอมฤตธรรมนั้น

พระเจ้าศุทโธทน จึงส่งทูตหลายคนให้ไปทูลพระพุทธเจ้าที่เมืองราชคฤห์ ขอให้มาเยี่ยมพระองค์ที่เมืองกบิลพัสดุ แต่พวกทูตเหล่านั้นพากันไปบรรพชาเสียหมด ไม่มีใครกลับมาทูลเลย ครั้งที่สุดพระเจ้าศุทโธทนจึงส่งกาลุทายีกับพระราชสาส์นไปถึงพระพุทธเจ้า อุทายีถวายปฏิญญาว่าถึงแม้จะบวชเสียในระวางนั้นก็จะกลับมาให้จงได้ พออุทายีไปถึงเมืองราชคฤห์ พระพุทธเจ้าก็ตรัสเทศนาโปรดให้เลื่อมใสแล้วพระศารีบุตรก็ให้อุทายีบรรพชาต่อเนื่องกับเวลาที่พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้อุทายีกลับเมือง แต่พระพุทธเจ้าสั่งให้พระอุทายีพักอยู่เพียงประตูเมือง อย่าเข้าไปอยู่ภายในเมือง และให้ทูลพระเจ้าศุทโธทนว่าถึงเวลาพระพุทธเจ้าเสด็จมาเองก็จะไม่อยู่ในเมือง จะอยู่ในวิหารแบบเชตวัน

พระกาลุทายีจึงส่งข่าวเข้าไปทูลดังที่พระพุทธเจ้าตรัสสั่ง พระเจ้าศุทโธทนจึงให้สร้างนยคโรธารามตามแบบเชตวัน สำหรับรับรองพระโอรส

เมื่อการพร้อมสรรพแล้ว พระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพระสาวกจึงเสด็จไปสู่เมืองกบิลพัสดุ ชั้นต้นประทับอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำโรหิตใกล้พระนคร พอพระเจ้าศุทโธทนและศักยทั้งหลายมาถึง ทั้งพระองค์และพระสาวกก็กระทำปาฏิหาริย์ต่าง ๆ พระเจ้าศุทโธทนและชนทั้งหลายเกิดความพิศวงอัศจรรย์ใจเป็นอันมาก พระเจ้าศุทโธทนจึงถวายบังคมแทบพระบาทพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นการอัศจรรย์ใจแห่งมหาชนมาก แต่พระเจ้าศุทโธทนทำให้ชนเหล่านั้นกลับระลึกถึงว่า พระองค์ได้กระทำมาแล้วอย่างไรในครั้งแรกเมื่อพระพุทธเจ้ายังเป็นเด็ก แล้วตรัสปราศรัยกับพระพุทธเจ้าเป็นการเตือนพระพุทธเจ้าให้ระลึกถึงความรุ่งเรืองและความรื่นเริงแห่งชีวิตในปฐมวัยของพระพุทธเจ้า แต่อย่างไรก็ดีพระพุทธเจ้าทรงคัดค้านความรุ่งเรืองและความรื่นเริงเหล่านั้นว่า สู้ชีวิตในปัจจุบันไม่ได้

เมื่อได้พบกันครั้งแรกนี้แล้ว พระพุทธเจ้าก็เสด็จไปประทับอยู่ในนยคโรธาราม ครั้งแรกที่ทรงกระทำคือตรัสเทศนาโปรดพระเจ้าอาศุกโลทนกับศักย ๗ หมื่นให้เลื่อมใส แต่พระเจ้าศุทโธทนก็ยังมิได้เป็นไปตามพวกเหล่านั้น ต่อมาภายหลังเล็กน้อย พระพุทธเจ้าได้ตรัสเทศนาโปรดพระเจ้าทโรโนทนกับศักย ๖ หมื่น ๖ พัน และพระเจ้าอมฤโตทนกับศักย ๗ หมื่น ๕ พันให้เลื่อมใส

พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายยิ่งนักที่จะตรัสเทศนาโปรดพระพุทธบิดา ถึงกับส่งพระเมาทคลายนให้ไปสำแดงอิทธิปาฏิหาริย์ต่างๆ เฉพาะพระพักตร์พระพุทธบิดา แต่ยังไม่ทรงสามารถทำน้ำพระทัยของพระพุทธบิดาให้แน่วแน่ได้

วัน ๑ เหล่าเทพดาเป็นอันมากได้มาสู่นยคโรธาราม นิรมิตวิมานถวาย พระพุทธเจ้าเสด็จประทับในวิมานนั้นแล้วตรัสเทศนาอริยสัจธรรม พระพุทธบิดาได้ทอดพระเนตรเห็นพระพุทธเจ้าแวดล้อมด้วยท้าวจตุโลกบาล พระอินทร์ พระพรหม ฯลฯ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเทศนาแก่เทวดาเสร็จแล้ว จึงเสด็จไปตรัสเทศนาแก่พระพุทธบิดาๆ ทรงมีศรัทธาเลื่อมใสจึงได้บรรลุมรรคผล

เรื่อง ๒ เรื่องต่อไปนี้ดูเหมือนอยู่นอกเรื่อง แต่ดูสมควรที่จะเก็บมารักษาไว้

พระเจ้าศุทโธทน จึงทรงมอบราชสมบัติเมืองกบิลพัสดุ์ให้พระเจ้าศุกโลทน แต่พระเจ้าศุกโลทนปฏิเสธ ด้วยเป็นพุทธศาสนิก (เป็นภิกษุ ?) เสียแล้ว พระภาดาองค์อื่นก็ปฏิเสธทำนองเดียวกัน จึงตกลงกันเลือกศักยราชาภัทริกให้เป็นรัชทายาท

วันต่อมาพระเจ้าศุทโธทน จึงให้จัดการฉลองพระพุทธเจ้าและพระสาวก หลั่งน้ำทักษิโณทกลงบนพระหัตถ์พระพุทธเจ้า อุทิศถวายนยคโรธาราม

เมื่อถวายนยคโรธารามแล้ว ศักยทั้งหลายจึงทำคำประกาศว่าบุรุษคน ๑ ในศักยครัว ๑ ต้องเข้าบวชในพุทธศาสนา และคำ

ประกาศนี้เป็นของแน่นอน ซึ่งได้ทูลขอให้พระพุทธเจ้าตกลงด้วย นี่เป็นทางอันตรายส่วนใหญ่อย่าง ๑ ซึ่งต่อมาพระพุทธเจ้าได้ประสบโดยภิกษุศักยบางองค์ อันมีนามจะกล่าวถึงข้างหน้า จะขอนำเรื่องราวอันไม่มีสาระแก่ประวัติศาสตร์ ดังจะกล่าวต่อไปมาไว้ในที่นี้อีก เหมือนเป็นการรักษาเรื่องโบราณปรัมปราแปลก ๆ อันมีอยู่ในยุคดึกดำบรรพ์เล่ากันสืบ ๆ มาให้ปรากฏอยู่

พระเจ้าโทโนทนมีโอรส ๒ องค์ คือ อนิรุทธและมหานาม เจ้าอนิรุทธเป็นที่รักใคร่ของมารดา แต่ไม่เคยมีการเล่นกีฬาและความรื่นเริงตามวัยอย่างหนึ่งอย่างใดเลย แต่เจ้ามหานามผู้เป็นภาดาได้เรียนวิชาการทำนาทุกประเภท เมื่อพระเจ้าศุทโธทนให้ตั้งข้อบัญญัติ (ให้ออกบวช) พระมารดาแห่งกุมารทั้ง ๒ นี้ ต้องการให้เจ้ามหานามบวช แต่มหานามบอกว่า เจ้าอนิรุทธเป็นที่รักของมารดามาก สมควรที่จะได้เกียรติยศมากกว่า จึงตกลงกันทำการทดลองเพื่อให้รู้ว่าใครจะมีบุญมากกว่า ดังวิธีต่อไปนี้ คือ เอาภาชนะเปล่าใบ ๑ ผนึกปากใส่ลงในกระจาด ส่งให้เด็กหญิงคนใช้แล้วสั่งว่า ถ้าใครถามว่าอะไรอยู่ในภาชนะจงบอกว่าไม่มี เมื่อไปตามทางที่เจ้าอนิรุทธอยู่ ท้าวศักรได้เอาถั่ว ผักและอาหารอื่น ๆ ใส่ลงเต็มภาชนะ เจ้าอนิรุทธจึงถามเด็กหญิงนั้นว่ามีอะไรอยู่ในกระจาด นางก็ตอบว่าไม่มีอะไร เจ้าอนิรุทธคิดว่ามารดาของเรารักเราจริง ๆ ท่านคงไม่ส่งภาชนะเปล่ามาเป็นแน่ ของกินในภาชนะนั้นคงเรียกว่า "ไม่มีอะไร" จึงให้เปิดภาชนะออก ก็ส่งกลิ่นหอมฟุ้งตลบไปทั่วสวน เจ้าอนิรุทธก็เต็มไปด้วยความพิศวง และรู้สึก

กตัญญูต่อมารดาเป็นอย่างยิ่ง จึงส่งเด็กหญิงนั้นให้ไปบอกมารดาว่า ขอให้มารดาส่งของกินชื่อ "ไม่มีอะไร" ไปให้ทุกวัน

มารดาเจ้าอนิรุทธได้ทราบเหตุการณ์ ก็มีความพิศวงเป็นอันมาก จึงพูดกับมหานามว่า เห็นแล้วหรือลูก เจ้ามหานามตอบว่า จริงทีเดียวแม่ โดยอาการนี้จึงเป็นอันว่า เจ้าอนิรุทธมีเกียรติที่จะเข้าบรรพชาในพระศาสนามากกว่า มารดาจึงบอกแก่อนิรุทธว่าควรจะบวช และอธิบายให้เข้าใจว่าเรื่องเป็นอย่างไร

เจ้าอนิรุทธจึงสืบหาศักยราชาภัทริกผู้เป็นสหาย เมื่อสวมกอดแลเล่าถึงข้อบัญญัติแห่งพระเจ้าศุทโธทนแล้ว จึงชวนให้ศักยราชาภัทริกบวชด้วยกัน ภัทริกค้านว่า ถ้าทำดังนั้นราชสมบัติก็จะตกอยู่แก่พระเทวทัตต์อันตรายก็จะมีแก่มหาชนเป็นอันมาก เจ้าอนิรุทธจึงแนะนำขึ้นว่า จะชวนเทวทัตต์ให้บวชเสียพร้อมกัน ครั้นได้รับสัญญาของเทวทัตต์ดังนั้นแล้ว ก็ให้ป่าวประกาศตามถนนในพระนครในขณะนั้นว่า เจ้าภัทริก, เจ้าไรวต, เจ้าอนิรุทธ, เจ้าเทวทัตต์ ฯลฯ รวมเป็นจำนวน ๕๐๐ จะบวชในพุทธศาสนา

พระเทวทัตต์วิตกถึงเรื่องบวชมาก ได้หวนคิดว่า ตนอาจทิ้งคำปฏิญาณและหลีกเลี่ยงการเป็นภิกษุ เพราะการเป็นภิกษุสุดหวังที่จะได้ครองราชสมบัติ แต่เกินเวลาเสียแล้วจึงยอมตาม

ปรากฏว่า มีศักย์อีกหลายคนในจำนวน ๕๐๐ นั้นที่เข้าบวชโดยถูกบังคับ และภายหลังได้ช่วยพระเทวทัตต์ในการทำสังฆเภท ผู้ที่มีชื่อเสียงก็คือ โกกาลิก, กันทหวช, กตโมรกติษย, สาครทัตต

พระนนท์ผู้เป็นพระภาดาต่างมารดาของพระพุทธเจ้าก็รวมอยู่ในพวกที่เข้าบวชด้วยความจำใจ หนังสือทุลวกล่าวว่า เพราะพระนนท์หนักอยู่ในความรักใคร่นางภัทราชายาของตนมาก แต่พระพุทธเจ้าพาไปสู่นยคโรธาราม แล้วให้บวชเป็นภิกษุ พระนนท์ยังมีความพอใจในชายาของตนมาก ได้พยายามจะกลับไปหานางหลายคราว พระพุทธ-เจ้าได้ผีนพาไปไตรตรึงศ์สวรรค์และนรก เพื่อให้พิจารณาเห็นความรักอันเป็นโลกีย์ไม่มีคุณวิเศษอะไร

พระเจ้าศุทโธทนได้ทรงทราบความตั้งใจมั่นคงแห่งดรุณศักยทั้งหลาย จึงส่งอุบาลีช่างกลบกหลวงไปให้ปลงผมและหนวดศักยเหล่านั้น เมื่ออุบาลีปลงผมและหนวดเสร็จแล้ว ดรุณศักยเหล่านั้นก็เปลื้องเครื่องประดับให้แก่อุบาลีแล้วไปอาบน้ำ อุบาลีจึงคิดว่า เมื่อดรุณศักยที่เคารพนับถือเหล่านี้สละความมั่งคั่ง ความสุขของคนหนุ่ม ชายาและทรัพย์สมบัติออกบวชเป็นภิกษุได้ ไม่เห็นควรที่เราจะห่วงใยของเล่นเหล่านี้ ของเหล่านี้มันจะนำแต่ความทุกข์มาให้เรา ถ้าเราไม่ได้เกิดในสกุลต่ำ เราก็จะได้เข้าบวชในธรรมอันพระผู้มีพระภาคกล่าวดีแล้ว เพื่อข้ามโอฆสงสารและพ้นจากห่วงใยต่อไปบ้าง

ในเวลานั้นพระศารีบุตรทราบว่า อุบาลีจะเป็นภิกษุที่มีชื่อเสียงต่อไป จึงไปสู่สำนักอุบาลีแล้วกล่าวว่า ดูก่อนอุบาลี ท่านวิตกอย่างไรหรือ อุบาลีจึงบอกความคิดของตน พระศารีบุตรจึงนำอุบาลีไปเฝ้าพระพุทธเจ้าแล้วกราบทูลว่า อุบาลีต้องการจะบวช พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุ มานี่เถิด มาประพฤติพรหมจรรย์ ในขณะนั้น

ผมแห่งอุบาลีก็อันตรธาน อุบาลีตั้งอยู่ในอัตตภาพเป็นภิกษุมีบาตรอยู่ในมือ ดูประหนึ่งภิกษุมีพรรษาได้ ๘๐

เมื่อพวกตรุณศักยมาถึงแล้ว พระผู้มีพระภาคจำเป็นต้องรับเข้าบรรพชาโดยไม่เต็มพระทัย เพราะทรงเห็นว่าศักยบางคนจะกลับกลอกไม่พอใจเสียโดยเร็ว พระอุบาลีได้รับบรรพชาขณะเมื่อตรุณศักยเหล่านั้นกำลังเดินทาง เพราะฉะนั้นพวกตรุณศักยจึงถูกบังคับให้เคารพพระอุบาลีในเวลาบวช แต่พระเทวทัตต์ไม่ยอม พระพุทธเจ้าจึงตรัสแก่พระเทวทัตต์ว่า ดูก่อนลูก เธอไม่บวชเพื่อสละมานะดอกหรือ พระเทวทัตต์ก็ยังปฏิเสธ นี่เป็นครั้งแรกที่พระเทวทัตต์ขัดขืนพระพุทธฎีกา

วันหนึ่งเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปบิณฑบาต พระนางยโศธราทอดพระเนตรจากวังเห็นพระพุทธเจ้า นางพยายามจะเอาชนะให้พระพุทธเจ้ากลับ จึงจ้างหมอทำเสน่ห์เป็นเงิน ๕๐๐ หมอจึงให้ยาเสน่ห์ที่จะชักจูงพระพุทธเจ้าให้กลับ นางจึงเอายานั้นส่งให้ราหุลกุมารบอกให้ไปถวายพระบิดา พระราหุลจึงไปสู่สำนักพระผู้มีพระภาค ในที่นั้นปรากฏเป็นพระพุทธเจ้า ๕๐๐ องค์ แต่พระราหุลสังเกตจำพระบิดาได้จึงถวายยาเสน่ห์ พระพุทธเจ้าจึงประทานยา (เสน่ห์) คืนให้พระราหุล พระราหุลเสวยแล้วไม่สามารถจะหลีกจากพระพุทธเจ้าได้จึงเดินตามไป พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่าพระราหุลทรงตั้งอยู่ในอันติมชาติ จึงตรัสให้พระศารีบุตรรับพระราหุลเข้าบรรพชา ซึ่งเวลานั้นมีอายุเพียง ๖ ปี

เมื่อนางยโศธราทำอย่างนี้ไม่สำเร็จ จึงชวนนางโคปา นางมฤคชา และนางสนมในวังอีก ๖๐,๐๐๐ ให้ประดับประดาสรีรกายงาม

ยิ่งนัก พากันไปอยู่ในที่ ๆ พระพุทธเจ้าจะทอดพระเนตรเห็น ณ เวลาเสด็จมาบิณฑบาตที่วัง พระผู้มีพระภาคก็ทรงแสดงปาฏิหาริย์ต่าง ๆ เฉพาะหน้านางเหล่านั้น ทำให้เต็มไปด้วยความสะดุ้งและเกิดศรัทธาเลื่อมใส นางโคปา นางมฤคชา กับนางสนม ๖๐,๐๐๐ ก็ได้บรรลุทางธรรม แต่นางยโศธรายังมืดมนด้วยความรัก เพราะพระสามีร้างหย่า นางจึงไม่สามารถพิจารณาเห็นอริยสัจ นางยังหวังอยู่เสมอว่าสามารถทำให้พระพุทธเจ้ากลับมาได้ ต่อมาไม่นานพระพุทธเจ้าก็โปรดให้นางดำเนินเข้าสู่ทางธรรม นางได้บรรพชาในพุทธศาสนาและสำเร็จอรหัต พระพุทธเจ้าได้ตรัสยกย่องว่า นางยโศธรามารดาพระราหุลเป็นผู้มีอัธยาศัยเรียบร้อยที่สุดในพวกสาวิกาทั้งหลาย

พระเจ้าอมฤโตทนมีโอรสองค์ ๑ ชื่อว่า อานนท์ เป็นสหชาตกับพระราหุล พวกโหรทั้งหลายได้พยากรณ์ไว้ว่าจะได้เป็นพุทธุปฐากโดยเฉพาะ เพราะเหตุนี้พระบิดาของพระอานนท์จึงพยายามขัดขวางมิให้พบกันได้ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาสู่เมืองกบิลพัสดุ พระเจ้าอมฤโตทนพาพระอานนท์ไปเสียเมืองไวสาลี ครั้นพระพุทธเจ้าเสด็จไปสู่เมืองไวสาลีจึงพามาเมืองกบิลพัสดุ พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเห็นว่า ถ้าให้พระอานนท์หยั่งลงสู่พุทธศาสนาได้จะดีแก่เธอมาก เพราะภายหลังเมื่อพระองค์นิพพานไปแล้ว พระอานนท์จะได้สำเร็จพระอรหัต ทรงพระดำริแล้วจึงเสด็จไปสู่วังพระเจ้าอมฤโตทนที่เมืองกบิลพัสดุ ประทับนั่งในห้องข้างๆ ที่พระอานนท์อยู่ ในขณะนั้นพระอานนท์ก็เปิดประตูออกมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ถวายนมัสการ แล้วจับพัดยืนพัด

พระพุทธเจ้าอยู่ข้าง ๑ พระเจ้าอมฤโตทนก็ได้เห็นพระอานนท์กราบลงที่พระบาทแห่งพระพุทธเจ้า แลได้ฟังเสียงพระพุทธเจ้าตรัสเทศนาอริยสัจ ครั้นพระพุทธเจ้าเสด็จลุกไปพระอานนท์ก็ตามเสด็จไปข้างหลัง ไม่มีใครกล้าพากลับ พระเจ้าอมฤโตทนทรงเห็นฉะนี้ก็ปลงพระทัยว่าพระอานนท์จะบวช จึงจัดกระบวนแห่นำพระอานนท์ไปสู่นยคโรธาราม-แต่เวลาเช้า พระทศพลกาศยปก็บวชให้พระอานนท์

เมื่อพระพุทธเจ้ายังเสด็จอยู่ที่เมืองกบิลพัสดุ พวกสตรีศักยทั้งหลายได้พยายามเพื่อจะขอเข้าบรรพชาเป็นอันมาก เรื่องนี้มีกล่าวไว้ในหนังสือทุลวเล่ม ๓ หน้า ๓๖๕—๓๖๘ ดังต่อไปนี้

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเทศนาอริยสัจแก่เหล่าศักยรวมทั้งพระเจ้าศุทโธทน ๓ ครั้ง โปรดศักยให้สำเร็จมรรคผลเป็นอันมาก มหานามศักยได้ฟังอริยสัจพิจารณาก็เกิดความปีติยินดี ชายาของมหานามรู้สึกพิศวงในความเลื่อมใสของสามีจึงถามถึงเหตุนั้น มหานามจึงเล่าแก่ชายาถึงเรื่องพระพุทธเจ้าและพระธรรมคำสั่งสอน และว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ช่วยคนให้พ้นทุกข์ ชายามหานามจึงบ่นว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ช่วยบุรุษให้พ้นทุกข์ แต่ไม่ช่วยสตรี มหานามตอบว่า อย่ากล่าวดังนั้นพระพุทธเจ้ามีความกรุณากว้างขวางทั่วไปในหมู่สัตว์ พยายามไปเฝ้าท่านเถิด จะได้ฟังอริยสัจจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า แต่มหานามไม่กล้า ขออนุญาตพระเจ้าศุทโธทนที่จะให้พวกสตรีไปยังนยคโรธาราม (ไม่ต้องสงสัย พระเจ้าศุทโธทนไม่ไว้พระทัยในความประสงค์ของพวกสตรี) แต่มหานามทำการติดต่อกับนางมหาประชาบดีเคาตมีมเหสี

พระเจ้าศุทโธทนในเรื่องที่จะให้สตรีเหล่านี้ได้เฝ้าพระพุทธเจ้า นางมหาประชาบดีเคาตมีก็ขอราชานุญาตได้

มหานามชักชวนสตรีศักย ๕๐๐ พากันไปสู่นยคโรธาราม ชายาของมหานามยังสาวและสวย ประดับเครื่องประดับมาก อุปฐากของพระพุทธเจ้าเห็นนางก็ติว่าแต่งตัวหรูหรามาก นางจึงเอาเครื่องประดับนั้นส่งให้สาวใช้ที่ตามไปด้วยกระหายจะฟังธรรมยิ่งนัก และสั่งให้นำเครื่องประดับกลับบ้าน หญิงสาวใช้มีความเสียใจที่ไม่ได้ฟังธรรมเทศนาถึงกับทำกาลกิริยาเมื่อเวลากลับเมือง ได้ไปเกิดเป็นราชธิดาชื่อรัตนาวลี ณ เมืองลังกา

นิยายตอนท้ายนี้ถึงว่าเกิดขึ้นในปีหลังต่อมา ก็เป็นการสมควรที่จะยกมากล่าวในที่นี้เหมือนอย่างหนังสือทุลวได้กล่าวมาแล้ว

มีเรื่องกล่าวต่อมาว่า มีพวกพ่อค้าเรือชาวเมืองศราวัสติ ถูกลมพัดพาไปถึงเกาะลังกา นางรัตนาวลีได้ฟังนามพระพุทธเจ้า พุทธประวัติแลพุทธศาสนาจากพวกพ่อค้าเหล่านั้น นางจึงเขียนหนังสือมาถวายพระผู้มีพระภาคทูลขออมฤต พวกพ่อค้าจึงนำหนังสือมาถวายพระพุทธเจ้า ซึ่งเสด็จประทับอยู่ที่เมืองศราวัสติ พระพุทธเจ้าทรงทราบว่านางรัตนาวลีมีอุปนิสัยควรจะโปรดได้ จึงตรัสสั่งพวกพ่อค้าเหล่านั้นให้แสดงพุทธคุณแก่นางเมื่อกลับไปถึงลังกา ใช่แต่เท่านั้นพระองค์ยังทรงพระดำริจะประทานพระรูปไปให้นางรัตนาวลีด้วย จึงตรัสให้หาช่างเขียนทั้งหลายมาเขียนพระรูป แต่ช่างเหล่านั้นไม่สามารถเขียนได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสให้เอาผ้าด้ายผืนหนึ่งมาขึงเข้าในที่มีแสง

สว่าง ฉายเงาให้ช่างลากเส้นไปตามเงา และให้ระบายสีต่าง ๆ จนทั่วพระรูป ข้างใต้รูปเขียนพระรัตนตรัยและศีล ๕ นิทาน (อาการ) ๑๒ ว่า อะไรเป็นอริยสัจและไม่ใช่อริยสัจ และอัษฐังคิกมรรค ข้างบนพระรูปเขียนคาถา ๒ คาถาว่า (๑) จงลุกขึ้นเริ่มชีวิตใหม่ ฯลฯ (๒) คนใดนำชีวิตอันบริสุทธิ์ ฯลฯ

พวกพ่อค้าจึงอธิบายแก่นางรัตนาวลีว่า ผู้ใด ๆ ปฏิบัติตามข้อบัญญัติทั้งสิ้นที่เขียนไว้บนแผ่นผ้าอันมีรูปพระพุทธเจ้าได้ชื่อว่า ได้พบอมฤตธรรม

เมื่อพวกพ่อค้าจะออกเดินทางกลับบ้าน นางรัตนาวลีจึงให้แก้วมุกดา ๓ ทะนาน เพื่อบูชาพระพุทธเจ้าทะนาน ๑ พระธรรมทะนาน ๑ พระสงฆ์ทะนาน ๑ เรื่องในทุลวเล่ม ๓ ว่าด้วยสตรีศักยพยายามจะให้มีภิกษุณีสงฆ์ขึ้นเป็นครั้งแรก กับเรื่องนางรัตนาวลีก็สิ้นข้อความเพียงเท่านี้ ผลของเรื่องที่สตรีศักยจะตั้งภิกษุณีสงฆ์ มีกล่าวไว้ในหนังสือทุลวเล่ม ๑๑ หน้า ๓๒๖—๓๓๘ (ดังต่อไปนี้)

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาแก่สตรีศักย ๕๐๐ ในนยคโรธารามเสร็จแล้ว นางมหาประชาบดีเคาตมีจึงทูลพระพุทธเจ้าว่า ถ้าสตรีอาจได้ตรัสรู้ศรมณผลทั้งสี่แล้ว ก็อาจบวชและพยายามให้เต็มที่ได้ หม่อมฉันขอประทานให้พระองค์อนุญาตให้สตรีบวชเป็นภิกษุณี และได้อยู่ใกล้พระองค์โดยความบริสุทธิ์ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ดูก่อนเคาตมี ท่านจงทรงไว้ซึ่งผ้าขาวอันบริสุทธิ์อย่างอุบาสิกา แล้วพยายามเพื่อบรรลุความสำเร็จจงสะอาดประพฤติพรหมจรรย์แล้ว และ

อยู่ด้วยกัลยาณธรรม ท่านก็จะได้ผลอันยืนยงคงทนประเสริฐแสนสุข นางเคาตมีได้ทูลขออย่างนี้ถึงสองครั้งสามครั้ง แต่ได้รับคำตอบอย่างเดิม นางก็ก้มหน้าหลีกไป

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จอยู่ที่เมืองกบิลพัสดุตามพระอัธยาศัยแล้ว ทรงถือบาตรและจีวรเสด็จไปสู่เมืองนาฏิก แคว้นวฤชี ประทับอยู่ที่ตำบลนไถกุญชิกา นางเคาตมีได้ทราบข่าว จึงปลงพระเกศาพร้อมด้วยศักยนารี ๕๐๐ ทรงภูษาอย่างภิกษุณีตามไปถึงสำนักพระพุทธเจ้าด้วยความอ่อนเพลียเมื่อยล้า พระภูษาก็ขาดวิ่น พระสรีรกายแปดเปื้อนไปด้วยธุลี ครั้นพระพุทธเจ้าตรัสเทศนาให้นางเคาตมีและสตรีที่ตามไปฟังเสร็จแล้ว นางจึงทูลขออนุญาตบวชเป็นภิกษุณีอีก แต่ได้รับตอบเหมือนอย่างที่แล้วมา นางจึงออกไปนั่งทรงกันแสงอยู่ที่นอกประตู พระอานนท์เห็นนางเคาตมีนั่งทรงกันแสง จึงเข้าไปถามว่าเรื่องอะไรกัน นางก็ตรัสเล่าให้พระอานนท์ฟัง พระอานนท์จึงไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทูลขออนุญาตแทนนางเคาตมีอีก พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ดูก่อนอานนท์ อย่าขออนุญาตให้สตรีเข้าบวชเป็นภิกษุณีเลย เพราะว่าถ้าสตรีเข้าบวชแล้ววินัยบัญญัติจะไม่ยั่งยืนนาน ดูก่อนอานนท์ บ้านเรือนที่มีแต่หญิงมากชายน้อย โจรผู้ร้ายก็จะพังบ้านเข้ามาขโมยฉันใด ดูก่อนอานนท์ ถ้าสตรีบวชเข้าก็เหมือนกัน วินัยบัญญัติจะไม่ถาวรอยู่นาน อีกประการ ๑ ดูก่อนอานนท์ ถ้าไร่อ้อยมีด้วงแมลงก็หมดรสหมดราคาฉันใด ดูก่อนอานนท์ ถ้าสตรีเข้าบวชก็เหมือนกัน วินัยบัญญัติก็จะไม่ถาวรอยู่นาน ถ้านางเคาตมียอมรับครุธรรมทั้ง ๘

ดังต่อไปนี้ก็ให้นางบวชได้ (ครุธรรม ๘ ประการนั้นคือ) ๑. ต้องเข้าใจภาวะแห่งนางภิกษุณีโดยทั่วถึง ๒. ภิกษุณีที่อยู่ใกล้ภิกษุต้องรับคำสอนทุก ๆ ปักษ์ ๓. ภิกษุณีจะจำพรรษาในที่ๆ ไม่มีภิกษุไม่ได้ ๔. ในพรรษานางภิกษุณีจะต้องอยู่ห่างจากภิกษุพอไม่เห็นตัว และไม่ได้ยินเสียงภิกษุหรือเกรงว่าจะใกล้ชิดกัน ๕. นางภิกษุณีจะต้องไม่ทำอันตรายแก่ศีลธรรมแห่งภิกษุ ด้วยคำพูดหรือฟื้นการระลึกถึงความหลัง ๖. นางภิกษุณีต้องไม่โกรธเกรี้ยวปากร้าย หรือไม่ทำลามก ๗. นางภิกษุณีต้องแสดงอาบัติของตนต่อภิกษุปักษ์ละครั้ง ๘. นางภิกษุณีถึงว่าบวชตั้งร้อยปีก็ต้องสนทนาปราศรัยโดยสุภาพ เคารพลุกขึ้นต้อนรับนอบน้อมแก่ภิกษุแม้บวชไม่นาน นางเคาตมีก็ยอมรับข้อบังคับทั้งสิ้น นางจึงได้รับอนุญาตเข้าบวชเป็นภิกษุณีกับสตรีอื่น ๆ ในพวกสตรีเหล่านี้ มีนางยโศธราชายาพระพุทธเจ้าด้วยผู้หนึ่ง

พระพุทธเจ้าเสด็จจากที่นี่ไปสู่เมืองไวศาลี ต่อไปนี้จะพรรณนาถึงเมืองอันลือชาปรากฏนี้ ตามที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ทุลวเล่ม ๓ หน้า ๘๐

ในเมืองไวศาลีมีนิคม ๓ นิคม นิคมแรกมีเรือนยอดทองคำ ๗,๐๐๐ หลัง นิคมกลางมีเรือนยอดเงิน ๑๔,๐๐๐ หลัง นิคมท้ายมีเรือนยอดทองแดง ๒๑,๐๐๐ หลัง เรือนเหล่านี้ มีคนชั้นสูง ชั้นกลาง ชั้นต่ำอยู่ตามฐานะของตน ๆ พวกไวศาลีมีกฎหมายอยู่อย่าง ๑ ว่า ลูกสาวนิคมแรกจะแต่งงานได้แต่ในนิคมนั้น จะแต่งงานกับชายในนิคมที่ ๒ และที่ ๓ ไม่ได้ ลูกสาวชาวนิคมที่ ๒ จะแต่งงานได้แต่กับชายที่อยู่ใน

นิคมที่ ๑ ที่ ๒ เท่านั้น ลูกสาวที่เกิดในนิคมที่ ๓ จะแต่งงานกับนิคมใดใน ๓ นิคมนั้นก็ได้ จะแต่งงานกับคนนอกเมืองไวศาลีไม่ได้เป็นอันขาด หัวหน้าผู้ปกครองคนเหล่านั้นเรียกว่านายก ชาวบ้านเป็นผู้เลือกตั้ง หรือว่าที่ถูกก็คือเลือกโดยข้อบังคับของสกุลลิจฉวี เพราะคนชาวเมืองนี้เรียกกันว่า ชาววฤชี เมืองไวศาลี มีพรรณนาไว้ในหนังสือทุลวเสมอไปว่า เหมือนเมืองสวรรค์ในมนุษย์ ด้วยมีปราสาทบ้านเรือนอาราม และอุทยานงดงามมาก มีนกเปล่งเสียงอันไพเราะและมีมโหรสพเสมอ เมื่อพวกฉัพพัคคียภิกษุไปเยี่ยมเมืองไวศาลี ได้ออกอุทานว่านนท์เอ๋ย อุปานนท์เอ๋ย เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จไปยังไตรตรึงศ์เทพก็คงไม่ได้เห็นอย่างนี้

สกลเสนาบดีของพระเจ้าวิรุธกเมืองวิเทหต้องขับไล่จากเมืองด้วยเรื่องเสนาบดีอื่นๆ ริษยา สกลเสนาบดีจึงพาบุตร ๒ คนชื่อโคปาลคน ๑ ชื่อสิงหคน ๑ ไปอยู่เมืองไวศาลี ได้ไปเป็นคนมีชื่อเสียงในเมืองนั้น ต่อมาภายหลังได้รับเลือกเป็นนายก บุตรทั้ง ๒ คนก็ได้แต่งงานที่เมืองไวศาลี สิงหมีธิดาคน ๑ ชื่อว่าวาสวี มีคำทำนายล่วงหน้าว่า นางวาสวีจะมีบุตรฆ่าบิดาแย่งราชสมบัติ ต่อมาชายาของสิงหมีธิดาอีกคน ๑ ชื่อว่าอุปวาสวี พวกฤษีทั้งหลายทำนายว่า นางอุปวาสวีจะมีบุตรมีอัธยาศัยดียิ่งในการให้ทาน

โคปาลเป็นคนดุร้ายและแข็งแรงมาก ได้ทำลายสวนของลิจฉวีเสียมาก สมาคมอันเป็นที่รักของประชาชนจึงยกสวน ๆ หนึ่งให้แก่

โคปาลและสิงห เพื่อห้ามมิให้ทำร้ายที่อื่น เพราะเหตุนั้นจึงมีคำที่พระเถระทั้งหลายกล่าวไว้ในสูตรว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จจากเมืองไวศาลีไปสู่สาลวันของโคปาลและสิงห

เมื่อสกลนายกสิ้นชีพไปแล้ว ชนทั้งหลายจึงตั้งสิงหบุตรสกลเป็นนายก โคปาลไม่พอใจจึงออกจากเมืองไวศาลีไปอยู่เมืองราชคฤห์แคว้นมคธ ได้เป็นประมุขเสนาบดีของพระเจ้าพิมพิสาร

ต่อมาไม่ช้าพระเจ้าพิมพิสารก็ได้อภิเษกกับนางวาสวี หลานสาวของโคปาล เนื่องด้วยเหตุที่นางวาสวีเป็นสกุลเมืองวิเทหะ จึงมีนามปรากฏว่าไวเทหี ต่อมานางมีโอรสองค์ ๑ เนื่องด้วยเรื่องที่มีคำพยากรณ์มารดา (ว่าจะมีลูกฆ่าพ่อ) จึงได้นามว่า อชาตศัตรู หรือศัตรู (ตั้งแต่เมื่อยัง) ไม่เกิด

ต่อไปข้างหน้าจะมีโอกาสกล่าวถึงเจ้าอชาตศัตรูบ่อยๆ ด้วยเป็นผู้มีชื่อเสียงสำคัญคน ๑ ในเรื่องราวพุทธประวัติบี้หลัง ๆ

ยังมีเรื่องคนเมืองไวศาลีที่สำคัญปรากฏอยู่ในเรื่องนี้อีก ๒ คน มีกล่าวไว้ในหนังสือทุลวเล่ม ๓ หน้า ๘๗—๑๐๗ ดังต่อไปนี้

ยังมีลิจฉวีผู้ ๑ ชื่อมหานามอยู่ในเมืองไวศาลี มีเด็กหญิงคน ๑ เกิดจากต้นกล้วยในสวนมะม่วงอันเป็นสวนของมหานามนั้ เด็กหญิงนั้นมีร่างกายทุกส่วนสมบูรณ์น่าดูชมยิ่งนัก มหานามให้ชื่อว่า อมรปาลี เมื่อนางเจริญวัยก็กลายเป็นหญิงนครโสเภณี เพราะเมืองไวศาลีมีกฎหมายไม่ยอมให้สตรีที่งามพร้อมแต่งงาน แต่ให้รับรองความสุขของประชาชน

พระเจ้าพิมพิสารกษัตริย์แคว้นมคธทรงทราบกิตติศัพท์ของนางจากโคปาลเสนาบดี จึงเสด็จไปหานาง แม้ขณะที่ทำสงครามกับพวกลิจฉวี เสด็จอยู่กับนาง ๗ วัน

นางอมรปาลีก็มีครรภ์กับพระเจ้าพิมพิสาร ครั้นคลอดโอรสแล้วจึงส่งไปถวายพระบิดา กุมารนั้นก็เข้าหาพระเจ้าพิมพิสาร โดยปราศจากความกลัว ปีนขึ้นไปบนพระอุระ เป็นเหตุให้พระเจ้าพิมพิสารทรงทักว่า เด็กนี้เห็นจะไม่รู้จักกลัว อาศัยเหตุนี้กุมารนั้นจึงมีนามว่า อภัยหรือไม่มีความกลัว

พระเจ้าพิมพิสาร "เป็นผู้ใฝ่พระทัยหาหญิงแปลก ๆ เสมอ" พระองค์มีโอรสองค์ ๑ เกิดด้วยเมียพ่อค้าเมืองราชคฤห์ มารดาของเด็กได้ใส่ลูกลงในหีบทิ้งไว้ที่ประตูพระราชวัง พระเจ้าพิมพิสารให้เปิดหีบออกแล้ว ตรัสถามอภัยกุมารว่า เด็กในหีบนั้นมีชีวิตอยู่หรือ เพราะเหตุนี้เด็กนั้นจึงได้นามว่าชีวก และเพราะเหตุอภัยกุมารเป็นผู้เลี้ยงจึงได้ชื่อเรียกกันว่า กุมารภัณฑ หรือ ชีวกกุมารภัณฑ

เมื่ออภัยกุมารและชีวกเจริญวัย คิดเห็นว่าสมควรจะเรียนการค้าขาย อภัยกุมารจึงเรียนทำรถ ชีวกเรียนแพทย์ศาสตร์ที่เมืองตักษศิลากับอาจารย์อเตรย ไม่ช้าก็ได้เป็นครูทางวิชาผ่าตัด

ครั้งหนึ่ง เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเสด็จอยู่ที่เวฬุวันกลันตนิวาส ณ เมืองราชคฤห์ มีคฤหบดีชาวเมืองราชคฤห์คน ๑ ชื่อว่าสุภัทรภรรยาของสุภัทรมีครรภ์

วันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงครองผ้าแล้วทรงถือบาตรเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเมือง เสด็จสัญจรบิณฑบาตไปตลอดพระนคร จนถึงเรือนสุภัทร สุภัทรกับภรรยาจึงมาเฝ้าพระผู้มีพระภาค สุภัทรทูลถามว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ถ้าภริยาของข้าพระองค์มีครรภ์ นางจะมีลูกเป็นคนชนิดไร

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า นางจะคลอดลูกเป็นชายจะทำชื่อเสียงตระกูลให้ปรากฏ จะมีความรื่นเริงด้วยทิพยสมบัติและมนุษยสมบัติ แล้วจะเข้าบวชในสงฆมณฑลของเรา และสละบาปอกุศล ได้สำเร็จพระอรหัตต์

สุภัทรกับภริยาจึงใส่อาหารอันประณีตทั้งแค่น และเหลวจนเต็มบาตรพระผู้มีพระภาคนำกลับมาถวาย

ต่อมาสักครู่ ๑ นิครนถ์คน ๑ จึงคิดว่า พระศรมณเคาตมได้ทำนายบางอย่างแก่สุภัทรและภริยาที่เรือนนี้ เรือนนี้แห่งเดียวที่เราเคยได้สิ่งของบ้าง เราต้องไปฟังดูพระศรมณเคาตมบอกอะไรแก่ผัวเมียนั้น คิดแล้วก็ไปตามสุภัทรและภริยา ก็นิครนถ์คนนี้เป็นหมอดูเหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงเอาก้อนกรวดขาวมากองแล้วคำนวณนับก็เห็นว่า คำที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้อย่างไรนั้นเป็นของแน่ทั้งสิ้น จึงคิดต่อไปว่า ถ้าเรายกย่องคำพยากรณ์นี้ เราก็จะเป็นเหตุให้คฤหบดีนี้นับถือศาสนาพระศรมณเคาตม เราจะต้องพูดว่า คำพยากรณ์ของพระศรมณเคาตมถูกบ้างผิดบ้าง คิดแล้วจึงเอามือกุมกันเข้าให้แน่นและเปลี่ยนสีหน้าเป็นอย่างอื่น สุภัทรจึงถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ทำไมท่านจึงกุมมือของท่าน

และเปลี่ยนสีหน้าเป็นอย่างอื่น นิครนถ์ตอบว่า ดูก่อนคฤหบดี คำทำนายของพระศรมณเคาตมบางส่วนก็จริงบางส่วนก็เท็จ ฯ ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ส่วนไหนจริงส่วนไหนเท็จ ฯ ดูก่อนคฤหบดี ที่พระเคาตมพูดว่า ภรรยาท่านจะมีลูกเป็นชาย นี่จริง และที่ว่าลูกชายจะมีชื่อเสียงในตระกูลก็จริง เพราะมีชื่อเสียงหรือ "ประกาศ" เป็นชื่อของคน (เหมือนกัน) แต่ดวงชะตาของเด็กเกิดมาไม่ทันไรก็จะถูกเผาในเรือนของตน ที่พระเคาตมว่า ลูกชายจะมีความรื่นเริงด้วยทิพยสมบัติและมนุษยสมบัตินั้น เป็นของเท็จ เพราะมีคนไม่กี่คนที่จะได้รื่นเริงด้วยทิพยสมบัติและมนุษยสมบัติ หรือว่า อีกอย่างใครเคยเห็นเทวดาบ้าง ที่พระเคาตมว่า ลูกชายจะเข้าบวชในสงฆมณฑลของเขานี้ก็จริง เพราะเมื่อลูกชายไม่มีอาหารและเครื่องนุ่งห่มแล้ว ก็คงจะเข้าบวชในศาสนาของพระเคาตม ที่พระเคาตมว่า ลูกชายจะสละละกิเลสและสำเร็จพระอรหัตต์นั้นก็เท็จอีก เพราะศรมณเคาตมเองก็ไม่ได้สละละกิเลสและเป็นพระอรหัตต์ เมื่อเป็นดังนั้นศิษย์ของตนจะยิ่งมีความสามารถน้อยลงไปอีกเท่าไร

สุภัทรได้ฟังก็มีความทุกข์เป็นอันมาก จึงถามถึงวิธีที่ควรทำ นิครนถ์ตอบว่า ดูก่อนคฤหบดี ได้แต่เข้าศาสนาพวกเราเท่านั้น ท่านจะได้บรรลุญาณปรีชาด้วยเรียนคำสอนของพวกเรา ว่าแล้วก็หลีกไป

(พอนิครนถ์ไปแล้ว สุภัทรก็พยายามจะทำให้ภริยาแท้งลูก แต่ทำไม่ได้สมประสงค์ จึงพาภริยาไปไว้ป่า นางก็ไปตายในป่า คนใช้และเพื่อนของสุภัทรจึงเอาศพใส่ลงในแคร่หามไปสู่ป่าช้าศีตวัน)

พวกนิครนถ์ทั้งหลายได้ฟังเรื่องนี้ ก็มีความยินดีเป็นอันมาก จึงให้สร้างปะรำประดับธงชัยและธงแผ่นผ้า แล้วเที่ยวพูดกับคนทั้งหลายตามถนนตามตรอก และตามหนทางสี่แพร่งในเมืองราชคฤห์ว่า ท่านทั้งหลายจงฟังเถิด พระศรมณเคาตมทำนายภรรยาสุภัทรว่า จะมีลูกเป็นชาย ฯลฯ (เหมือนที่กล่าวไว้ข้างต้น) เดี๋ยวนี้นางตายแล้ว คนทั้งหลายช่วยหามศพไปที่สีตวัน

ยังมีชายหนุ่ม ๒ คน ๆ หนึ่งเป็นกษัตริย์ผู้มีศรัทธา (ในพระศาสนา) อีกคนหนึ่งเป็นพราหมณ์ ไม่มีศรัทธา เดินมาด้วยกัน พราหมณ์จึงบอกข่าวแก่กษัตริย์ แต่กษัตริย์หนุ่มไม่ได้คิดว่า คำของพระผู้มีพระภาคจะไม่จริง จึงตอบพราหมณ์โดยคาถาว่า

พระจันทร์กับหมู่ดาวอาจจะตกลงยังแผ่นดินได้
แผ่นดิน ภูเขา และป่าอาจขึ้นไปถึงฟ้าได้
น้ำในมหาสมุทรอันลึกอาจแห้งได้
แต่ไม่ใช่เหตุที่คำบอกของพระฤษี (พระพุทธเจ้า)
ผู้มีอำนาจจะเป็นเท็จเลย

สุภัทรจึงจัดเตรียมฟืนไว้พร้อม แล้ววางศพภริยาลงบนนั้นเอาฟืนจุดที่เชิงตะกอน เมื่อร่างกายทั้งหมดย่อยยับไปหมดแล้วยังคงเหลือคล้ายเนื้อก้อนกลม ๆ อยู่ แล้วระเบิดออกปรากฏเป็นดอกบัว น่าอัศจรรย์ ที่กลางดอกบัวมีเด็กรูปร่างสะสวยงดงามยิ่งนัก

มหาชนทั้งปวงได้เห็นเหตุนี้ ก็มีความอัศจรรย์ใจมากเหลือล้น แต่พวกนิครนถ์สิ้นอำนาจมานะอหังการ

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสแก่สุภัทรว่า ดูก่อนคฤหบดีจงรับลูกของท่านไปเถิด สุภัทรจึงแลดูพวกนิครนถ์ๆ จึงว่าคนเข้าไปในไฟอันกำลังไหม้โผงๆ แต่ไฟไม่ไหม้ตายนั้นไม่เคยมี สุภัทรจึงไม่ไปรับเด็ก

พระผู้มีพระภาคจึงตรัสแก่หมอชีวกว่า ดูก่อนหมอท่านจงไปรับเด็ก หมอชีวกคิดว่า พระผู้มีพระภาคคงจะไม่สั่งคนให้ทำสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ จึงเข้าไปในไฟโดยปราศจากความลังเลใจ แล้วรับเอาเด็กนั้นมา ก็เกิดลือกันต่อๆ ไปว่า พอพระชินสีห์ตรัสสั่ง หมอชีวกก็เข้าไปในเปลวไฟไปรับเด็กที่อยู่ในไฟ ด้วยอำนาจของพระชินสีห์ไฟมิได้ทำอันตรายแก่หมอชีวก

พระพุทธเจ้าตรัสแก่สุภัทรว่า ดูก่อนคฤหบดีรับเด็กของท่านไปเถิด แต่สุภัทรเป็นผู้ปลงศรัทธาลงในศาสนาอันปราศจากความจริง ไม่กล้าไปรับลูก จึงเหลียวหน้ามาแลดูหมู่นิครนถ์ ๆ จึงพูดว่า ดูก่อนคฤหบดียังปฏิเสธไม่ได้ว่าของสิ่งนี้ไฟจะไม่ไหม้ ถ้าท่านรับเด็กนี้ไปเรือนที่อยู่ของท่านก็จะไหม้ ท่านก็จะเสียชีวิต สุภัทรคิดว่าการรักษาตนของตนไม่ให้เป็นอันตรายเป็นการสำคัญยิ่งนัก จึงละเด็กนั้นเสีย

พระผู้มีพระภาค จึงตรัสแก่พระเจ้าเศรณิกพิมพิสารผู้ครองแคว้นมคธว่า ขอถวายพระพร จงทรงรับเด็กนี้ไป พระเจ้าพิมพิสารทรงเต็มไปด้วยความเคารพพระพุทธเจ้าอย่างลึกซึ้ง จึงทรงเหยียด

พระหัตถ์ออกรับ แล้วทูลถามว่า ควรตั้งชื่อเด็กอย่างไร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ขอถวายพระพร เพราะเด็กนี้เกิดออกมาจากไฟ ให้เขาชื่อ โชยติษก หรือ ลูกไฟเถิด

พระเจ้าพิมพิสารให้เลี้ยงเด็กนี้ไว้โดยความประคับประคองทุกอย่าง แต่ในที่สุด พี่น้องภรรยาของสุภัทรเกลี้ยกล่อมให้สุภัทรรับเอาเด็กไปตามธรรมดาโลก เมื่อสุภัทรยังมีชีวิตอยู่ตราบใด ก็ไม่มีใครกล่าวถึงชื่อลูก แต่เมื่อสุภัทรคฤหบดีตายแล้ว โชยติษกหนุ่มก็ได้เป็นคฤหบดีแทน เต็มไปด้วยศรัทธาในพระพุทธเจ้า ได้ถึงพระไตรสรณาคมน์ คือพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ได้สร้างวิหารขึ้นในที่ที่ตน (พ้นจาก) ตาย (อันคอยท่าตนอยู่ที่มือของ) สุภัทรแล้วตกแต่งด้วยของบริบูรณ์ทุกอย่าง แล้วถวายทานแก่สงฆ์ทั่วโลก เพราะเหตุนั้นจึงมีคำของพระมหาเถระทั้งหลายกล่าวไว้ในสุตตันตว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จพักอยู่ในอารามของคนข้างเกลี้ยง

สมัยนั้น ทนายของสุภัทรที่อยู่ในต่างประเทศได้ทราบข่าวว่าสุภัทรตาย โชยติษกได้เป็นคฤหบดีแทน และมีศรัทธามั่นคงในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ จึงสร้างบาตรไม้จันทน์ ประดับด้วยแก้วต่าง ๆ ส่งไปให้โชยติษก ๆ จึงเอาบาตรจันทน์แขวนไว้บนปลายไม้ยาวบีดประกาศว่า ใครจะถือเอาบาตรนี้โดยใช้บันไดพะอง หรือใช้ของสอยไม่ได้เป็นอันขาด ถ้าศรมณหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งถือเอาบาตรนี้ได้ด้วยใช้ปาฏิหาริย์แล้วเราจะให้สิ่งที่ศรมณพราหมณ์ผู้นั้นปรารถนาทุกประการ

เดียรถีย์บางพวกเที่ยวมาชำระกายที่ฝั่งแม่น้ำ แล้วแลเห็นบาตร จึงถามว่า นั่นอะไรกัน โชฺยติษฺกก็อธิบายให้ฟัง พวกเดียรถีย์จึงว่า ดูก่อนคฤหบดี ท่านเป็นคนนับถือพวกศรมณศากยบุตร ๆ ก็ต้องได้ ว่าแล้วก็หลีกไป

ต่อมาภายหลังพระภิกษุและพระเถระทั้งหลายเข้ามาบิณฑบาต ในเมืองราชคฤห์แลเห็นบาตรแขวนอยู่ จึงถามโชฺยติษฺกว่านั่นอะไร โชฺยติษฺกก็อธิบายให้ฟัง พระภิกษุทั้งหลายจึงพูดว่า ดูก่อนคฤหบดี พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ว่า ภิกษุควรปิดความดี และเปิดเผยความชั่ว บัญญัตินี้คลุมถึงเรื่องบาตรนี้ด้วย ว่าแล้วก็หลีกไป

ภายหลังพระทศพลกาศยปผู้มีอายุเดินมาทางนั้น จึงถามโชฺยติษฺกอย่างเดียวกัน โชฺยติษฺกก็อธิบายความประสงค์ให้ฟัง พระทศพลศากยปคิดว่า เราละกิเลสทุกอย่างและมีความบริสุทธิ์มานานแล้ว และคฤหบดีก็คงมีความยินดีมาก เพื่อจะรู้ว่าพวกเดียรถีย์หรือเราเป็นผู้ชำนาญในการสำแดงปาฏิหาริย์มากกว่ากัน คิดแล้วพระผู้เป็นเจ้าก็ยื่นมือออกยาวเหมือนกับงวงช้าง หยิบบาตรนั้นนำไปสู่วิหาร

(เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบเรื่องที่พระกาศยปกระทำ จึงตรัสห้ามภิกษุทั้งหลายไม่ให้สำแดงปาฏิหาริย์ อีกประการ ๑ ทรงห้ามไม่ให้ภิกษุมีบาตรอันทำด้วยวัตถุอื่น นอกจากเหล็กหรือดิน)

วันหนึ่งพระเจ้าพิมพิสารจึงตรัสกับโชฺยติษฺกว่า ดูก่อนดรุณมานพ เจ้าได้เสวยทิพยสมบัติและมนุษย์สมบัติ ทำไมเจ้าจึงไม่ชวนเราไปบ้านเจ้าบ้าง ฯลฯ ขอเสด็จเถิด ฯ

ถ้าฉะนั้นเจ้าจงไปเตรียมคนใช้ ฯ

ถึงข้าพระองค์เคยได้รับสุขในเทวสมบัติและมนุษย์สมบัติมีคนใช้มากก็ยอมรับสนองพระคุณเอง

พระเจ้าพิมพิสารจึงเสด็จไปยังเรือนแห่งโชฺยติษฺก เมื่อผ่านประตูประดับด้วยแก้วทอดพระเนตรไปข้างหน้าเห็นเป็นบ่อน้ำ มีปลากระดิกไปด้วยเครื่องยนตร์ มีพระประสงค์จะเข้าไป จึงเตรียมถอดฉลองพระบาท โชฺยติษฺกจึงทูลว่า ขอพระราชทาน ทำไมพระองค์จึงเตรียมสรงน้ำ พระเจ้าพิมพิสารตรัสว่า เพราะเราจะลุยข้ามน้ำ ฯ ขอพระราชทาน นั่นไม่ใช่น้ำ เป็นพื้นแก้วแลดูเหมือนน้ำ ฯ แต่ปลาที่ดูเหมือนว่ายน้ำเล่า ฯ ขอพระราชทาน เครื่องยนตร์ทำให้ปลาว่ายไปมา

พระเจ้าพิมพิสารไม่ทรงวางพระหฤทัย จึงโยนพระธำมรงค์ลงไปได้ยินเสียงกริ๊กที่พื้นก็ทรงอัศจรรย์เป็นอันมาก แล้วพระองค์ก็เสด็จเข้าไปในห้องประทับนั่งบนพระราชอาสน์ เมื่อพวกสตรีทั้งหลายพากันมาเฝ้านอบน้อมที่พระบาทก็มีน้ำตาไหลออก

พระเจ้าพิมพิสารจึงตรัสถามว่า ทำไมสตรีเหล่านี้จึงร้องไห้ โชฺยติษฺกจึงทูลว่า ขอพระราชทาน สตรีเหล่านี้มิได้ร้องไห้ ที่น้ำตาไหลออกมานั้นเนื่องด้วยถูกควันอันเกิดจากไฟพื้น (๑)

---

(๑) ตรงนี้ต้นฉบับว่า "ถูกควันที่เกิดแต่ไฟพื้นใช้จุดตะเกียงสว่างเหมือนพระอาทิตย์ จึงทำให้น้ำตาไหล" ฟังดูไม่ได้ความ ทางบาลีฝ่ายใต้ว่า ถูกควันอบผ้าโพกของพระเจ้าพิมพิสารน้ำตาจึงไหล ด้วยบ้านโชฺยติษฺกมีแสงสว่างด้วยแก้วไม่เคยใช้ไฟ

ในที่นี้จะของดเรื่องโชฺยติษฺกไว้คราวหนึ่ง เรื่องตอนปลายจะปรากฏในนิยายภาคหลัง เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูแรกเสวยราชย์

ยังมีตำบลแห่ง ๑ ชื่อศัมปา เป็นภาค ๑ ของแคว้นมคธ พระพุทธเจ้าเคยเสด็จจาริกไปเสมอ ๆ ตำบลนี้เป็นที่เกิดของวีรบุรุษ ๒ คน อันได้นำเรื่องมารักษาไว้ในหนังสือทุลวเล่ม ๓ และเล่ม ๔ ดังต่อไปนี้

มฤคธรอัครเสนาบดีของพระเจ้าประเสนชิต เจ้าแคว้นโกศลมีบุตร ๗ คน ลูกคนเล็กที่สุดชื่อวิศาขได้แต่งงานกับนางวิศาขาธิดาของพลมิตร โอรสลับของพระเจ้าอรเนมิพรหมทัต ซึ่งต้องเนียรเทศไปอยู่ที่ตำบลศัมปา ไม่ช้านางวิศาขาก็เป็นคนมีชื่อเสียงเพราะความฉลาดปราดเปรื่อง และสติปัญญาของนางอันยิ่งใหญ่ ถึงกับพ่อผัวทูลขออนุญาตต่อพระพุทธเจ้าเพื่อเรียกว่ามารดา เพราะเหตุนั้นนางวิศาขาจึงมีชื่อในนิยายทางพุทธศาสนาว่า วิศาขามารดามฤคธร อนึ่งนางวิศาขาได้เป็นพระอภิบาลพระเจ้าประเสนชิตเวลาทรงประชวรมาก โดยความจงรักภักดีเช่นเดียวกัน พระเจ้าประเสนชิตตรัสเรียกนางว่าภคินี นางวิศาขาได้สร้างวิหาร ซึ่งแต่ก่อนเคยเป็นสวนอยู่ใกล้ ๆ เมืองศราวัสติ แล้วถวายเป็นของสงฆ์ เพราะเหตุนั้นพระมหาเถรทั้งหลายจึงกล่าวไว้ในสุตตันตว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จประทับอยู่ในวิหารของนางวิศาขามฤคธรมารดา ซึ่งเคยเป็นสวน (บุรวาราม)

ต่อมาในสมัยอื่น นางวิศาขาคลอดไข่ออกมา ๓๒ ฟอง นางจึงเอาไข่ใส่ในนุ่นแยกใส่หีบไว้ฟองละหีบ ตามคำแนะนำของพระ

พุทธเจ้า พอครบ ๗ วันก็แตกออกเป็นบุตร ๓๒ คน ล้วนเจริญวัยล่ำสันแข็งแรงล่วงล้ำผู้อื่น

ครั้ง ๑ กุมารเหล่านั้นเกิดวิวาทขึ้นกับบุตรปุโรหิต ๆ จึงคิดกำจัดกุมารเหล่านั้น

มีพวกคนที่อยู่ตามภูเขารบชนะโยธาของพระเจ้าประเสนชิตถึง ๗ ครั้ง พระเจ้าประเสนชิตจึงส่งพวกบุตรนางวิศาขาให้ไปต่อรบกุมารเหล่านั้นรบชนะพวกชาวเขา จับพวกชาวเขามาเป็นจำนำบ้าง รับเครื่องบรรณาการมาบ้าง ปุโรหิตก็พยายามเพื่อให้พระเจ้าประเสนชิตกำจัดกุมารเหล่านั้น เพราะกุมารเหล่านั้นแข็งแรงมาก น่าจะเป็นอันตรายแก่ราชอำนาจ เพราะฉะนั้นพระเจ้าประเสนชิตจึงให้เชิญกุมารเหล่านั้นมารับพระราชทานเลี้ยง และใส่ยาพิษลงในอาหาร เมื่อกุมารเหล่านั้นสิ้นสมฤดีก็ให้ตัดศีรษะใส่ชะลอมส่งไปให้มารดา ขณะเมื่อกำลังถวายอาหารแก่พระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวก พระพุทธเจ้าจึงปลอบนางวิศาขา โดยทรงแสดงถึงบาปกรรมที่ลูกของนางได้ทำไว้แต่ชาติก่อน

ในเวลาราว ๆ กันกับที่เกิดเหตุการณ์อันกล่าวมาแล้ว มีคฤหบดีผู้มั่งคั่งในตำบลศัมปาอีกคน ๑ ชื่อว่าโปตล มีบุตรเกิดขณะเมื่อตนออกเดินทางไปยังเมืองราชคฤห์ มีคนวิ่งไปบอกว่าท่านได้ลูกชายแล้ว โปตลมีความปลื้มเป็นอันมาก ให้คนผู้บอกข่าวพูดซ้ำถึง ๓ ครั้งแล้วยังจะให้บอกอีก ผู้บอกข่าวนึกว่าหัวเราะเยาะตน จึงไม่พูด โปตลคฤหบดีจึงว่าคิดผิด ทุก ๆ ครั้งที่บอกจะให้ทองเต็มปากทุกครั้ง ใช่แต่เท่านั้น

โปตลยังสั่งให้นายคลังของตนจ่ายทอง ๒๐ โกฏิเพื่อฉลองการนี้ เพราะเหตุที่กุมารนี้เกิดร่วมฤกษ์โศรณ จึงมีชื่อว่าโศรณวึศติโกฏิ ที่พื้นเท้าของโศรณมีขนสีดังทองยาว ๔ องคุลี พระพุทธเจ้ามีพระประสงค์จะใคร่โปรดโศรณ จึงส่งพระเมาทคลายนไป พระเมาทคลายนได้สำแดงตนให้เห็นอยู่ในดวงอาทิตย์และเล่าถึงพระพุทธเจ้า โศรณวึศติโกฏิจึงถวายอาหารอันมีกลิ่นหอมวิเศษจนเต็มบาตร พระเมาทคลายนจึงรับกลับมายังสำนักพระพุทธเจ้าที่เวฬุวัน ในขณะนั้นพอพระเจ้าพิมพิสารเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้าได้สูดดมกลิ่นอันหอมหวาน จึงทูลถามว่าอาหารนั้นมาจากไหน พระพุทธเจ้าจึงตรัสตอบว่า มาจากตำบลศัมปาแคว้นของมหาบพิตร แล้วตรัสเล่าเรื่องราวของโศรณต่อไป พระเจ้าพิมพิสารได้ตั้งพระหฤทัยจะไปพบอัจฉริยบุรุษคนนี้ แต่ประชาชนชาวศัมปาเกรงว่าพระเจ้าแผ่นดินเสด็จไปจะเป็นอันตรายแก่ชาวบ้าน จึงให้ทูลไปว่าจะจัดให้ชายหนุ่มผู้นี้มาที่เมืองราชคฤห์ แต่โศรณไม่เคยเดินคนทั้งหลายจึงจัดแจงเรือซึ่งจะเดินทางไปยังเมืองหลวงของมคธ

พระเจ้าพิมพิสารก็เสด็จลงไปยังแม่น้ำคงคา ตรัสสั่งให้ขุดคลองแต่ที่นั้นไปถึงเมืองหลวง เป็นทางที่จะนำเรือไปสู่เมืองราชคฤห์ ณ ท่ามกลางความรื่นเริงอันมโหฬาร พระเจ้าพิมพิสารได้ตรัสถามโศรณว่าได้เคยเห็นพระพุทธเจ้าหรือไม่ เมื่อทรงทราบว่าไม่เคยเห็น จึงชวนไปสู่พระเวฬุวัน พระพุทธเจ้าก็ตรัสเทศนาโปรด โศรณวึศติโกฏิจึงบวชเป็นภิกษุ

ต่อมาพระโศรณได้หลีกออกไปสู่ป่าช้าศีตวันเมืองราชคฤห์ ทำทุกกรกิริยาอย่างกล้าแข็ง แต่ก็ไม่ลุล่วงกิเลสไปได้

พระพุทธเจ้าจึงตรัสเรียกพระโศรณมาเฝ้า แล้วตรัสถามว่า ทำไมเธอจึงทำทุกกรกิริยาทรมานตนมากนัก เมื่อเธออยู่บ้านเธอรู้จักการเล่นพิณบ้างหรือไม่

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์รู้

เมื่อสายพิณตึงเกินไป เสียงพิณจะเพราะหรือไม่

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค หามิได้

เมื่อสายพิณหย่อนไป เสียงพิณจะเพราะหรือไม่

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค หามิได้

เมื่อสายพิณไม่ตึงมากไม่หย่อนมาก เสียงพิณจะเพราะหรือไม่

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค เพราะ

ดูก่อนโศรณ ความประพฤติก็เหมือนกัน ความพยายามมากไปย่อมนำมาซึ่งความฟุ้งเฟ้อฟุ้งซ่าน ความหย่อนมากไปย่อมนำมาซึ่งความเกียจคร้าน ความพอประมาณไม่เห็นแก่ตัว และตั้งอยู่ในศีลธรรม จะนำท่านให้บรรลุถึงความประเสริฐยิ่ง

พระโศรณทำตามคำแนะนำของพระพุทธเจ้า ไม่ช้าก็ได้สำเร็จพระอรหัตต์

พระพุทธเจ้าเสด็จไปจากเมืองกบิลพัสดุไม่นานเท่าไร ก็ทรงพระดำริที่จะประดิษฐานพระศาสนาในเมืองเกาศัมพี เรื่องราวที่พระพุทธเจ้าโปรดพระเจ้าแผ่นดินเกาศัมพีดังจะมีต่อไป มีกล่าวไว้ในหนังสือ

มดอ (mdo) เล่มที่ ๑๖ หน้า ๓๓๗—๓๓๙ ถึงแม้ว่าเหตุการณ์นี้มิได้มีกล่าวไว้ในวินัยก็ดี จะขอยกตอนต้นของเรื่องนี้มากล่าวไว้ด้วย คือ

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาโปรดประชาชนเป็นอันมากในเมืองพาราณสี ทรงพิจารณาเห็นว่า ถึงเวลาที่จะโปรดพระเจ้าอุทยนเจ้าแผ่นดินวัตสล (เกาศัมพี) พระองค์จึงเสด็จไปสู่เมืองวัตสลพร้อมกับหมู่พระสาวก พอประจวบเวลาพระเจ้าอุทยนให้ประชุมกองทัพด้วยความมุ่งหมายจะรบเมืองกนกวดี ครั้นทอดพระเนตรเห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จเข้าไป ก็ออกอุทานด้วยความโกรธว่า พวกกาฬกัณณีเหล่านี้ต้องประหารชีวิต แล้วจึงเอาลูกศรอันคมกล้า ยิงพระผู้มีพระภาคในขณะนั้น ขณะเมื่อลูกศรแล่นไปในอากาศได้ยินเป็นคาถาเหล่านี้

ความทุกข์เกิดจากใจคิดร้าย
ผู้ที่ปล่อยตนเพื่อทุบตีวิวาทกันในโลกนี้
ย่อมได้เสวยทุกข์ในนรก ณ โลกหน้า
เพราะฉะนั้น จงละวางความประทุษร้ายและวิวาทเสียให้ห่างไกล

เมื่อพระเจ้าอุทยนได้ทรงฟังเสียงเหล่านั้น ก็อ่อนน้อมต่อพระผู้มีพระภาค จึงเอาพระหัตถ์ทั้ง ๒ ประคองอัญชลีแล้วประทับนั่งลงในที่ใกล้ ๆ พระผู้มีพระภาค จึงตรัสเทศนาเรื่องให้ละการรบและการวิวาทเรื่องการชนะ ข้าศึกที่ไม่ใช่มนุษย์ได้แก่ความอหังการอันเป็นศัตรูใหญ่และมีอานุภาพ จงเอาวิจารณญาณเป็นดาบของพระองค์ เอาศรัทธา

ทานและศีลเป็นป้อม เอาคุณความดีเป็นกองทัพ เอาขันติเป็นเกราะ เอาความเพียรเป็นหอก เอาสมาธิเป็นคันธนู เอาอุเบกขาเป็นลูกศร

ครั้งหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จประทับอยู่ที่นยคโรธาราม เมืองกบิลพัสตุ ทนายของมหานามศักยตาย มหานามจึงตั้งพราหมณ์หนุ่มคน ๑ แทน ให้ดูการชนชาวภูเขา พราหมณ์ผู้เต็มไปด้วยความปรารถนาที่จะได้โลกิยสุขและรักษาตระกูลของตนไม่ให้สูญ จึงแต่งงานกับหญิงคน ๑ ซึ่งมีชาติสกุลเสมอกัน ต่อมาภายหลังเกิดธิดาคน ๑ ชื่อว่าจันทร์ พอนางเจริญวัยก็มีปัญญาเฉลียวฉลาดและมีมรรยาทดี นางมีหน้าอันงามเป็นที่เอ็นดูแห่งชาวภูเขาทั้งสิ้น ต่อมาภายหลังบิดาของนางตาย พวกชาวเขาจึงไปบอกมหานามให้ทราบ มหานามจึงถามว่า ดูก่อนชาวเจ้าทั้งหลาย พราหมณ์ผู้นั้นได้เก็บส่วยและหนี้ไว้บ้างหรือเปล่า

ข้าแต่ท่านผู้เป็นเจ้า พราหมณ์ผู้นั้นได้เก็บส่วยและหนี้ไว้เป็นอันมาก แต่เอาไปใช้เป็นค่ายาเมื่อเกิดโรคไอเสียหมด แต่ก็ไม่หายและมิหนำซ้ำกู้หนี้ที่อื่นอีก เพราะฉะนั้นในวันนี้ ของเล็กน้อยที่เหลืออยู่ก็ตกเป็นของเจ้าหนี้ทั้งหลาย แต่เขายังมีเรือนอยู่หลัง ๑ ลูกชายคน ๑ ลูกสาวคน ๑ ลูกสาวฉลาดและน่าเอ็นดูมาก เป็นที่พอใจของพวกชาวเขา

มหานามจึงให้รับลูกสาวมาไว้ในเรือน ชายาของมหานามเป็นคนมีอายุมาก นางมีธุระที่จะต้องทำครัวจัดอาหารและเก็บดอกไม้ นาง

จึงบอกแก่สามีว่า ข้าแต่ท่านผู้เป็นเจ้า ข้าพเจ้าแก่แล้ว ไม่สามารถทำการที่กะเกณฑ์ถึง ๒ อย่างให้สำเร็จด้วยมือแห่งตนได้ ขออนุญาตให้นางจันทร์ช่วย มหานามก็อนุญาต นางจึงสั่งนางจันทร์ว่า เวลาข้าทำครัวทำอาหารเจ้าจงไปเก็บดอกไม้ที่สวน มหานามมีความยินดีในการทำพวงมาลัยของนางจันทร์มาก จึงเปลี่ยนชื่อว่า นางมัลลิกา หรือหนูมาลัย

มีเรื่องราวปรากฏว่า วันหนึ่งนางมัลลิกานำอาหารไปสวน ในขณะนั้นพอพระผู้มีพระภาคเสด็จเที่ยวบิณฑบาตผ่านไปในทางนั้น นางมัลลิกาพิศวงด้วยพระรูปกายอันงดงามของพระผู้มีพระภาคเป็นอันมาก นางปรารถนาจะถวายอาหาร แต่นางรู้สึกถึงความจน (คืออาหารเลว) จึงคิดลังเลอยู่

พระพุทธเจ้าทรงทราบน้ำใจของนางจึงยื่นบาตรออก นางจึงใส่อาหารลงในบาตร แล้วตั้งความปรารถนาว่า ขอกุศลนี้จงบันดาลให้ข้าพเจ้าพ้นจากความเป็นทาสและยากจนในกาลต่อไป

วันหนึ่ง พระเจ้าประเสนชิตโกศลราช ถูกม้าพระที่นั่งพาวิ่งไปในเวลาเสด็จล่าสัตว์ไปถึงเมืองกบิลพัสดุ์แต่พระองค์เดียว เที่ยววนเวียนไปมา จนถึงสวนแห่งมหานาม ได้ทอดพระเนตรเห็นนางมัลลิกา จึงตรัสถามว่า ดูก่อนหญิง นี่สวนของใคร นางจึงทูลว่า สวนของมหานามศักย พระเจ้าประเสนชิตจึงเสด็จลงจากหลังม้าแล้วตรัสว่า จงหาน้ำล้างเท้ามาให้เรา แล้วตรัสต่อไปว่า จงหาน้ำล้างหน้ามาให้เรา นาง

มัลลิกาจึงเอามือแหวกน้ำข้างบนออก ตักน้ำที่ไม่ร้อนนักไม่เย็นนักถวาย พระเจ้าประเสนชิตก็สรงพระพักตร์ แล้วตรัสต่อไปอีกว่า จงหาน้ำมาให้เราดื่ม นางมัลลิกาจึงกวนน้ำแล้วเอากระทงใบไม้ตักน้ำที่เย็น ถวายพระเจ้าประเสนชิต เมื่อพระองค์เสวยแล้ว จึงตรัสถามนางมัลลิกาว่า ดูก่อนเด็กหญิงในสวนนี้มีสระแปลก ๆ กันถึง ๓ สระเจียวหรือ เจ้าจึงเอาน้ำมาให้เราถึง ๓ ชนิด

นางมัลลิกาจึงทูลอธิบายถึงวิธีที่ตนทำ พระเจ้าประเสนชิตก็ทรงชมเชยว่านางฉลาดยิ่งนัก แล้วพระเจ้าประเสนชิตขอให้นางเอาผ้าเช็ดพระบาท นางก็ทำตามด้วยความเต็มใจ นางถูกต้องพระบาทมิช้าพระเจ้าประเสนชิตก็บรรทมหลับ นางมัลลิกาจึงคิดว่า พระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายย่อมมีข้าศึกมาก ถ้าเกิดอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นในเวลาบรรทม ก็จะเสียชื่อเสียงนายเรา เราปิดประตูเสียเถิด คิดแล้วนางก็ปิดประตูเสียทันที แม้ได้ยินฝูงคนที่ต้องการจะเข้าไปร้องให้เปิด นางก็ไม่เปิด พระเจ้าประเสนชิตตื่นบรรทมขึ้นก็ตรัสถามว่าอะไรกัน เมื่อได้ทรงทราบเหตุที่นางมัลลิกาปิดประตู ก็ทรงสรรเสริญความเฉลียวฉลาดและปัญญาของนางมากขึ้น

เมื่อพระองค์ทรงทราบว่า นางมัลลิกาคือใครแล้ว จึงเสด็จไปหามหานามตรัสขอนางมัลลิกาเป็นชายา มหานามก็ยอมถวาย พระเจ้าประเสนชิตจึงพานางมัลลิกามาสู่เมืองศราวัสติโดยเกียรติอันยิ่งใหญ่

พระมารดาของพระเจ้าประเสนชิตไม่โปรดการที่พระโอรสทรงอภิเษกกับเด็กหญิงคนใช้ชาติต่ำ แต่เมื่อนางมัลลิกาเข้าไปน้อมคำนับ

จับพระบาทนางพระยาก็บรรทมหลับทันที พอตื่นขึ้น จึงทรงพระดำริว่า หญิงผู้มีสัมผัสเช่นนี้ คงเป็นลูกตระกูลสูงโดยไม่ต้องสงสัย และสมควรแก่ตระกูลโกศล

ในเวลานั้นพระเจ้าโกศลมีพระมเหสี ๒ องค์ คือ นางวรษิกา มีชื่อเสียงทางสวยงามองค์ ๑ นางมัลลิกามีชื่อเสียงทางมีสัมผัสน่าอัศจรรย์องค์ ๑

ต่อมาภายหลังนางมัลลิกามีโอรสองค์ ๑ พระเจ้าย่าเป็นผู้ประทานชื่อ คือนางกล่าวถึงนางมัลลิกาว่า นางมัลลิกาเป็นลูกตระกูลสูงโดยไม่ต้องสงสัย นางจึงประทานชื่อกุมารนั้นว่า วิรุธกหรือตระกูลสูง

ในเวลาเดียวกันนี้ ภรรยาปุโรหิตของพระเจ้าประเสนชิตก็คลอดบุตรคน ๑ โดยความลำบากเป็นอันมาก คนทั้งหลายจึงให้ชื่อว่า อัมพรีษ หรือเต็มไปด้วยอันตรายแก่มารดา

วิรุธกกุมารได้รับการบริหารอย่างรัชทายาทแห่งมหาประเทศ และอัมพรีษได้รับบริหารอย่างพราหมณ์หนุ่ม คือได้เรียนมติและจารีตของพวกพราหมณ์ เรียนกล่าวโอม กล่าวภู กล่าวฤคเวท กล่าวยชุรเวท กล่าวสามเวท กล่าวอถรวเวท เรียนเรื่องพวกฤษีครั้งโบราณ เรื่องดาราศาสตร์ เหตุแห่งแผ่นดินไหว เรื่องอากาศ อีกทั้งวิชาชีพของพราหมณ์ ๖ อย่าง

วันหนึ่งวิรุธกกุมารกับอัมพรีษเที่ยวล่าเนื้อไปถึงเมืองกบิลพัสดุ จึงเข้าไปในสวนของพวกศักย พวกรักษาสวนจึงไปบอกแก่พวกศักยว่า วิรุธกกุมารมาอยู่ในสวนของท่าน พวกศักยที่ไม่มีความอดกลั้นจึงออก

อุทานว่า ถ้ากระนั้นพวกเราไปฆ่าเสียเถิด ว่าแล้วต่างก็สวมเกาะออกไป พวกศักยที่เป็นผู้ใหญ่ จึงถามว่าจะไปไหนกัน ศักยเหล่านั้นจึงร้องตอบว่า วิรุธกกุมารมาอยู่ในสวนของพวกเราๆ จึงจะไปฆ่าเสีย พวกศักยที่เป็นผู้ใหญ่จึงตอบว่า พวกท่านรีบร้อนเกินไปอย่าถือความชั่วร้ายของวิรุธกเลย กลับเสียเถิด พวกศักยหนุ่มก็ทำตาม วิรุธกกุมารได้ยินเสียงพวกศักยจึงไปหาทหารของตน (ตามมาในการล่าสัตว์) และกลับมาพากันเข้าไปในสวน พวกเฝ้าสวนจึงไปบอกแก่ศักยว่า วิรุธกพาพวกทหารทั้งสิ้นเข้าไปในสวน ทำให้สวนเสียหายด้วยความสกปรกของช้างและม้า ไม่เป็นการสมควรเลย พวกศักยทั้งหลายถูกยั่วโทษะมากขึ้น ก็ไม่ยำเกรงถ้อยคำพวกศักยผู้เฒ่า พากันออกไปเพื่อจะฆ่าวิรุธกกุมาร ๆ ได้ยินข่าวพวกศักยชาวกบิลพัสดุจะมาฆ่าตน จึงสั่งคนของตนคน ๑ ว่า เรา (กับทหารทั้งปวง) จะไปซ่อน ถ้าพวกศักยมาถามถึงเรื่องราวอะไรของเรา เจ้าจงบอกว่าเราไปแล้ว

พวกศักยไปถึงสวนไม่เห็นวิรุธก จึงถามชายคนนั้นว่า วิรุธกลูกทาสไปไหน ชายคนนั้นจึงตอบว่า หนีไปแล้ว

ศักยบางคนจึงร้องว่า ถ้าเราพบเราจะตัดมือ เราจะฆ่าเสีย แต่วิรุธกหนีไปเสียแล้วจะทำอย่างไรได้

พวกศักยตกลงชำระสวนให้บริสุทธิ์ คือสั่งคนงานว่า กวาดให้สะอาด จงกวาดและโรยดินใหม่ตามที่ทุกแห่งที่ลูกทาสคนนี้ได้เดินไป (กลบรอยเท้า) จงโบกปูนทำใหม่ตามกำแพงทุกกำแพงที่ลูกทาสคนนี้

จับต้องจงเอาน้ำนมและน้ำ น้ำหอม ของหอมและดอกไม้ชนิดหอมที่สุดประพรมตามที่เหล่านั้น

คนของวิรุธกได้ยินเรื่องเหล่านี้ จึงไปบอกแก่วิรุธกตามที่ศักยได้พูด วิรุธกมีความโกรธเป็นอันมาก จึงออกอุทานว่า ดูก่อนท่านทั้งหลาย เมื่อพระบิดาของเราทิวงคตและเราได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว สิ่งแรกที่เราทำคือจะฆ่าพวกศักยทั้งหลาย จงสัญญาให้แก่เราว่าท่านทั้งหลายจะช่วยเหลือธุระอันนี้ ชนทั้งหลายเหล่านั้นก็รับสัญญาทันที อัมพรีษจึงว่า ดูก่อนราชกุมารท่านต้องทำเหมือนตั้งใจไว้โดยแน่นอน คนผู้มีศีลย่อมมั่นคงในสิ่งที่ชอบธรรม

ตั้งแต่นั้นมา วิรุธกพยายามหาทางเพื่อทำให้ราชสมบัติแคว้นโกศลอยู่ในมือ

ต่อมาก่อนหน้าที่พระพุทธเจ้านิพพานไม่นานนัก วิรุธกได้ขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว ก็ได้ดำเนินการต่อศักยสำเร็จตามแผนที่ได้คิดไว้ดังจะปรากฏต่อไปในบริจเฉทหน้า

ไม่มีความประสงค์จะนำนิยายอันมีผู้แปลจากภาษาธิเบตลงเป็นภาษายุโรปภาษาใด ๆ แล้วมากล่าว จะกล่าวความมีชัยอันเลื่องลือของพระพุทธเจ้าอย่างหนึ่งเพียงสองสามบรรทัด คือเรื่องพระพุทธเจ้าทรงชนะครูทางศาสนา พราหมณ์ ๖ คนอันประชุมกันที่เมืองไวสาลี เหตุการณ์อันสำคัญนี้เกิดขึ้นในปฐมโพธิกาล ดูเหมือนปีที่ประกาศศาสนาที่ ๑๖ หนังสือทางพุทธศาสนากล่าวว่า ครูอัธยาตมวิทยาที่สำคัญทั้ง ๖

เป็นหัวหน้าปฏิปักษ์ของพระพุทธเจ้า มีชื่อพบในหนังสือธิเบตโดยลำดับกันดังนี้ คือ ปูรณกาศยป (มัสกริ) โคสาลิ ชัญชัยไวรติบุตร อชิต-เกศกัมพล กกุทกาตยายน และนิครันถนาฏบุตร ลัทธิของพวกเหล่านี้จะยกไว้กล่าวในตอนว่าด้วยพระพุทธเจ้าโปรดพระเจ้าอชาตศัตรู ในที่นี้กล่าวแต่เพียงว่า พวกครูเหล่านี้อวดอ้างว่าตนเป็นผู้มีฤทธิ์เดชมาก และเมื่อพวกครูเหล่านี้รู้สึกว่า พระพุทธเจ้าทำให้คนหมดความนิยมในตน จึงตกลงใจว่าจะทำการปาฏิหาริย์ในประชุมชน เพื่อให้เห็นว่าตนมีฤทธิ์เดชและตนดีกว่าพระศรมณเคาตม พระเจ้าประเสนชิตโกศลราชได้ทรงช่วยเตรียมการให้ในระหว่างเมืองศราวัสติ และวิหารเชตวัน พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงปาฏิหาริย์อันอัศจรรย์ต่าง ๆ จนพวกเดียรถีย์ไม่กล้าแสดงตอบ ด้วยเป็นการประกาศความต่ำต้อยของตน เสียใจพากันหนีไป

คนสำคัญที่สุดในครูทั้ง ๖ นี้ คือ ปูรณกาศยป แต่ก่อนเคย "เป็นคนเที่ยวเปลือยกายต่อหน้าประชาชนไปตามหมู่บ้าน" เมื่อพวกศิษย์ถามว่า ท่านอาจารย์ จงบอกให้ทราบว่าสิ่งอะไรเป็นความจริง ปูรณกาศยปบอกแก่บางคนว่า "ความจริงคือโลกยั่งยืน" และบอกแก่พวกอื่นว่า "ความจริงคือโลกไม่ยั่งยืน" และบอกแก่คนอื่นอีกว่า "โลกยั่งยืนและไม่ยั่งยืน" และบอกแก่คนอื่นอีกว่า "โลกยั่งยืนก็ไม่ใช่ ไม่ยั่งยืนก็ไม่ใช่" และบอกแก่คนอื่นอีกว่า "มีสิ่งจำกัดและไม่จำกัด" "ไม่มีสิ่งอะไรที่จำกัด และไม่มีสิ่งอะไรที่เกินจำกัด" "ชีวิตและร่างกายเป็นอันเดียวกัน" "ชีวิตและร่างกายแยกกัน" ผ่านพ้นชีวิตนี้ไปแล้วไม่มีชีวิตในโลกหน้า ไม่มี มีและไม่มี ความ

จริงคือผ่านพ้นชีวิตนี้ไปแล้วมีชีวิตในโลกหน้า และไม่มีชีวิตในโลกหน้า (ครู) อื่น ๆ โง่ทั้งนั้น ปูรณกาศยปทำน้ำใจคนทั้งหลายให้ซัดส่ายด้วยคำตอบเหล่านี้และด้วยวิธีคล้าย ๆ นี้ มาเวลานี้สิ้นความคิดก็เที่ยววิ่งไปด้วยหัวใจอันปั่นป่วน ไปพบกะเทยคน ๑ เข้า กะเทยนั้นจำได้จึงถามว่า ท่านเสียใจเหมือนแกะที่เขาหักเช่นนี้มาจากที่ไหน ท่านไม่รู้วิชาความจริงที่พระศักย (สอน) เที่ยววิ่งพล่านไปเหมือนลาไม่มีความอาย ปูรณกาศยปจึงบอกว่า เที่ยวหาสระน้ำเย็นที่งาม ๆ เพื่อชำระกายให้ปราศจากความสกปรกและฝุ่นถนน คนกะเทยจึงชี้ให้ ปูรณกาศยปก็ไปสู่สระ เอาหม้อใส่ทรายให้เต็ม ผูกคอเข้าให้แน่นโดดลงไปจมน้ำตาย

เมื่อพระพุทธเจ้ายังพวกเดียรถีย์ให้พ่ายแพ้ไปแล้ว ก็ทรงอันตรธานหายจากท่ามกลางพระสาวกเสด็จไปสู่ไตรตรึงศ์สวรรค์ ประทับนั่งบนแผ่นศิลาขาวในสวนไม้ปาริชาตก และไม้โกพิลารก ตรัสเทศนาโปรดพระมารดาและเหล่าเทวดา ที่พระองค์รีบละเมืองพาราณสีไปโดยเร็วก็ด้วยทรงเกรงมหาชนจะเข้าใจว่า พระองค์ทรงแสดงปาฏิหาริย์เป็นอันมากนี้ ด้วยความมุ่งหมายทางที่จะได้อามิษและความสรรเสริญ

พวกบริษัทพากันวิตกมากในการที่พระพุทธเจ้าหายไป จึงถามพระเมาทคลายน ๆ จึงบอกที่อันพระพุทธเจ้าเสด็จไปอยู่ เมื่อล่วง ๓ เดือนไปแล้ว พวกบริษัททั้งหลายจึงพากันไปถามพระเมาทคลายนอีก และบอกแก่พระเมาทคลายนว่า มีความกระหายจะใคร่พบพระพุทธเจ้า พระเมาทคลายนจึงไปสู่ไตรตรึงศ์เทวโลกด้วยอำนาจสมาธิ ทูลถึงเรื่อง

ชนชาวชมพูทวีปปรารถนาจะพบพระพุทธเจ้าให้พึ่งทุกประการ พระผู้มีพระภาคจึงสั่งให้พระเมาทคลายนไปบอกแก่ชนเหล่านั้นว่า จะเสด็จไปที่โคนต้นมะเดื่อป่าอวัทชรวันเมืองสามกัศยในชมพูทวีป แล้วพระพุทธเจ้าเสด็จไปเยี่ยมที่อยู่เทวดาอื่น ๆ ตรัสเทศนาสัจจกถาอีกมากมาย แล้วก็เสด็จสู่พื้นปฐพีโดยบันไดแก้วไพฑูรย์ พระพรหมก็ถือพัดวาลวิชนีประดับด้วยแก้วลงโดยบันไดทอง ข้างขวาของพระพุทธเจ้าพร้อมกับเหล่าเทวดารูปโลกพระอินทร์ก็ถือฉัตร์มีซี่ได้ ๑๐๐ ซี่กั้นพระพุทธเจ้าลงโดยบันไดแก้วผลึก ข้างซ้ายของพระพุทธเจ้าพร้อมด้วยพวกเทวดากามโลก

ในขณะนั้นนางอุบลวรรณาภิกษุณีเห็นพระผู้มีพระภาคเสด็จลงมาสู่พื้นปฐพี จึงนิรมิตเพศเป็นพระเจ้าจักรพรรดิไปต้อนรับพระผู้มีพระภาคพระอุทายีอยู่ในที่นั้นด้วย ก็จำนางอุบลวรรณาได้ด้วยกลิ่นหอมฟุ้งออกมาจากกายของนาง แต่พระผู้มีพระภาคตรัสติโทษนางอุบลวรรณาว่า การที่นางภิกษุณีมาทำปาฏิหาริย์เฉพาะหน้าพระศาสดานี้ไม่สมควร แล้วพระผู้มีพระภาคก็ตรัสให้นางหลีกไปเสีย แล้วตรัสเล่าถึงประวัติของนางสุศุโรณีผู้นี้แก่พุทธบริษัท

ในราวสมัยนั้นมีพราหมณ์ผู้ ๑ ชื่อว่าปุษกรสารี เรียกในภาษาบาลีว่า โปกขรสาติ มีศิษย์ผู้ฉลาดคน ๑ ชื่ออัปรีย ปุษกรสารี พราหมณ์ได้ยินข่าวว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จอยู่ที่เมืองศราวัสดิ จึงส่งอัปรียไปเฝ้าเพื่อพิจารณาดูว่า เรื่องราวที่กล่าวถึงความรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเป็นความจริงหรือไม่

อัปรียจึงเข้าไปเฝ้าสนทนาด้วยพระพุทธเจ้า ๆ ทรงเปรียบเทียบความเป็นไปของศรมณและพราหมณ์ทั้งหลายเทียบกับทางที่สมควร (ดูพรหมชาลสูตร) อัปรียทูลถามปัญหาต่าง ๆ อันมีอยู่ในเตวิชชสูตต์ อัปรียจึงกลับมาบอกปุษกรสารีว่า พระศรมณเคาตมมีคุณตามที่เขาสรรเสริญจริง แล้วอัปรียจึงกล่าวทวนคำสนทนาซึ่งตนได้สนทนากับพระพุทธเจ้าให้ปุษกรสารีฟัง ปุษกรสารีมีความโกรธในวิธีกระทำแห่งทูตของตนเป็นอันมาก จึงเอารองเท้าตีศีรษะอัปรีย แล้วตกลงใจในขณะนั้นว่าจะไปเฝ้าพระพุทธเจ้า จึงขึ้นรถไปสู่สำนักพระพุทธเจ้า จัดอาหารอันสะอาดถวาย ได้พบพระพุทธเจ้ากำลังพระอานนท์พุทธุปฐากพัดอยู่ พระพุทธเจ้าทรงสังเกตได้ทันทีว่า พราหมณ์ผู้นี้หมกมุ่นอยู่ด้วยมานะอหังการ เพราะพราหมณ์นั้นวิตกถึงแบบแผนที่จะใช้เมื่อพบกับพระองค์ ๆ จึงทรงพยายามที่จะกำจัดเสียซึ่งมานะ ปุษกรสารีพราหมณ์จึงทูลถามถึงทานและศีล ฯลฯ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบว่าพราหมณ์นั้นยินดีองอาจรื่นเริงต่อพระองค์ และทรงเห็นว่าใจของพราหมณ์นั้นปราศจากนิวรณ์ตั้งตรง เตรียมคอยรับอริยสัจอยู่แล้ว พระองค์จึงตรัสเทศนาทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรธสัจ มัคคสัจ ๔ ประการ ปุษกรสารีก็พิจารณาเห็น ทุกข สมุทัย นิโรธ มรรค ในขณะที่ตนนั่งอยู่ อุปมาเหมือนผ้าอันสะอาดปราศจากจุดดำ เตรียมพร้อมที่จะรับน้ำย้อม พอใส่ลงในน้ำย้อมก็รับสี เมื่อปุษกรสารีพราหมณ์ได้เห็นสัจ พบสัจ รู้แจ้งสัจ หยั่งถึงสัจ ข้ามพ้นฝั่งแห่งวิจิกิจฉา กำจัดความสงสัย ไม่ใช่อาศัยความคิดคนอื่น ไม่ใช่พบโดยคนอื่น พบคำสอน (สัจ) อันใคร

คัดค้านไม่ได้แต่ในธรรมวินัยของพระศาสดา ปุษกรสารีพราหมณ์จึงลุกขึ้นจากอาสนะทำผ้าเฉียงบ่าข้างหนึ่ง ประคองมือทั้ง ๒ หันไปหาพระผู้มีพระภาคแล้วทูลว่า ข้าแต่พระเป็นเจ้า งาม งาม จริง ข้าแต่พระเป็นเจ้า ข้าพระองค์ขอถึงสรณะในพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ ขอให้ทรงรับข้าพระองค์เป็นอุบาสก ตั้งแต่วันนี้ต่อไป เมื่อข้าพระองค์มีชีวิตอยู่ขอถึงสรณะและวางความเชื่อไว้ในสรณวัตถุเหล่านั้น

ได้กล่าวมาแล้วว่า พระเทวทัตต์และพวกศักยซึ่งได้ถูกบังคับให้บวช เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จไปสู่เมืองกบิลพัสดุ ในปีที่ ๖ ที่ทรงประกาศศาสนานั้น พระเทวทัตต์เป็นหัวหน้าสงฆ์ฝ่ายที่ไม่พอใจ และต่อมาในเวลาหลังชื่อของพระเทวทัตต์ กลายเป็นชื่อที่เรียกแทนสิ่งที่ชั่วและเป็นที่เกลียดชังของผู้มีศรัทธาทั่วไป

ในหนังสือทุลวเล่ม ๔ หน้า ๔๕๓ มีว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จประทับอยู่ ณ เมืองศราวัสติ พระเทวทัตต์ได้ไปสู่เมืองกบิลพัสดุด้วยตั้งใจว่าจะลักนางโคปาชายาของพระพุทธเจ้า พระเทวทัตต์ได้เข้าไปหาและจับมือนางโคปา แต่นางโคปากลับบีบคั้นอย่างแรงจนเลือดทะเล้นออก แล้วผลักตกจากชานที่ยืนลงไปสู่สระที่ประพาสของพระโพธิสัตว์ พวกศักยได้ยินเสียงตกลงไป เมื่อทราบว่าพระเทวทัตต์ล่วงละเมิดเข้าไปในภายในห้องของพระโพธิสัตว์ ก็ใคร่จะฆ่าพระเทวทัตต์เสีย แต่ยังจำได้ว่าครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงพยากรณ์ไว้ว่า พระเทวทัตต์จะต้องตกนรกโดยหนีไม่พ้น จึงปล่อยพระเทวทัตต์ไป

ต่อมาในสมัยอื่น เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จประทับอยู่ ณ เวฬุวัน กลันฑนิวาสเมืองราชคฤห์ในเมืองนี้เกิดทุพภิกขภัยขึ้นเป็นเหตุให้อาหารบิณฑบาตฝืดเคือง เพราะเหตุนั้นพระภิกษุทั้งหลายที่มีอิทธิฤทธิ์และเคยรู้จักชมพูทวีปจึงพากันไปสู่ที่นั้น เก็บผลหว้ามีรสอร่อย และผลมะขามป้อมใส่เต็มบาตรแล้วนำกลับมาแบ่งปันให้พระภิกษุทั้งหลาย

ภิกษุที่มีฤทธิ์พวกอื่นเคยไปยังปูรววิเทหทวีป หรือ อปรเคาทนีทวีป หรือ อุตตรกุรุทวีป เอาบาตรใส่ข้าวป่าที่เกิดอยู่ในที่นั้นนำมาเลี้ยงชีวิตและแจกให้ภิกษุสงฆ์ หรือไปสู่สวรรค์ชั้นจาตุมมหาราชิกาสวรรค์ชั้นไตรตรึงศ์ เอาบาตรใส่อาหารทิพย์ หรืออีกอย่างหนึ่งก็ไปสู่ประเทศอันห่างไกลที่มีความเจริญและมั่งคั่งมาก เอาอาหารอันอร่อยมีประเภทต่าง ๆ ใส่บาตรมาเลี้ยงชีวิตอย่างบริบูรณ์ และแบ่งปันแก่ภิกษุทั้งหลาย

พระเทวทัตต์คิดเห็นว่า การทำปาฏิหาริย์ได้เหมือนภิกษุทั้งหลายนี้จะเป็นของใหญ่โตสำหรับตน จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคและทูลขอให้ทรงสอนเรื่องปาฏิหาริย์ แต่พระพุทธเจ้าทรงทราบได้ดีว่าความตั้งใจเป็นบาปแอบซ่อนอยู่ในหัวใจของพระเทวทัตต์ จึงตรัสว่า ดูก่อนเคาตม จงตั้งใจตนเพื่อกุศล ท่านจะได้ปาฏิหาริย์และฤทธิ์อื่น ดูก่อนเคาตม จงตั้งใจตนเพื่อให้ความใสสว่างแห่งใจ และปัญญาอันสูง ท่านก็จะได้ปาฏิหาริย์และอิทธิฤทธิ์อื่น ๆ

พระเทวทัตต์เห็นว่าพระพุทธเจ้าจะไม่ทรงสอนปาฏิหาริย์ให้แก่ตน จึงไปหาพระอัชญาตเกาณฑิณย พระอัศวชิต พระภัทริก ฯลฯ

ขอให้สอนแต่พระเถรเหล่านี้ก็ทราบความคิดของพระผู้มีพระภาค ต่างก็ตอบโดยลำดับ ๆ ว่า ดูก่อนเทวทัตต์ จงศึกษารูปให้เข้าใจโดยถูกต้อง ท่านก็จะได้ปาฏิหาริย์และอิทธิฤทธิ์อื่น ๆ ดูก่อนเทวทัตต์ จงเรียนเวทนา สํญญาณ สํสการ วิชญาณให้เข้าใจโดยถูกต้อง ท่านก็จะได้ปาฏิหาริย์และอิทธิฤทธิ์

แล้วพระเทวทัตต์ก็ไปหาพระทศพลกาศยปเถร ด้วยคิดว่าไม่มีใครดีกว่าพระทศพลกาศยปนี้ทั้งใกล้และไกล ท่านเป็นผู้ปราศจากมายาเป็นคนซื่อ เป็นครูพระอานนท์เชษฐภาดาของเรา ท่านคงสอน**หน**ทางที่จะได้ปาฏิหาริย์ให้เรา พระกาศยปจึงบอกทางให้พระเทวทัตต์อดนอนตลอดคืน ก็ได้บรรลุปฐมฌาน สำเร็จโลกิยฤทธิ์ เพราะเหตุนั้นจึงสามารถแปลงตนคนเดียวให้เป็นหลายคนได้ และกลับแปลงตนหลายคนให้เป็นคนเดียวก็ได้ ด้วยอำนาจญาณจักษุสามารถทำให้เห็นตัวและหายตัวก็ได้ สามารถจะทะลุกำแพงหรือภูเขาจากข้างนี้ไปสู่ข้างโน้นโดยปราศจากความลำบากเหมือนช่องว่าง ๆ สามารถทำได้อย่างกิริยาพวกสัตว์ที่อยู่ตามพื้นแผ่นดิน หรืออยู่สูงกว่าพื้นแผ่นดิน หรือนกและปลาสามารถเดินไปบนน้ำไม่จมลง เหมือนเดินไปบนบก หรือสามารถนั่งขัดสมาธิไปในอากาศเหมือนสัตว์มีปีก สามารถแปลงเป็นควันหรือไฟให้เห็นปรากฏเป็นกองไฟอันใหญ่ สามารถเปล่งท่อน้ำออกจากกายเหมือนปลาวาฬ ด้วยอำนาจปาฏิหาริย์อันยิ่งใหญ่ซึ่งพระเทวทัตต์ได้บรรลุแล้ว จึงสามารถถ่ายความรุ่งเรืองแห่งพระอาทิตย์และพระจันทร์มาไว้ในตน

พระเทวทัตต์จึงคิดว่า ถ้าเราได้คนผู้เป็นใหญ่ที่สุดในแคว้นมคธมาเป็นศิษย์ คนอื่นก็จะเอาอย่างโดยง่าย แล้วพระเทวทัตต์คิดต่อไปถึงเจ้าอชาตศัตรูซึ่งจะได้ครอบครองแผ่นดินเมื่อพระบิดาทิวงคตแล้ว พระเทวทัตต์จึงแปลงตัวเป็นช้างเข้าไปข้างหน้าประตูวังเจ้าอชาตศัตรู แล้วออกไปทางประตูหลัง และเข้าทางประตูหลัง แล้วออกทางประตูหน้า ต่อจากนั้นก็แปลงเป็นม้าและเป็นภิกษุ ผ่านไปข้างหน้าเจ้าอชาตศัตรูโดยอาการเดียวกัน ขณะที่เจ้าอชาตศัตรูคิดอยู่ว่า นั่นนั้นคือพระผู้เป็นเจ้าเทวทัตต์ พระเทวทัตต์จึงแปลงตนเป็นสร้อยทองคำไปคล้องอยู่ที่พระศอเจ้าอชาตศัตรู แล้วตกลงมาที่พระอุระ แล้วลงมาพันรอบพระกาย ฯลฯ พระเทวทัตต์ทราบว่าเจ้าอชาตศัตรูคิดว่า นั่นนั้นคือพระเทวทัตต์ ไม่มีศาสดาคนใดใหญ่กว่าพระเทวทัตต์ ปาฏิหาริย์ของพระเทวทัตต์เชี่ยวชาญมาก เจ้าอชาตศัตรูก็เกิดศรัทธาเลื่อมใสในพระเทวทัตต์

ตั้งแต่วันนั้นไป เจ้าอชาตศัตรูก็เสด็จด้วยรถ ๕๐๐ ไปถวายอาหารต่าง ๆ ๕๐๐ บาตร แก่พระเทวทัตและสหายของพระเทวทัตต์ทุกเวลาเช้า พระเทวทัตต์และพวกอีก ๕๐๐ ก็เลี้ยงดูกันอย่างสำราญ

พระเทวทัตต์ก็ลืมตัวด้วยทาน และความนับถือ ซึ่งเจ้าอชาตศัตรูอุทิศให้แก่ตนเหลือเกิน จึงคิดในใจว่า พระผู้มีพระภาคทรงพระชราทุพลภาพ การที่จะสั่งสอนภิกษุและอุบาสกอุบาสิกาเป็นการเหน็ดเหนื่อยแก่พระองค์มาก พระผู้มีพระภาคจะทรงมอบบริษัทให้เรา

ปกครองก็จะเป็นไรมี เราจะช่วยสั่งสอนบริษัทเหล่านั้น เมื่อเราช่วยอยู่ พระผู้มีพระภาคก็จะได้มีพระชนม์อยู่โดยความสุข ปราศจากความกังวลอย่างใด ๆ

เมื่อพระเทวทัตต์เกิดความคิดขึ้นเช่นนี้ ปาฏิหาริย์ก็เสื่อมในทันใดนั้น ถึงดังนั้นพระเทวทัตต์ก็ไม่รู้ แต่พระเมาทคลายนได้ทราบเรื่องจากเทวดาในพรหมโลก (ซึ่งเดิมเป็นบุตรพระเกาณฑินย) พระเมาทคลายนจึงไปทูลข่าวแก่พระพุทธเจ้า ในขณะที่พระเทวทัตต์มาทูลความดำริที่กล่าวข้างบนนี้

พระผู้มีพระภาคได้ทรงฟังจึงตรัสว่า ดูก่อนเธอผู้เขลา เธอคิดหรือว่าเราจะมอบการรักษาคณะสงฆ์แก่คนกินของโสโครก และน้ำลายเหมือนเธอ มิได้มอบให้แก่คนผู้มีความดีเช่นศารีบุตร หรือเมาทคลายน

พระเทวทัตต์ถูกพระผู้มีพระภาครุกรานก็มีความโกรธ และไม่พอใจ จึงสั่นศีรษะ ๓ ครั้ง แล้วพูดว่า คงถึงคราวของเราบ้าง แล้วก็ออกไปจากหน้าพระที่นั่ง

บางทีจะเนื่องด้วยเหตุที่กล่าวมาแล้วข้างบนนี้ ที่พระเทวทัตต์ก่อกรรมทำสังฆเภทเป็นครั้งแรกที่พบหลักฐาน มีข้อบัญญัติ ๕ อย่าง ซึ่งดูเหมือนว่าเป็นลักษณะที่พระเทวทัตต์เปลี่ยนแปลงให้แปลกไป กล่าวไว้ในหนังสือทุลวเล่ม ๔ หน้า ๔๕๓ ดังต่อไปนี้ คือ

พระเทวทัตต์กล่าวแก่สาวกของตนว่า ดูก่อนท่านทั้งหลาย (๑) พระศรมณเคาตมบริโภคนมเปรี้ยวและนมสด ต่อไปพวกเราจะไม่

บริโภค เพราะทำอันตรายแก่ลูกโคทั้งหลาย (๒) พระศรมณเคาตมบริโภคเนื้อ แต่พวกเราจะไม่บริโภค เพราะสัตว์ที่มีชีวิตถูกฆ่า (๓) พระศรมณเคาตมบริโภคเกลือ แต่พวกเราจะไม่บริโภค เพราะเกลือเกิดจากเหงื่อ (๔) พระศรมณเคาตมห่มจีวรตัดชายครุย แต่พวกเราจะห่มจีวรมีครุยยาว เพราะแบบของพระศรมณเคาตม เป็นการทำลายหัตถกรรมของคนทอผ้า (๕) พระศรมณเคาตมอยู่ในป่า แต่พวกเราอยู่ในบ้าน เพราะแบบของพระศรมณเคาตม คนทั้งหลายไม่ได้โอกาสทำทาน

เมื่อพระพุทธเจ้ามีพระชันษาได้ ๕๐ ปี ได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เรามีร่างกายอันคดค้อม เพราะชราและทุพพลภาพ ตกอยู่ในความเสื่อม เพราะทำการสั่งสอนพวกบริษัท ขอให้ท่านทั้งหลายตั้งภิกษุเป็นผู้อุปฐากเรา พระเกาณฑินยทูลอาสาเป็นอุปฐาก แต่พระพุทธเจ้าตรัสว่าพระเกาณฑินยชรามาก และยังจะต้องการอุปฐากส่วนตนอยู่ พระอัศวชิต พระสุพาหุ และพระมหาเถรอื่นๆ ทั้งหมดก็พากันทูลขอรับตำแหน่งนั้น แต่พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระเถรทั้งหลายล้วนแต่ชราด้วยกันทั้งนั้น

พระเมาทคลายนคิดเห็นว่า พระอานนท์จะเป็นคนที่พอพระทัย จึงชวนพระศารีบุตรไปหาพระอานนท์ ขอร้องเพื่อให้รับตำแหน่งอันมีเกียรติที่สุดนี้ ทีแรกพระอานนท์ปฏิเสธว่า การที่คอยรับใช้พระพุทธเจ้านี้เป็นธุระลำบากมาก เหมือนความลำบากที่จะเข้าไปใกล้ช้าง

(ป่า) มาตังคอันมีกำลังมาก มีอายุ ๖๐ ปี แข็งแรง มีงาอันงอนและมีหน้าอกอันผึ่งผาย กำลังร่าเริงในเวลาใกล้ท้ายุทธหัตถี เพราะเหตุนั้นการที่เป็นอุปัฏฐากพระพุทธเจ้านั้นเป็นการลำบาก ขออย่าให้พระศารีบุตรเลือกตนเป็นผู้อุปัฏฐากเลย

แต่ลงท้ายพระอานนท์ก็ยอม แต่มีการขอร้อง ๓ อย่าง คือ (๑) จะไม่รับอาหารและสบงจีวรของพระพุทธเจ้า (๒) จะไม่ตามเสด็จพระพุทธเจ้าเวลาเสด็จไปบ้านอุบาสก (๓) ขอให้เฝ้าและเคารพพระพุทธเจ้าได้ทุกเวลา พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต ตามคำขอร้องทั้ง ๓ ข้อ

ตั้งแต่วันนั้นไป พระอานนท์ก็เป็นอุปัฏฐากติดพระองค์ และเป็นเอตทัคคทางพหุสูต เข้าใจและจดจำข้อความที่ได้ฟังแล้ว

เมื่อพระเทวทัตต์กำลังเพลิดเพลินด้วยสักการสัมมานชั่วคราวอยู่ที่เมืองราชคฤห์ พระพุทธเจ้าได้เสด็จสู่คยาประเทศ เมื่อทรงทราบว่า เจ้าอชาตศัตรูเลิกถวายสักการแก่พระองค์ เปลี่ยนไปให้พระเทวทัตต์ พระองค์จึงตรัสเทศนาเรื่องนี้แก่พวกสาวกว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายในกาลก่อนมีพวกฤษีเป็นอันมากอาศัยอยู่ในอาศรมแห่งหนึ่ง อันแวดล้อมด้วยไม้ผลไม้ดอกต่าง ๆ ทุกประการอยู่ในป่าเปลี่ยวแห่งหนึ่ง ฤษีเหล่านั้นเลี้ยงชีวิตด้วยรากไม้ผลไม้อันตกลงจากต้น นุ่งห่มผ้าเปลือกไม้

ณ ที่ใกล้ ๆ อาศรมฤษีนั้นมีต้นมะม่วงอยู่ต้น ๑ เวลาเมื่อต้นมะม่วงมีกิ่งเต็มไปด้วยผลสุกพร้อมที่จะกินได้แล้ว และพวกฤษีพยายาม

จะกินบ้าง เทวดาที่สิงอยู่ ณ ต้นไม้นั้นเป็นผู้เห็นแต่ประโยชน์ส่วนตัว ไม่ยอมให้พวกฤษีได้กินเลย

วันหนึ่งขณะเมื่อพวกฤษีออกไปเที่ยวหารากไม้และผลไม้ มีพวกโจร ๕๐๐ มาที่อาศรมฤษี แลเห็นต้นมะม่วงก็อยากได้ นายโจรจึงกล่าวว่า พวกเราเอาขวานตัดต้นมะม่วงนี้ลงจะได้กินลูก รุกขเทวดาได้ฟังก็ยังผลมะม่วงทั้งหมดให้ตกลงยังพื้นดิน พวกโจรก็พากันกินแล้วหลีกไป

เมื่อพวกฤษีกลับมาจึงถาม (ฤษีตนหนึ่งซึ่งอยู่เฝ้าอาศรม) ว่า ใครกินมะม่วงหมด ฤษีตนนั้นจึงกล่าวคาถาว่า

ต้นไม้นี้ไม่ให้ผลแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยความสงบและธรรม
ต้นไม้นี้ให้ผลแก่โจรผู้ทำความชั่ว

ฤษีทั้งหลายจึงถามว่า มีเรื่องราวมาอย่างไร ฤษีตนนั้นจึงเล่าให้ฟัง ข้อนี้ได้แก่เทวดาผู้ตระหนี่ไม่ให้ผลไม้แก่พวกฤษีผู้เต็มไปด้วยความสงบ แต่ให้แก่โจรผู้ปราศจากธรรม

แล้วสมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสประมวลความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายสำคัญอย่างไร เทวดาในกาลนั้น คือเจ้าอชาตศัตรูในกาลนี้ นายโจรคือเทวทัตต์

เจ้าอชาตศัตรูถูกพระเทวทัตต์ยุยงส่งเสริม ประกอบกับความอยากได้เกียรติยศ จึงพยายามจะเอาธนูยิงปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นพระบิดาเสีย แต่ทำการไม่ได้สมคิด

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงทราบ จึงทรงติโทษพระเทวทัตต์แล้ว ตรัสเทศนาเรื่องพวกสุนัขอันมีความผิด (ทุลวเล่ม ๔ หน้า ๓๓๒) เรื่องพวกสัตว์กตัญญูหน้า ๓๓๓–๓๓๕ และเรื่องพังพอน งู และหนู (หน้า ๓๓๕–๓๓๖)

พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบว่า เจ้าอชาตศัตรูมีความประสงค์จะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงทรงตั้งให้เป็นอุปราชแคว้นศัมปา เจ้าอชาตศัตรูและพระเทวทัตต์ก็ปล้นชาวบ้าน (คือช่วยกันรีดนาทาเน้นชาวบ้าน) ชาวบ้านจึงทูลฟ้องพระเจ้าพิมพิสาร ๆ ทรงพระดำริว่า ถ้าโอรสของพระองค์มีอาณาเขตใหญ่ขึ้นก็จะเบียดเบียนชาวบ้านน้อยลง จึงประทานแคว้นมคธทั้งสิ้นให้เจ้าอชาตศัตรู เว้นแต่เมืองราชคฤห์อันเป็นเมืองหลวง ถึงดังนั้นก็ยังไม่ทำให้เจ้าอชาตศัตรูหยุดการบีบคั้นได้ พระเจ้าพิมพิสารจึงทรงสละให้ทั้งเมืองราชคฤห์ด้วย กันไว้แต่คลังเท่านั้น แต่เมื่อพระเทวทัตต์แนะนำเจ้าอชาตศัตรูว่า กษัตริย์จริงๆ ก็คือผู้ยึดคลังไว้ เจ้าอชาตศัตรูจึงคิดการให้เจ้าพิมพิสารทรงสละคลังเหล่านั้น พระเจ้าพิมพิสารก็ยอมตาม แต่ทรงอ้อนวอนให้เจ้าอชาตศัตรูเลิกคบพระเทวทัตต์ผู้เป็นบาปมิตรเสียในขณะนั้น ข้อนี้ทำให้เจ้าอชาตศัตรูมีความโกรธมาก จึงให้เอาพระบิดาไปขังไว้ในเรือนจำเพื่อให้อดตาย แต่พระนางไวเทหีผู้ได้รับอนุญาตให้เยี่ยมได้แต่องค์เดียว ได้นำอาหารใส่ภาชนะไปถวาย พระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงทราบเรื่องจากผู้คุม จึงทรงห้ามนางพระยามิให้ทำดังนั้น โดยคาดโทษถึงสิ้นชีวิต พระนางไวเทหีจึงทรงชโลมพระกายของพระนางด้วยแป้งที่ชูกำลังต่าง ๆ และเอาน้ำใส่ใน

กำไลพระบาท ทรงรักษาพระชนม์เจ้าพิมพิสารไว้ได้ด้วยวิธีนี้ วิธีนี้ก็แพร่งพรายอีก พระนางไวเทหีจึงไม่ได้รับอนุญาตให้เยี่ยมพระเจ้าพิมพิสารต่อไป

สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงเสด็จจงกรมบนภูเขาคฤธรกูฏ ตรงที่ที่พระเจ้าพิมพิสารจะทอดพระเนตรเห็นได้จากหน้าต่าง ความปีติยินดีนั้นได้ทำให้พระเจ้าพิมพิสารรักษาพระชนม์อยู่ได้ พระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงทราบเรื่องนี้ จึงให้อุดช่องหน้าต่างและผ่าพระบาทแห่งพระบิดาเสีย พระผู้มีพระภาคจึงส่งพระเมาทคลายนไป พระเมาทคลายนจึงเข้าไปในเรือนจำด้วยอำนาจปาฏิหาริย์ ทำให้พระเจ้าพิมพิสารได้รับความสุขด้วยความมั่นใจ ว่าจะได้ไปเกิดในภูมิจาตุมมหาราชิกาอีก

ในเวลานั้นอุทายีภัทรโอรสของพระเจ้าอชาตศัตรู เกิดน้ำหนองกลัดขึ้นที่นิ้วมือทรงกันแสงร่ำไร พระเจ้าอชาตศัตรูจึงทรงอุ้มและจุมพิตแล้วเอานิ้วมือพระโอรสใส่ในพระโอษฐ์ของพระองค์ ทรงดูดให้ผีแตกเพื่อให้หายปวด ขณะนั้นพอพระนางไวเทหีเสด็จเข้าไป ทอดพระเนตรเห็นอาการที่พระเจ้าอชาตศัตรูทรงกระทำ จึงตรัสบอกว่า ในครั้งหนึ่งพระบิดาของพระเจ้าอชาตศัตรูก็ได้ทรงกระทำให้เหมือนอย่างนี้ พระเจ้าอชาตศัตรูก็ทรงเสียพระทัย ในการที่ได้ทรงกระทำต่อพระบิดาของพระองค์มาก ทรงปรารถนาให้พระบิดามีพระชนม์อยู่ต่อไป จึงทรงเปล่งพระวาจาว่า ถ้าผู้ใดสามารถบอกเราได้ว่า พระเจ้าแผ่นดินชรา (พระบิดา) ยังมีพระชนม์อยู่ เราจะให้แว่นแคว้นของเรา มหาชนเป็นอันมากก็พากันวิ่งไปยังเรือนจำ พร้อมด้วยบันลือเสียงแสดงความยินดี

แต่เมื่อพระเจ้าพิมพิสารได้ทรงฟังกลับทรงพระดำริว่า ชนทั้งหลายเหล่านี้พากันมาลงโทษทรมานพระองค์อย่างใหม่ พระองค์ก็ตกพระทัย ทรงระบายลมอัสสาสะปัสสาสะยาวก็เลยสิ้นพระชนม์

หนังสือ ลิ. ยุลคุยี โลรคยัส ป. หน้า ๔๒๙ ว่า พระเจ้าอชาตศัตรูได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินมคธก่อนหน้าพระพุทธเจ้านิพพาน ๕ ปี แต่เวลาที่ว่านี้น้อยนัก ไม่พอที่จะกล่าวเหตุการณ์ซึ่งบรรยายไว้ในปริจเฉทต่อไปให้สมบูรณ์ได้ คัมภีร์ทางภาคใต้กล่าวว่า พระเจ้าอชาตศัตรูเสวยราชย์ได้ ๘ ปี พระพุทธเจ้าก็นิพพาน เวลาที่ว่านี้ดีกว่าเล็กน้อยถึงดังนั้นโอกาสก็ยังสั้นมาก

บริจเฉทที่ ๔

ตั้งแต่เริ่มรัชสมัยพระเจ้าอชาตศัตรู จนพระพุทธเจ้าปรินิพพาน

พอพระเจ้าอชาตศัตรูเสวยราชย์แล้วไม่ช้า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอยู่ ณ เขาคฤธรกูฏใกล้เมืองราชคฤห์อันเป็นที่สิงสถิตแห่งกุมภีรยักษ์ พระเทวทัตต์จึงทูลพระเจ้าอชาตศัตรู เพื่อทรงอุดหนุนให้ตนได้เป็นพระพุทธเจ้า โดยอ้างว่าพระเจ้าอชาตศัตรูได้ราชสมบัติเพราะอาศัยตน แล้วพระเทวทัตต์จึงให้หาช่างยนตร์ผู้ชำนาญมาจากทักษิณาบถ มอบให้สร้างธนูยืนขึ้นตรงหน้าที่ประทับของพระพุทธเจ้า แล้วจัดคน ๕๐๐ ให้จัดการยิง แล้ววางคนอีก ๒๕๐ คน เพื่อให้ฆ่าพระพุทธเจ้าถ้าธนูผิด ส่วนตนก็ยึดเอาที่แห่งหนึ่งอันอาจทำการนั้นได้ด้วยตนเอง เมื่อคนอื่น ๆ เหลวไหล

ขณะเมื่อคนทั้งหลายเหล่านั้นจะปล่อยธนู เห็นชัดแล้วว่า จะฆ่าพระพุทธเจ้าได้ แต่ไม่อยากทำตาม จึงพากันหลีกลงไปตามบันไดกลซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงนิรมิตขึ้น แล้วพากันไปนั่งอยู่ใกล้พระพุทธเจ้า ๆ ก็เทศนาโปรดให้เลื่อมใส

พระเทวทัตต์คิดว่าได้ทำการนั้นสำเร็จแล้ว จึงขึ้นขึ้นไปบนยอดเขาคฤธรกูฏ แลลงมาเห็นคนเหล่านั้นไปนั่งอยู่ใกล้พระบาทพระพุทธเจ้า ช่างยนตร์ผู้ได้รับสินบนสร้อยมุกดาหารราคาแสนหนึ่งกว้ง

หนีลงทางพะองยนตร์ แต่กระนั้นพระเทวทัตต์ก็ได้ปล่อยหินจากธนูไปที่พระพุทธเจ้า ยักษ์ตนหนึ่งชื่อว่าวัชรปาณีได้ทำลายก้อนหินนั้นให้แตกกระจาย กุมภีรยักษ์ได้ยอมสละชีวิตพยายามกันหินนั้นไว้ แต่กระนั้นสะเก็ดหินก้อนหนึ่งไปปักลงที่พระบาทพระพุทธเจ้า ทำให้เป็นแผลสาหัส

หมอชีวกได้ไปเยี่ยมพระพุทธเจ้า ๓ ครั้ง จะใช้ยาจำพวกไม้จันทน์ซึ่งเรียกว่า "ตสันทัน สะ มตจอค" (ไม่รู้ว่าอะไร) อันเป็นของหายากยิ่งนัก แต่พระผู้มีพระภาคเสียพระโลหิตไปเป็นอันมาก หมอชีวกถวายน้ำนมหญิงสาวให้เสวย ก็ไม่สามารถปิดพระโลหิตอันไหลออกตามประตูลมให้หยุดได้ พระทศพลกาศยปจึงเปล่งอุทานตั้งสัตยาธิษฐานว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระองค์เป็นผู้มีพระหฤทัยเสมอ ในสาวกของพระองค์และในข้าศึกของพระองค์ ถ้าเป็นความจริงขอให้พระโลหิตหยุดเถิด พระโลหิตก็หยุดไหลทันที

พระเจ้าอชาตศัตรูมีช้างดุร้ายตัว ๑ ชื่อว่า รัตนปาล(หรือวสุปาล เวลาเอาออกจากโรงย่อมทำร้ายคนให้บาดเจ็บเป็นอันมาก ชนทั้งหลายจึงทูลขอต่อพระเจ้าอชาตศัตรู ขอให้สั่นกระดิ่งเป็นเครื่องสัญญาให้คนรู้ เมื่อเวลาเอาออกจากโรง

วันหนึ่ง เศรษฐีชาวเมืองราชคฤห์คน ๑ นิมนต์พระพุทธเจ้าและเหล่าพระสาวกให้ไปฉันที่เรือนแห่งตน พระเทวทัตต์ได้ทราบจึงไปบอกแก่ควาญช้างว่า ถ้าปล่อยช้างนั้นออกจะให้สร้อยคอราคาแสนหนึ่ง ควาญช้างรับว่า จะทำได้แต่ด้วยได้รับพระราชานุญาตเท่านั้น

พระเทวทัตต์ก็หลอกลวงว่า ได้ราชานุญาตมาแล้ว เศรษฐีผู้นิมนต์พระพุทธเจ้าได้ยินกระดึงสัญญาก็วิ่งออกไปยังเวฬุวัน ทูลขอให้พระพุทธเจ้าเสด็จเข้าไปในเมือง พระผู้มีพระภาคตรัสบอกไม่ให้กลัวอะไร แล้วทรงพาพระภิกษุ ๕๐๐ เข้าไปในเมือง พระเทวทัตต์จึงขึ้นไปบนชานพระราชวังคอยดูช้างจะฆ่าพระพุทธเจ้า เมื่อช้างวิ่งไปที่พระพุทธเจ้าโดยเร็ว พระภิกษุทั้งหลายก็ละทิ้งพระพุทธเจ้าหนีไปเว้นแต่พระอานนท์ พระพุทธเจ้า ทรมานช้างให้เชื่องด้วยพระวาจาสองสามองค์ ช้างอันดุร้ายก็เชื่อฟัง เดินตามพระพุทธเจ้าไปสู่เรือนที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปฉันนั้น แล้วพระพุทธเจ้าจึงทรงบันดาลฝาเรือนให้ใสเป็นแก้วผลึก เพื่อช้างนั้นจะได้ยืนคอยดูพระองค์อยู่ แต่พระเจ้าอชาตศัตรูได้สร้างกำแพงกั้นเสียในระวางช้างและเรือน กีดกันไม่ให้เห็นพระพุทธเจ้า ช้างนั้นก็เสียใจตาย ได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นจาตุมมหาราชิกา

พระเทวทัตต์พยายามหลายอย่างที่จะทำให้ภิกษุทั้งหลายให้เกิดวิจิกิจฉาในคำสอนของพระพุทธเจ้า และทำให้ภิกษุเหล่านั้นฝ่าฝืนวินัยบัญญัติ

พระศารีบุตรและพระเมาทคลายน ได้ไปสู่ที่ซึ่งพระเทวทัตต์กำลังสอนศิษย์ ๕๐๐ มีโกกาลิกภิกษุอยู่ข้างขวา และมีกัททวัชอยู่ข้างซ้าย พระศารีบุตรเตือนสติพวกภิกษุที่ได้รับแนะนำผิดให้กลับสู่คำสอนที่แท้จริง พระเมาทคลายนทำปาฏิหาริย์ต่างๆ ข้างหน้าพระภิกษุเหล่านั้น ในที่สุดภิกษุเหล่านั้นก็หูตาสว่าง จึงขอให้พากลับไปยังสำนักพระผู้มีพระภาค พระอัครสาวกทั้งคู่ก็พาภิกษุเหล่านั้นกลับ แล้วนิรมิตคูให้ขวาง

กั้นถนนพระเทวทัตต์กับโกกาลิกภิกษุ กันทหวัชภิกษุ กตโมรกติษยภิกษุ และสาครทัตภิกษุ ซึ่งไล่ตามไปด้วยหวังจะให้ภิกษุเหล่านั้นกลับ (พระอัครสาวกทั้งคู่) ก็นำภิกษุเหล่านั้นซึ่งเคยเดินทางผิดไปยังพระพุทธเจ้า พระภิกษุเหล่านั้นก็ขอขมาโทษแห่งตน ๆ จึงได้กลับเข้าสู่ธรรมวินัยโดยปราศจากการติโทษ เป็นแต่พระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาเหตุและผลยืนยันคำสั่งสอนอันแท้จริงของพระองค์แก่ภิกษุเหล่านั้นเท่านั้น

ในบริจเฉทก่อนได้เว้นเรื่องชโยติษก คฤหบดีผู้มั่งคั่งเมืองราชคฤห์ไว้ ตรงที่ว่าด้วยกำลังเพลิดเพลินในโลกิยสุขทั้งหลาย แต่เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูถูกพระเทวทัตต์ยุยงฆ่าพระบิดาผู้ประกอบด้วยธรรมขึ้นเสวยราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินเสียเองแล้ว จึงให้หาชโยติษกมาแล้วตรัสว่า ดูก่อนคฤหบดี ท่านกับเราเป็นพี่น้องกัน ขอให้แบ่งทรัพย์สมบัติกันเสียเถิด

ชโยติษกคฤหบดีจึงคิดว่า พระเจ้าอชาตศัตรูเป็นผู้ฆ่าพระบิดาของตนผู้ตั้งอยู่ในธรรมแล้วขึ้นเสวยราชย์เสียเอง อาจฆ่าเราก็ได้ แต่ที่จะริบเอาเรือนของเรานั้นไม่ได้ คิดดังนี้แล้วจึงทูลว่า พระองค์ต้องพระประสงค์แบ่งอย่างไร ฯ เราจะเอาเรือนของท่าน ท่านจงเอาเรือนของเรา ฯ ชโยติษกทูลว่าได้ ฯ

พระเจ้าอชาตศัตรูจึงย้ายไปอยู่เรือนชโยติษก และชโยติษกย้ายไปอยู่เรือนพระเจ้าอชาตศัตรู แต่ความรุ่งเรืองที่เรือนเก่าของชโยติษกกลับย้ายไปอยู่เสียที่เรือนใหม่ของชโยติษก ๆ แลกเรือนกับพระเจ้าอชาตศัตรูถึง ๗ ครั้ง

พระเจ้าอชาตศัตรูทรงพระดำริว่า เราไม่สามารถจะถือเอาสิริแห่งชโยติษกด้วยวิธีเช่นนี้ได้ เราจะหาอุบายอื่น ทรงพระดำริแล้วจึงจ้างพวกโจรเพื่อไปลักสิริที่เรือนชโยติษก แต่พวกสตรีในเรือนชโยติษกพบเข้า ชโยติษกทราบจากพวกโจรว่าพระเจ้าอชาตศัตรูส่งมา พระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงทราบว่าพวกโจรเหล่านั้นถูกจับ จึงส่งทูตไปพูดกับชโยติษกว่า ผู้ทำผิดคือตัวเราเอง ขอให้ปล่อยพวกที่ถูกจับเสียเถิด ชโยติษกคฤหบดีคิดกลัวว่าพระเจ้าอชาตศัตรูจะฆ่าตนเสีย จึงตกลงใจว่าจะบวชในพุทธศาสนา จึงเอาทรัพย์สมบัติออกแจกจ่ายให้ยาจกและคนอนาถายากจนและคนเจ็บไข้จนพวกเหล่านั้นมั่งมี อำลาญาติมิตรเพื่อนบ้านและลูก แล้วไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคขอบรรพชาเป็นภิกษุ

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จประทับในวิหารอัมพวันของชีวกกุมารภัณฑ์ ณ เมืองราชคฤห์ ตลอดฤดูร้อน

สมัยนั้น พระเจ้าอชาตศัตรูไวเทหิบุตรเจ้าแคว้นมคธทรงทราบว่า เป็นเดือนกลางฤดูร้อน ณ เวลาราตรีมีพระจันทร์เต็มดวง พระองค์จึงเสด็จไปบนชานปราสาทอันแจ่มแจ้งด้วยแสงพระจันทร์ แวดล้อมด้วยราชบริพาร จึงตรัสแก่ขอเฝ้าทั้งหลายว่า ดูก่อนพวกเจ้าทั้งหลายนี่เป็นวันเพ็ญกลางฤดูร้อน พระจันทร์ขึ้นมาเต็มดวงเหมือนพระอาทิตย์เราจะทำอะไรดี

นางสนมคน ๑ ทูลว่า ขอพระราชทาน สิ่งที่ต้องพระประสงค์ก็มีพร้อมสิ้น ขอให้พระองค์ทรงรื่นเริงบันเทิงพระหฤทัย นี่แหละหม่อมฉันคิดว่าจะดี

นางสนมอีกคน ๑ ทูลแนะนำว่า ขอให้ตกแต่งรอบเมืองราชคฤห์แล้วทรงรื่นเริงบันเทิงพระหฤทัย ฯลฯ

เจ้าอุทายีภัทรทูลแนะนำว่า ให้ยกกองทัพไปรบประเทศอื่นเป็นวันที่ระลึกไว้

มุขมนตรีผู้เฒ่าของพระเจ้าอชาตศัตรูคน ๑ ทูลว่า มีครูคน ๑ ชื่อ ปูรณกาศยป เป็นคนมีบริวาร เป็นครูคนมาก เป็นคนที่มีผู้ยกย่องและเคารพนับถือมาก ครูปูรณกาศยปชรามาก เป็นครูคน ๕๐๐ ได้มาพักอยู่ที่เมืองราชคฤห์ตลอดฤดูร้อน ขอให้พระองค์เสด็จไปเคารพ

มนตรีผู้เฒ่าอื่นอีก ได้ทูลแนะนำอย่างเดียวกันถึงเรื่องปริวรราชกมัสกรีโคศาลีบุตร สัญชัยไวรัตติบุตร อชิตเกศกัมพล กกุทกัจจายและนิครนถนาฏบุตร ครูเหล่านั้นเป็นคนมีบริวารและเป็นครูคนหมู่มาก ฯลฯ และได้มาพักอยู่ที่เมืองราชคฤห์ตลอดฤดูร้อน

ขณะที่สนทนากันอยู่นั้น ชีวกกุมารภัณฑ์ก็นั่งอยู่ในระวางราชเสวกด้วย พระเจ้าอชาตศัตรูจึงตรัสว่า ดูก่อนชีวก ท่านไม่พูดอะไรบ้างหรือ ทำไมจึงนิ่งอยู่

ขอพระราชทาน สมเด็จพระผู้มีพระภาคก็มีบริวารเป็นศาสดาแห่งชนหมู่มาก คนหมู่มากยกย่องเคารพนับถือ พระองค์เสด็จประทับอยู่ ณ อัมพวันของข้าพระองค์ตลอดฤดูร้อน ขอให้พระองค์เสด็จไปเคารพ ข้าพระองค์เห็นว่าจะเป็นการดี

พระเจ้าอชาตศัตรูไวเทหิบุตรเจ้ามคธ (ได้ทรงฟัง) ก็มีพระหฤทัยน้อมไปหาพระผู้มีพระภาค จึงตรัสสั่งชีวกกุมารภัณฑ์ว่า ดูก่อน

ชีวก ท่านจงไปเตรียมช้างอย่างดีให้แก่เรา เราจะขี่ไปเยี่ยมพระผู้มีพระภาค ชีวกทูลรับพระราชโองการแล้วก็ไปจัดช้างสารถวายพระเจ้าอชาตศัตรู และจัดช้างพัง ๕๐๐ ให้นางอันเตปุริกนารีถือคบเพลิงขึ้นขี่ แล้วกลับไปกราบทูลว่า ขอพระราชทานถึงเวลาแล้ว ช้างก็เตรียมไว้ถวายแล้ว พระเจ้าอชาตศัตรูจึงเสด็จขึ้นสู่ช้างพร้อมด้วยนางนักสนม ๕๐๐ คนถือคบเพลิงขี่ช้างพังไปในเบื้องหน้า เสด็จออกจากเมืองราชคฤห์เพื่อไปเฝ้าสมเด็จพระผู้มีพระภาค

ในสมัยนั้น พระเจ้าอชาตศัตรูไม่สู้จะเป็นไมตรีกับพวกวฤชีนัก เพราะฉะนั้นเมื่อพระองค์เสด็จออกไปไม่สู้ไกลเมืองราชคฤห์ก็ทรงหวั่นพระหฤทัยว่า ชีวกกุมารภัณฑ์อาจประสงค์จะฆ่าพระองค์ล่อให้ติดบ่วงส่งให้เพชฌฆาตฆ่าศึกศัตรูหรือไม่หนอ ทรงพระดำริฉะนั้น ก็มีพระหฤทัยขุ่นหมองเป็นอันมาก จนพระเสโทไหลออกเป็นเม็ด ๆ จึงตรัสแก่ชีวกกุมารภัณฑ์ว่า ดูก่อนชีวก ท่านมีประสงค์จะทำร้ายเราหรือไม่ (ต้นฉบับลงคำถามไว้ตามอย่างทรงพระดำริ แต่เห็นซ้ำกันรุงรังจึงตัดเสีย)

ขอพระราชทานมิได้ตั้งใจเลย

พระเจ้าอชาตศัตรูจึงตรัสถามว่า ดูก่อนชีวก สงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคมีกี่มากน้อย

ขอพระราชทาน มี ๑๒๕๐

อา! ดูก่อนชีวก ที่ท่านว่าไม่คิดร้ายแก่เราจะเป็นไปได้หรือ เพราะพระผู้มีพระภาคมีสงฆ์สาวกมากถึงเพียงนั้นอยู่ในที่นี้ แต่เราไม่ได้ยินเสียงแม้แต่ไอหรือกระซิบกระซาบเลย

ขอพระราชทาน พระผู้มีพระภาคโปรดเสียงเบา ทรงยินดีเสียงเบา ตรัสเสียงเบา ด้วยพระองค์ยกย่องเสียงเบา พระสาวกจึงพูดเสียงเบา ขอให้ทรงไสช้างไปเถิด เพราะมีแสงประทีปสว่างอยู่ข้างหน้าที่พัก

พระเจ้าอชาตศัตรูก็ทรงไสช้างไป และเมื่อทรงช้างไปใกล้พอสมควรแล้วจึงเสด็จลงจากหลังช้าง ทรงพระดำเนินเข้าไปในวิหารโดยทางลาดพระบาท

ในขณะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเสด็จประทับในท่ามกลางพระสาวก เงียบสงัดเหมือนท่ามกลางสระอันไม่มีระลอก เพราะเหตุนั้นเมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูเสด็จเข้าไปถึงท่ามกลางลานพระวิหาร จึงตรัสถามชีวกกุมารภัณฑ์ว่า ดูก่อนชีวก องค์ไหนคือพระผู้มีพระภาค

ขอพระราชทาน พระผู้มีพระภาคคือองค์ที่นั่งอยู่ท่ามกลางภิกษุสงฆ์อันสงบสงัดคล้ายกลางสระอันไม่มีระลอก

พระเจ้าอชาตศัตรูจึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทรงทำพระภูษาเฉียงบ่าข้างหนึ่ง คุกพระชานุลงบนพื้นดิน ประคองพระหัตถ์ทั้งสองแล้วตรัสกับพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอให้อุทายีภัทรกุมารจงมีนิสัยสงบเสงี่ยมปราศจากความฉุนเฉียว เหมือนเหล่าภิกษุในธรรมวินัยของพระผู้มีพระภาคเถิด

สาธุ สาธุ มหาบพิตร ความรักที่พระองค์ได้แสดงต่อกุมารนั้นเป็นของใหญ่ เชิญมหาบพิตรไปประทับนั่งเถิด

พระเจ้าอชาตศัตรู จึงน้อมพระเศียรลงคำนับแทบพระบาทพระผู้มีพระภาค แล้วเสด็จประทับในที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง เมื่อเสด็จประทับดังนั้นแล้วจึงทูลพระผู้มีพระภาคว่า ถ้าพระองค์จะทรงอนุญาตไซร้ หม่อมฉันจะทูลถามปัญหาสักอย่างหนึ่ง

ขอถวายพระพร เชิญมหาบพิตรถามตามพอพระทัยเถิด

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค มีอยู่เป็นอันมาก คนบางพวกทำการค้าขาย บางพวกก็กระทำการงานต่าง ๆ เช่น เป็นช่างดอกไม้ ช่างจักสาน ช่างทอ คนเกี่ยวหญ้า คนฝึกช้าง ม้า คชโยธา อัศวโยธา สารถี นายดาบ นายธนู เสวก เลขานุการ ช่างฟ้อน ตระกูลนักรบผู้กล้าหาญ จ่าอวด ช่างตัดผม ช่างสนาม คนในจำพวกเหล่านี้ เมื่อทำการค้าขายและหน้าที่ของตน ๆ ย่อมให้ทานและช่วยเหลือพยาบาลคนไข้ ต่างก็ได้รับผลอันพึงปรารถนา ๕ ประการ ต่างก็มีความรื่นเริงบันเทิงใจ ได้ประสบโลกิยสุข ส่วนคนผู้อุทิศตนเพื่อธรรม (บวช) จะมีรางวัลเห็นทันตาบ้างหรือไม่

ขอถวายพระพร พระองค์เคยตั้งปัญหาเหล่านี้ต่อหน้าศรมณและพราหมณ์คนใดคนหนึ่งบ้างหรือไม่

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ครั้งหนึ่งหม่อมฉันได้ไปถาม ปูรณกาศยป ๆ ตอบว่า มติของตนมีอยู่ คือ การให้ การเซ่นสรวง และการบูชายัญ ไม่มี (ผล) ความเที่ยงธรรมไม่มี ความไม่เที่ยงธรรมก็ไม่มี ผลแห่งความเที่ยงธรรมหรือความไม่เที่ยงธรรมก็ไม่มี โลกนี้ไม่มี โลกอื่นไม่มี บิดามารดาไม่มี สิ่งซึ่งเป็นเช่นลอยมาเกิดไม่มี การเกิดไม่มี

คนในโลกนี้เมื่อถึงความจริง ตั้งอยู่ในความจริง เข้าใจความเป็นอยู่ในปัจจุบันแล้ว ย่อมเข้าใจเต็มที่ว่าชีวิตนี้และชีวิตอื่นแยกกันและกัน และรู้ว่าการเกิดของตนถึงที่สุด คนเหล่านี้ย่อมอยู่ด้วยความบริสุทธิ์ และทำสิ่งที่ควรทำ และไม่รู้ว่าโลกอื่นมี มีแต่โลกนี้ เพราะฉะนั้นไม่มีใครไป (สู่โลกอื่น) ในชีวิตนี้เอง คนพวกนี้จะถึงที่สุด (ชาติ) คือไม่ตายและไม่เกิดอีกต่อไป ร่างกายของคนประกอบขึ้นด้วยธาตุใหญ่ ๔ เมื่อตาย ธาตุส่วนที่เป็นดินในกายตัวก็กลับไปเป็นดิน ส่วนน้ำก็เป็นน้ำ ส่วนไฟก็เป็นไฟ ส่วนลมก็เป็นลม ประสาทต่าง ๆ ก็กระจายไปตามอากาศ ซากศพก็ถูกหามไปเผาที่ป่าช้า ก็หมดกันเท่านั้น สิ่งที่เหลือเผาก็เป็นเถ้า และกระดูกกลายเป็นสีนกพิราบ ดังนี้คน ๒ พวก คนโง่และคนฉลาดซึ่งหลอกลวงว่า การทำบุญจะได้รับผลอย่างใดอย่างหนึ่ง พูดเปล่า ๆ โง่ ๆ เหลว ๆ

และปูรณกาศยปได้พูดว่า คน ๒ พวกคือโง่และฉลาดก็ย่อมแตกทำลายสูญไป และเมื่อตายครั้งหนึ่งแล้วไม่มีชาติหน้า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ถามเรื่องมะม่วง ตอบเรื่องขนุน หรือถามเรื่องขนุน ตอบเรื่องมะม่วง ได้แก่ปูรณกาศยป คือหม่อมฉันถามเรื่องเกี่ยวเนื่องด้วยผลที่ศรมณจะพึงได้ในปัจจุบันทันตา แต่ได้รับตอบเรื่องไม่มี

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค หม่อมฉันจึงคิดว่า การที่จะติฉินโดยเปิดเผยซึ่งศรมณหรือพราหมณ์ในแคว้นของหม่อมฉัน เช่น ปูรณ-กาศยปอันเป็นคนผู้ศึกษาและเป็นที่นับถืออย่างสูง ดูไม่งาม ข้าแต่

พระผู้มีพระภาค หม่อมฉันจึงลุกหลีกไปโดยไม่สรรเสริญ และติเตียนคำของปูรณกาศยป

แล้วหม่อมฉันจึงไปถามครูมัสกริโคศาลิบุตร ๆ ตอบว่า ข้าแต่มหาราช มติของเรามีอยู่ ไม่มีเหตุการณ์ที่ทำให้มนุษย์มัวหมอง มนุษย์มัวหมองเอง ไม่มีเหตุที่ทำให้บริสุทธิ์ บริสุทธิ์เอง ไม่มีเหตุที่ทำให้ไม่รู้ไม่เห็น ไม่รู้ไม่เห็นเอง ไม่มีเหตุที่ทำให้รู้เห็น รู้เห็นเอง ไม่มีอำนาจ ไม่มีความสามารถ ไม่มีทั้งอำนาจ และสามารถ ไม่มีการกระทำโดยตนเอง ไม่มีการกระทำโดยภายนอก ไม่มีการกระทำทั้งโดยตนเองและทั้งภายนอก ไม่มีความสามารถเฉพาะตน ไม่มีความสามารถแห่งคนอื่น ไม่มีความสามารถทั้งเฉพาะตนและไม่เฉพาะตนของคนอื่น สิ่งที่มีความรู้สึกทั้งสิ้น สิ่งที่มีชีวิตทั้งสิ้น สิ่งที่ปัจจัยแต่งสร้างทั้งสิ้น ปราศจากฤทธิ์เดช ปราศจากอำนาจ ปราศจากความคิด ปราศจากการบังคับบัญชา ละสิ่ง ๆ ล้วนมีส่วนความเป็นอยู่โดยธรรมชาติสำหรับกัน และด้วยเหตุนี้สัตว์ทั้งหลายในภูมิทั้ง ๖ จึงเสวยสุขและทุกข์ต่าง ๆ กัน

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค นี้เป็นคำที่ครูมัสการิโคศาลิบุตรกล่าวก็เหมือนคนถามเรื่องมะม่วง ฯลฯ หม่อมฉันจึงลุกจากที่นั่งหลีกไป และหม่อมฉันได้ไปถามครูสัญชัยไวราติบุตร ๆ ตอบว่า ดูก่อนมหาราช มติของเรามีอยู่ (สิ่งที่ว่า) การทำเอง การใช้ให้คนอื่นทำ การตัดเอง การให้ผู้อื่นตัด การเผาเอง การให้ผู้อื่นเผา การตีเอง การให้ผู้อื่นตี การทำความเจ็บให้แก่สัตว์ทั้งหลาย การขโมย การทำกาเมสุมิจฉาจาร การกล่าวคำเท็จ การดื่มน้ำเมา การตัดฝาเรือน การแก้ห่อ การถือ

อาวุธไปขโมย การซุ่มคอยขโมยตามทางใหญ่ การปล้นบ้าน การปล้นเมือง การปล้นประเทศ

สัตว์ทั้งหลายที่มีชีวิตทั้งสิ้นในโลกนี้หมุนไปตามวงล้อ ดังนั้นคนที่ตัด ที่ทรมานสัตว์ ที่ตี ที่ฉีกเนื้อเป็นชิ้น ๆ ก็คือทำให้แก่เนื้อชิ้นหนึ่ง แก่เนื้อกองหนึ่ง การทำแก่เนื้อชิ้นหนึ่ง แก่เนื้อกองหนึ่งเท่านั้นไม่มีบาปในการกระทำนี้อย่างใด บาปจะไม่เกิดจากการทำเช่นนี้เลย ถ้าว่าคนอยู่ฝั่งคงคาข้างใต้ ทำอันตรายแก่สรรพสิ่งต่าง ๆ ฉีกให้เป็นชิ้น ๆ ตัดให้พิการ หรือถ้าว่าคนอยู่ฝั่งคงคาข้างเหนือ ทำการบูชา ให้ทาน เนื่องจากการกระทำทั้ง ๒ อย่างนี้ ไม่มีบาปไม่มีบุญการกระทำเช่นนี้ไม่มีการลงโทษหรือได้บุญในภายหน้า มัสกริโคศาลิบุตรได้กล่าวถึงความไม่มีแห่งบุญในการให้ทาน การประพฤติดี การสำรวม ในการแสวงหาสิ่งที่ชอบธรรม ในการพอใจในสิ่งที่ชอบธรรม ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นพระเจ้า เหมือนคนถามถึงเรื่องมะม่วง ฯลฯ ก็เหมือนหม่อมฉันถามถึงผลแห่งความดี มัสกริโคศาลิบุตรแก้เรื่องไม่มีผิดชอบ

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า ข้าพระองค์คิดว่า ดูไม่เป็นการสมควร ฯลฯ ดังนั้นข้าพระองค์จึงลุกจากที่นั่งแล้วไปถามครูอชิตเกศกัมพล ๆ ตอบว่า ดูก่อนมหาราช มติของเรามีอยู่ หมู่ทั้ง ๗ ต่อไปนี้ไม่มีการทำเองหรือใช้ให้ทำ หมู่ทั้ง ๗ จำพวกนั้นไม่มีการออกมาเองหรือการทำให้ออกมา ไม่มีการกระทบกระทั่ง เป็นของเที่ยง ตั้งอยู่เหมือนหลัก หมู่ทั้ง ๗ นั้น คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ความสุข ความทุกข์

และชีวิตเป็นคำรบ ๗ หมู่ทั้ง ๗ นี้ไม่มีการทำเอง หรือไม่มีการบันดาลให้ทำ ฯลฯ ตั้งอยู่เหมือนหลัก ไม่โยกโคลงไปเพื่อผลแห่งคุณและโทษ ไม่โยกโคลงไปเพื่อคุณและโทษ ไม่โยกโคลงไปเพื่อผลแห่งสุขและทุกข์ ไม่โยกโคลงไปเพื่อสุขและทุกข์ ไม่โยกโคลงไปในการนำมาหรือให้หยุดชะงัก คนที่ตัดศีรษะคนอื่นก็ไม่ได้ทำอะไรแก่สิ่งซึ่งเคลื่อนไหวหรือสิ่งอาศัยในโลก เป็นแต่ดาบทำอันตรายแก่สัตว์ที่มีชีวิตด้วยทะลุเข้าไปในระวางหมู่ ๗ ซึ่งประกอบกัน หมดเรื่องเท่านั้น การฆ่า การทำให้ตาย การคิดหรือการบันดาลให้เกิด การเสี้ยมสอน หรือการบันดาลให้เสี้ยมสอน การรู้หรือการบันดาลให้รู้ไม่มีสักอย่าง คนโง่และคนฉลาดมีชาติเป็นส่วนใหญ่ ๑๔๐๐๐ มีกัปใหญ่ ๖๐๐๐๐ หรือ ๖๐๐ มีการกระทำซ้อน ๆ ๕ ชั้น หรือ ๓ ชั้น หรือ ๒ ชั้น หรือชั้นเดียว หรือครึ่ง ๑ มีทาง ๖๒ มีกัปปานกลาง ๖๒ มีสัญญา ๗ มีนรก ๑๒๐ มีอินทรีย์ ๑๓๐ มีปรมาณูแห่งธุลีเป็นเครื่องประกอบ ๓๖ มีนาค ๔๙๐๐๐ มีครุฑ ๔๙๐๐๐ มีปริวราชก ๔๙๐๐๐ มีอเจลก ๔๙๐๐๐ มีนิครนถ ๔๙๐๐๐ มีวิญญาณฐิติ ๗ ประการ มีอวิญญาณฐิติ ๗ ประการ มีฐิติเป็นอสุร ๗ เป็นปีศาจ เป็นเทวดา ๗ เป็นมนุษย์ ๗ มีสระ ๗ หรือ ๗๐๐ มีอักษร ๗ หรือ ๗๐๐ มีสุบิน ๗ หรือ ๗๐๐ มีข้อชัณสูตร ๗ หรือ ๗๐๐ มีหน้าผา ๗ หรือ ๗๐๐ จำพวก มี (กำเนิด) ๖ ชั้น มีบรรดาศักดิ์ ๑๐ ชั้น มีมหาบุรุษ ๘ จำพวก คนทั้งหมดนี้ต้องเวียนว่ายตายเกิดโดยแก้ไขไม่ได้ตลอดเวลา ๘๔๐๐๐ กัป จึงจะถึงที่สุดแห่งทุกข์ อุปมาดังกลุ่มด้ายตกลงจากอากาศและคลายจากกลุ่มจน

สุดยาว ก็อุปไมยเหมือนคนโง่และคนฉลาดทั้ง ๒ อันต้องเวียนไปโดยแก้ไขไม่ได้ตลอดเวลา ๘๔,๐๐๐ มหากัปจึงถึงที่สุดแห่งทุกข์

เพราะฉะนั้นพวกศรมณและพราหมณ์ที่พูดว่า เราจะบ่มกรรมนี้ให้สุกเต็มที่ด้วยการรักษาศีล การถือศาสนา และการทำทุกกรกิริยา การทำชีวิตให้บริสุทธิ์ เมื่อกรรมสุกแล้วก็เลือนหายไปเอง ดังนี้ ศรมณและพราหมณ์ที่พูดอย่างนี้พูดโดยปราศจากเนื้อความ สุขและทุกข์มีอยู่แต่ไม่มีชาติสูงขึ้นหรือต่ำลง ที่ครูอชิตเกศกัมพลพูดเช่นนี้ เป็นอันว่า การที่วิญญาณไปเกิดที่อื่น ๆ อีกนั้นไปเกิดเหมือนกันหมด ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า ก็เหมือนคนได้รับคำถามเรื่องมะม่วง ฯลฯ หม่อมฉันจึงลุกจากที่นั่งแล้วไปถามครูนิครนถนาฏบุตร ๆ ตอบว่า ดูก่อนมหาราช มติของเรามีอยู่ เวทนาทั้งหลายที่เหล่าสัตว์ได้เสวยอยู่ล้วนเกิดขึ้นแต่เหตุอันทำไว้แต่กาลก่อน ความจริงกรรมเก่าเลือนหายได้ด้วยการบำเพ็ญพรต แต่กันกรรมใหม่ไม่ได้ ด้วยเหตุว่าไม่มีอาสวในภายหน้า กรรมจึงไม่มีเหมือนไม่มีอาสวนั้นแหละ เมื่อกรรมถึงที่สุดแล้วทุกข์ก็จะหมด เมื่อหมดทุกข์แล้วก็ถึงที่สุดแห่งทุกข์ ที่นิครน-ถนาฏบุตรพูดดังนี้ เป็นอันว่าคนถึงที่สุดทุกข์ก็ด้วยหมดอาสว ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า ก็เหมือนคนที่ได้รับคำถามเรื่องมะม่วง ฯลฯ เมื่อหม่อมฉันถามนิครนถนาฏบุตรเรื่องผลแห่งความดี แต่เขาตอบหม่อมฉันด้วยต้นเหตุ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า หม่อมฉันคิดว่า ฯลฯ จึงลุกหลีกไปถามกกุทกาตยายน ๆ ตอบว่า ดูก่อนมหาราช มติของเรามีอยู่ ถ้าจะมีใครมาถามว่า ชาติอื่นมีหรือ เราจะตอบว่าชาติอื่นมี

ถ้าจะมีคนมาถามด้วยข้อเหล่านี้ คือ ชาติอื่นไม่มี โลกอื่นมีหรือไม่มี โลกอื่นมีและไม่มี โลกอื่นไม่ใช่ไม่มี โลกอื่นเป็นเช่นนั้น ๆ โลกอื่นไม่เป็นเช่นนั้น ๆ โลกอื่นเป็นคนละอย่าง โลกอื่นไม่เป็นคนละอย่าง โลกอื่นไม่ใช่ไม่เป็นคนละอย่าง เราตอบว่า โลกอื่นไม่เป็นคนละอย่าง โลกอื่นไม่ใช่ไม่เป็นคนละอย่าง

หม่อมฉันคิดว่า ครูกกุทกาตยายนนี้เป็นครูสอนศาสนาโง่มากที่สุด และเป็นคนเซอะที่สุด เป็นคนล่อลวงที่สุดในเมืองราชคฤห์ แต่หม่อมฉันยังคิดว่า ดูไม่เป็นการสมควร ฯลฯ ฉะนั้นหม่อมฉันจึงลุกจากอาสนโดยปราศจากสรรเสริญและนินทา แล้วมาทูลถามพระผู้มีพระภาคในบัดนี้

ขอถวายพระพร อาตมภาพจะทูลถามในเรื่องปัญหาของมหาบพิตร พระองค์ทรงเห็นอย่างไรจงทรงตอบอย่างนั้น ขอถวายพระพร พระองค์จะทรงสำคัญอย่างไร หากมหาบพิตรมีทาสมีบริจาริก ผู้ปราศจากอิสระ ผู้ไม่ได้รับความสุขส่วนตน คนผู้นี้ได้เห็นมหาบพิตรอยู่ในปราสาทของมหาบพิตร บริบูรณ์ด้วยสรรพสิ่งซึ่งสามารถทำให้ประสาทรู้สึกยินดี ประทับอยู่ในท่ามกลางความสำราญความรื่นเริงและความเพลินใจดังเทวดา คนผู้นั้นก็คิดว่าพระเจ้าอชาตศัตรูไวเทหิบุตรผู้เป็นเจ้าแห่งมคธเป็นคนเราก็เป็นคนเหมือนกัน แต่เพราะพระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงสั่งสมกรรมอันดีไว้แต่ปางก่อน ในปรัตยุบันจึงได้เสด็จอยู่ปราสาทในท่ามกลางความรื่นเริง ความสนุกสนานและความเพลินใจ ถ้าเราจะทำกรรมที่เป็นกุศล เราก็จะได้เป็นเช่นพระเจ้า

อชาตศัตรูบ้าง เราจะตัดผมและหนวด นุ่งผ้าย้อมฝาด บำเพ็ญด้วยศรัทธา ละความเป็นอยู่ทางบ้านเรือนและหันหน้าออกจากโลก เมื่อคิดแล้วคนผู้นั้นก็ตัดเสียซึ่งเครื่องผูก ปลงผมและหนวดบำเพ็ญศรัทธา ละบ้านเรือนเบือนหน้าหนีจากโลก ละเว้นจากปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร สัมผัปปลาปวาท ผรุสวาท โลภ ปิสุณาวาท และริษยา ถ้าพวกจารบุรุษของมหาบพิตรไปพบคนผู้นี้เข้า และคิดว่าคนผู้นี้เป็นทาสบริจาริกผู้ปราศจากอิสระ ของพระเจ้าอชาตศัตรู ฯลฯ เป็นผู้เว้นจากการปิสุณาวาทและริษยา เราจะไปทูลพระราชา ถ้าพวกจารบุรุษจะมาเฝ้าและทูลมหาบพิตรว่า ขอพระราชทาน พระองค์ไม่ทรงทราบหรือว่า ทาสของพระองค์ บริจาริกของพระองค์ ฯลฯ เป็นผู้อยู่ละเว้นจากปิสุณาวาทและริษยา และเมื่อมหาบพิตรได้ทรงฟังเรื่องนี้ จะตรัสสั่งให้นำคนนั้นมาเป็นทาสเป็นบริจาริกผู้ปราศจากอิสระอีกหรือไม่

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า หามิได้ ถ้าหม่อมฉันพบเขาอยู่ที่ไหนก็จะพูดกับเขาโดยเคารพ น้อมคำนับเขา ลุกขึ้นต้อนรับเขา ประคองมือแก่เขา และแสดงความเคารพแก่เขาทุกอย่าง ตราบใดที่เขาบำเพ็ญตนอยู่เช่นนั้น หม่อมฉันจะจัดผ้า อาหาร ที่อยู่และยาให้เขา

ขอถวายพระพร พระองค์ทรงสำคัญอย่างไรในเรื่องเช่นนี้ อาตมภาพได้พิสูจน์ให้มหาบพิตรทราบความเป็นอยู่ของคนดี (ศรมณ) มีผลเห็นทันตาไม่ใช่หรือ

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า จริงของพระองค์ พระผู้มีพระภาคได้ชี้ให้เห็นแล้วว่า ความเป็นอยู่ของคนดี (ศรมณ) มีผลเห็นทันตา

พระพุทธเจ้าได้ตรัสสนทนากับพระเจ้าอชาตศัตรูต่อไป จนในที่สุดพระเจ้าอชาตศัตรูก็เกิดความเลื่อมใสพระพุทธศาสนา

ต่อจากเวลาที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเทศนาศรมณผลสูตรโปรดพระเจ้าอชาตศัตรูแล้ว พระเจ้าอชาตศัตรูก็ไม่ทรงอนุญาตศิษย์ของพระเทวทัตต์เข้าวัง ตรัสสั่งขับไล่ทั้งหมด

วันหนึ่ง พระเทวทัตต์ไปสู่พระราชวัง แต่ถูกห้ามไม่ให้เข้า ในขณะนั้นพระเทวทัตต์พบนางอุบลวรรณาภิกษุณีเข้าไปบิณฑบาตในวัง จึงคิดว่า เพราะเหตุคนหัวโล้นเหมือนนางนี้ พวกพระเจ้าอชาตศัตรูจึงแตกกับเรา คิดแล้วจึงพูดกับนางอุบลวรรณาว่า เราทำอะไรให้เจ้า เจ้าจึงขัดขวางอาหารทานของเรา ว่าแล้วก็ตีนางอุบลวรรณาๆ จึงตอบโดยอ่อนน้อมว่า อย่าประทุษร้ายผู้ประกอบด้วยธรรม พระเทวทัตต์กล่าวว่า เจ้าเป็นผู้เกี่ยวข้องกับพระผู้มีพระภาค ทำไมจึงประพฤติชั่วช้าอย่างนี้ต่อคนที่เป็นศักยอันสละโลกแล้ว อย่าประทุษร้ายเราอีก ว่าแล้วพระเทวทัตต์ก็เอาหมัดชกศีรษะนางอุบลวรรณา นางอุบลวรรณาเจ็บปวดมาก สู้ทรงกายกลับไปถึงที่อยู่นางภิกษุณี ไม่ช้าก็กระทำกาลกิริยา

เมื่อพระเทวทัตต์หมดหนทางที่จะได้เป็นพระบรมศาสดาแล้ว แต่ยังมีความหวังอยู่บ้างว่า จะได้เป็นพระราชาแห่งศักย

ก็ในเวลานั้นพวกศักยได้คิดกันว่า จะตั้งนางยโศธราเป็นเจ้าแผ่นดิน เพราะฉะนั้นพระเทวทัตต์จึงไปเมืองกบิลพัสดุ แล้วขึ้นไปสู่ชานพระราชวังที่นางยโศธราประทับอยู่ จับพระหัตถ์นางยโศธราแล้ว

อ้อนวอนให้นางเป็นภริยา เพื่อจะได้ครอบครองเมืองกบิลพัสดุ พอนางได้ยินเอ่ยปากเท่านั้น นางก็ลุกกระโดดจากอาสน์เหวี่ยงพระเทวทัตต์ลงยังพื้น แล้วร้องว่า อ้ายคนโง่ไม่มีละอาย กูไม่ทนให้มึงถูกต้อง ผัวกูต้องเป็นจักรพรรดิหรือเป็นโพธิสัตว์

พวกศักยทั้งหลายได้ทราบข่าวว่า พระเทวทัตต์หมิ่นประมาทพระพุทธเจ้า จึงบอกให้พระเทวทัตต์ไปขอโทษพระผู้มีพระภาค ถ้าพระผู้มีพระภาคยกโทษให้ จะยอมให้พระเทวทัตต์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน

พระเทวทัตต์จึงเอายาพิษอันแรงกล้า ใส่ในเล็บของตนด้วยความมุ่งหมายจะหยิกพระบาทพระพุทธเจ้า (ให้ยาพิษเข้าไปในแผล) เมื่อเข้าไปใกล้แล้วหมอบลงที่พระพุทธบาทพยายามหยิกพระพุทธเจ้า พระบาทพระพุทธเจ้าบันดาลแข็งกระด้างดังหนึ่งว่าเพชร ดังนั้นเล็บพระเทวทัตต์จึงหักออก พระพุทธเจ้าก็ประทานโทษให้ แต่ให้พระเทวทัตต์ปฏิญาณตนเป็นพุทธมามกะ ถ้าปฏิญาณโดยไม่จริงใจก็จะตกนรกในทันใดนั้น พระเทวทัตต์มีความเจ็บปวดเป็นอันมาก จึงเปล่งอุทานว่า เราขอถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณจนจดเยื่อกระดูก แต่ในทันทีที่พระเทวทัตต์กล่าวคำทั้งหลาย ก็ตกลงไปในนรก

แต่ความกรุณาของพระพุทธเจ้ายังแผ่ตามพระเทวทัตต์ลงไปในนรก คือพระพุทธเจ้าได้ส่งพระศารีบุตรกับพระเมาทคลายนลงไปเยี่ยมพระเทวทัตต์ในนรก และบอกแก่พระเทวทัตต์ว่า ถึงว่าพระเทวทัตต์ได้รับความทุกข์ เพราะพยายามทำลายสงฆ์ และฆ่านางอุบลวรรณาก็ดี เมื่อสิ้นกัปหนึ่งแล้วจะได้เป็นพระปรัตเยกพุทธ

พระภิกษุทั้งหลายจึงไปเฝ้าพระพุทธเจ้า แล้วกราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค จงทอดพระเนตรเถิด ความเศร้าโศกที่พระเทวทัตต์ได้รับก็เพราะมิได้ฟังคำของพระผู้มีพระภาค

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ที่พระเทวทัตต์ได้ความเศร้าโศกเพราะไม่ฟังคำเรานั้นไม่ใช่แต่ชาตินี้ ท่านทั้งหลายจงฟัง เรื่องชนิดนี้ได้เกิดขึ้นแก่พระเทวทัตต์ในกาลก่อนอย่างไร

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในเวลาล่วงมาแล้ว มีนายช่างกลคน ๑ อยู่ในหมู่บ้านภูเขา ได้แต่งงานกับหญิงซึ่งมีวรรณเดียวกับตน ต่อมาไม่ช้าหญิงนั้นมีบุตรคนหนึ่ง เมื่อเด็กเกิดแล้วได้ ๒๑ วัน จึงได้ทำการมงคลตั้งชื่อและเลี้ยงดูด้วยความเอ็นดู เด็กนั้นก็เจริญขึ้นโดยรวดเร็ว พอบิดาตายจึงไปสู่ที่อยู่ของนายช่างกลคน ๑ ซึ่งอยู่ในหมู่บ้านอื่น เริ่มศึกษาวิชาอาชีพกับนายช่างนั้น

ยังมีคฤหบดีคน ๑ อยู่ในบ้านภูเขาอีกแห่ง ๑ ชายหนุ่มผู้นั้นจึงไปขอลูกสาวคฤหบดีผู้นั้น ๆ จึงตอบว่า ถ้าท่านจะมาถึงวันนั้น ๆ เราจะยกลูกสาวให้ ถ้ามาในวันอื่นจะไม่ยอมให้ ชายหนุ่มนั้นจึงไปบอกแก่อาจารย์ว่า ข้าแต่อาจารย์ ข้าพเจ้าได้ไปขอลูกสาวคฤหบดีบ้านนั้น เขาบอกแก่ข้าพเจ้าว่า ถ้าข้าพเจ้าจะไปที่นั้นในวันนั้นๆ เขาจะยกลูกสาวให้ แต่วันอื่นไม่ได้

นายช่างกลจึงกล่าวว่า ดูก่อนพ่อ ถ้ากระนั้นเราจะไปรับนางนั้นด้วย

พอถึงวันกำหนด คนทั้ง ๒ ก็ขึ้นขี่นกยูงทำด้วยไม้ไปถึงบ้านภูเขาในวันนั้นเอง ทำให้มหาชนพิศวงเป็นอันมาก ชนทั้ง ๒ จึงรับลูกสาวคฤหบดีนั้นขึ้นขี่นกยูงยนตร์ตัวนั้น พากลับไปบ้านเดิมของชายหนุ่ม แล้วนายช่างกลก็ซื้นกยูงยนตร์แล้วกล่าวแก่มารดาของชายหนุ่มว่าลูกของท่านไม่รู้จักใช้เครื่องยนตร์ ดังนั้นอย่าให้เขาใช้เครื่องยนตร์

ต่อมาสักครู่ ๑ ชายหนุ่มจึงพูดกับมารดาว่า ข้าแต่แม่ขอเครื่องยนตร์ให้ลูก เพื่อแสดงให้มหาชนพิศวง

มารดาจึงตอบว่า ดูก่อนลูก อาจารย์ของเจ้าบอกไว้ว่า เจ้าไม่รู้วิธีใช้เครื่องยนตร์ แม่ไม่ควรให้ เจ้าไม่เข้าใจเรื่องของมัน มันจะนำอันตรายมาให้เจ้า แม่ไม่ยอมให้ใช้

ข้าแต่แม่ ลูกสามารถใช้ได้ทั้งเดินหน้าและถอยหลัง ที่ครูห้ามก็ด้วยความริษยาเท่านั้น

ธรรมดาใจหญิงทั้งหลายย่อมอ่อน เพราะฉะนั้นเมื่อเห็นว่าลูกมีความใคร่จะได้นกยูงยนตร์มากก็อนุญาตให้ใช้ ลูกชายจึงขึ้นขี่เครื่องยนตร์เคลื่อนออกจากที่ ทำให้มหาชนปลื้มเป็นอันมาก นายช่างกลได้เห็นเข้าจึงร้องว่า ไปให้พ้น อย่าพยายามอีก แต่ชายหนุ่มบินไกลออกไป ๆ จนถึงมหาสมุทร เวลานั้นเทวดาจึงบันดาลให้ฝนตกลงที่มหาสมุทรเป็นอันมาก จนเครื่องยนตร์เปียกโชกไม่สามารถจะไปได้อีก ชายหนุ่มก็ถึงอับปาง

เทวดาจึงกล่าวคาถาว่า

เพราะไม่เชื่อคำอันประกอบด้วยความรัก และความกรุณาและคำตักเตือนของบุคคล

เพราะไม่หยุดและไม่จำสิ่งใด ๆ ชายหนุ่มจึงถูกนกทำด้วยไม้พาไปเสีย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายสำคัญอย่างไร ในกาลนั้นเราเกิดเป็นนายช่างกล เทวทัตต์เป็นศิษย์ ในกาลนั้น เทวทัตต์ไม่ยอมฟังคำตักเตือนของเรา เพราะความโง่ของตนจึงตกไปในอันตราย ในกาลนี้ก็เหมือนกัน พระเทวทัตต์ไม่ฟังคำของเรา จึงได้ไปทนทุกข์ทรมานในนรก

พระศารีบุตรกับเมาทคลายนไปเยี่ยมพระเทวทัตต์ในนรกแล้วไม่ช้า จึงบอกแก่พวกติรถีย์จูเลกสตกในเมืองราชคฤห์ว่าได้เห็นอาจารย์ของพวกติรถีย์จูเลกสตกนรก และอาจารย์นั้นยอมรับสารภาพถึงความเท็จในศาสนาซึ่งตนได้สอนแล้ว

พวกศิษย์แห่งติรถีย์จูเลกสตกมีความโกรธเพราะคำนี้ จึงตั้งใจจะแก้แค้นพวกที่หมิ่นประมาท (คือพระศารีบุตรและพระเมาทคลายน) ทีแรกท้าทายพระศารีบุตร แต่พระศารีบุตรเลยไปเสียแล้ว ไม่ช้าพบพระเมาทคลายนในเมืองราชคฤห์ก็พากันกลุ้มรุมตี ทุบพระเมาทคลายนเหมือนทุบอ้อยตีไปตลอดเมือง ถ้าพระศารีบุตรไม่มาช่วยแปลงรูปให้เป็นเด็กเอาจีวรคลุม อุ้มไปยังพระเวฬุวันวิหาร พวกติรถีย์ก็คงฆ่าพระเมาทคลายนเสียที่ในเมืองนั้น

ข่าวที่พวกจูเลกสตกเดียรถีย์กลุ้มรุมกันจะฆ่าพระเมาทคลายนนี้ได้แผ่ไปเหมือนไฟป่า พระเจ้าอชาตศัตรูกับมหาชนเป็นอันมากก็พากันไปสู่วิหาร พระเจ้าอชาตศัตรูจึงให้จับพวกเดียรถีย์ แล้วตรัสถามพระเมาทคลายนว่า ทำไมท่านผู้มีฤทธิ์มากจึงไม่สามารถหนีได้ พระเมาทคลายนทูลว่า ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะกรรมของตนที่ได้ทำไว้แต่ก่อน (คือในชาติก่อนพระเมาทคลายนได้ประพฤติแก่บิดามารดา โดยทำนองเดียวกัน) พระเจ้าอชาตศัตรูจึงส่งหมอทั้งหลายไปที่พระเมาทคลายน และตรัสว่า ถ้าหากว่าพระเมาทคลายนไม่หายได้ใน ๗ วัน พวกหมอทั้งหลายจะถูกลดตำแหน่ง หมอทั้งหลายพากันวิตกในเรื่องนี้มาก เพราะอาการของพระเมาทคลายนหมดหวัง นอกจากอิทธิฤทธิ์แล้วไม่มีอะไรจะรักษาได้ หมอทั้งหลายได้บอกเรื่องนี้แก่พระเมาทคลายน พระเมาทคลายนสัญญาว่า ภายใน ๗ วันตนจะเข้าไปบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ และพระเมาทมลายนก็ได้กระทำตามสัญญา ต่อจากที่ได้แสดงตนในเมืองราชคฤห์แล้ว พระเมาทคลายนก็ไปสู่ "เมืองมีรั้วไม้" ทำกาลกิริยาในเวลาบ่ายวันนั้น

พระศารีบุตรซึ่งอยู่ในบ้านนาลันทก็อาพาธลง และกระทำกาลกิริยาเวลาเดียวกับสหาย และเวลานั้นยังมีภิกษุอื่นได้ทำกาลกิริยาถึง ๗๗,๐๐๐ รูป

เมื่อพวกศิษย์ของพระศารีบุตรได้ทำการเผาศพพระศารีบุตรเสร็จแล้ว จึงเก็บอังคารบาตรและจีวรของพระศารีบุตรไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคที่เมืองราชคฤห์ ภายหลังที่พระภิกษุทั้งหลายมาถึง พระผู้มี

พระภาคได้เสด็จจากเมืองราชคฤห์ไปสู่เมืองศราวัสติ ประทับอยู่ที่พระเชตวัน

ในสมัยนั้นอนาถบิณฑททราบว่า พระศารีบุตรทำกาลกิริยา และอังคารตกอยู่แก่พระอานนท์ จึงไปทูลขออนุญาตพระพุทธเจ้าเพื่อสร้างพระเจดีย์สวมอังคาร เป็นการแสดงความอาลัยที่ได้เป็นสหายกันมาช้านาน พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต อนาถบิณฑทจึงเก็บธาตุ ฯลฯ ที่เหลืออยู่ไปประดิษฐานไว้ ณ ที่สูงในเรือนของตน บูชาโดยความเคารพต่อหน้าสหายและญาติ ด้วยประทีป ธูปเทียน ดอกไม้ ของหอม พวงมาลา และน้ำมันหอม ชาวสกลโกศล พระเจ้าประเสนชิต พระนางมัลลิกา อันเตปุริกนารีและพระนางวรษิกา พระฤษีทัตตะ ผู้เฒ่าผู้แก่ นางวิศาขามฤคธรมารดา และผู้มีศรัทธาอื่นก็พากันมาสักการบูชาเป็นอันมาก

แล้วอนาถบิณฑทจึงทูลถามพระพุทธเจ้าถึงวิธีการที่จะสร้างพระเจดีย์ว่า ควรอย่างไร พระพุทธเจ้าตรัสว่า ต้องสร้างเป็น ๔ ชั้นลดขึ้นไปโดยลำดับ ต้องมีลูกแก้ว และมีฉัตร ๑-๒-๓-๔-๑๓ ชั้น และต้องมีหลังคาป้องกันฝนสาด

นอกนี้ อนาถบิณฑทยังได้ทูลขออนุญาตต่อพระพุทธเจ้าเพื่อทำการฉลองในวันหนึ่งที่เจดีย์ของพระศารีบุตร พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต พระเจ้าประเสนชิตจึงได้ตีฆ้องประกาศว่า ชาวเมืองศราวัสติและคนต่างเมืองจงฟัง ในเวลากำหนดการฉลองเจดีย์ของพระศารีบุตร

พ่อค้าทั้งหมดซึ่งนำสินค้ามาในงานนั้น ไม่ต้องเสียภาษีหรือจังกอบหรือค่าปากเรือ ให้มาได้ตามอำเภอใจ

หนังสือทุลวเล่ม ๑๑ หน้า ๕๓ ได้กล่าวถึงวิธีจัดศพของภิกษุ คือ ศพของภิกษุต้องเผา ถ้าไม่มีฟืนทิ้งลงในแม่น้ำก็ได้ ถ้าไม่มีแม่น้ำอยู่ใกล้ ๆ ก็ต้องฝังในที่ร่ม หันศีรษะไปทางทิศเหนือเอาข้างซ้ายนอนลงบนเตียงหญ้า แล้วปิดด้วยหญ้าและใบไม้สด ก่อนหน้าที่จะฝังต้องล้างให้สะอาด แล้วก่อเจดีย์สวมศพลง

ในบริจเฉทก่อนได้กล่าวมาแล้วว่า เจ้าวิรุธกโอรสพระเจ้าประเสนชิตโกศลผู้เป็นรัชทายาท มีความมุ่งหมายจะเป็นเจ้าแผ่นดินเพื่อทำการแก้แค้นพวกศักยเมืองกบิลพัสดุดังกล่าวมาแล้ว เจ้าวิรุธกจึงคิดการจะกำจัดพระบิดา พยายามเกลี้ยกล่อมมนตรี ๕๐๐ ของพระเจ้าประเสนชิต พวกมนตรีเหล่านั้นรับจะอุดหนุน เว้นแต่ทีรฆจารายนอัครมหาเสนาบดีผู้ภักดีต่อเจ้าของตนเท่านั้น

ในโอกาสอันหนึ่ง ทีรฆจารายนเสนาบดีมีธุระมาที่วังเจ้าวิรุธกๆ จึงพูดถึงเรื่องที่ตนมุ่งหมายจะแก้แค้นพวกศักยในเวลาที่ตนได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน และความคิดที่จะฆ่าพระบิดาเพื่อจะได้ครองราชสมบัติเร็วขึ้น ทีรฆจารายนเสนาบดีก็เกลี้ยกล่อมเจ้าวิรุธกให้เลิกความคิดโดยกล่าวว่า พระบิดาทรงพระชราแล้ว อีกไม่ช้าพระองค์ก็จะได้ครองราชสมบัติ เพราะไม่มีรัชทายาทอื่นนอกจากพระองค์ เจ้าวิรุธกก็เห็นชอบตามวิธีของทีรฆจารายน แต่ให้ทีรฆจารายนปกปิดข้อระหัสอันเป็นเรื่องที่ได้ผ่านไปแล้วในเขาทั้งสอง

ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคได้เสด็จประทับอยู่ในเมืองเมตสุรุทิ อันเป็นเมืองเล็ก ๆ ของศักย วันหนึ่งพระเจ้าประเสนชิตได้เสด็จประทับราชรถเสด็จออกไปกับทีรฆจารายนเสนาบดี ได้ทอดพระเนตรเห็นฤษีตนหนึ่งที่ถนน ดำรงอยู่ในความเป็นเอกจารี หลีกพ้นจากบาปและหมู่คน จึงทรงพระดำริว่า นี่เป็นวิถีซึ่งพระผู้มีพระภาคทรงดำเนินอยู่แล้ว พระองค์จึงผันพระพักตร์มาตรัสกับทีรฆจารายนเสนาบดีว่า ท่านทราบหรือไม่ว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จประทับอยู่ที่ใด เพราะเราไปนมัสการมานานแล้ว ทีรฆจารายนจึงทูลตามที่ตนได้ทราบมาว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จอยู่ที่เมืองเมตสุรุทิอันเป็นเมืองของพวกศักย พระเจ้าประเสนชิตตรัสถามว่า ไกลอยู่หรือ ทีรฆจารายนทูลว่าจากนี้ไปประมาณ ๓ โยชน์ พระเจ้าประเสนชิตจึงตรัสสั่งให้ขับรถไปสู่หมู่บ้านเมตสุรุทิ

เมื่อถึงบ้านเมตสุรุทิแล้ว พระเจ้าประเสนชิตจึงเสด็จลงจากรถเสด็จไปสู่พระอารามโดยทางลาดพระบาท

พระผู้มีพระภาคได้ทรงยังวันให้ล่วงไปในที่ประทับอันปิดประตู พระภิกษุทั้งหลายในภายนอกพากันเปลื้องจีวรเดินจงกรมอยู่ พระเจ้าประเสนชิตจึงขึ้นไปตรัสถามพระภิกษุทั้งหลายว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จอยู่ที่ไหน พระภิกษุทั้งหลายจึงทูลว่า พระผู้มีพระภาคยังวันให้ล่วงไปในเรือนที่มีประตูใหญ่ ถ้ามหาบพิตรมีพระประสงค์อย่างใดอย่างหนึ่งก็จงเสด็จไปเคาะประตูค่อย ๆ พระผู้มีพระภาคก็จะสั่งเปิด พระเจ้าประเสนชิตก็ส่งเครื่องราชกกุธภัณฑ์ทั้ง ๕ ซึ่งทรงอยู่ให้ทีรฆจารายนเสนาบดี คือ มงกุฎ ฉัตร พระขรรค์ พัดวาลวิชนีประดับแก้วและ

ฉลองพระบาทกรองทองอันมีค่า แล้วทรงเคาะประตูค่อย ๆ พระผู้มีพระภาคก็ทรงเปิดประตู พระเจ้าประเสนชิตจึงเสด็จเข้าไปข้างในทีรฆจารายนเสนาบดีจึงคิดว่า พระเจ้าประเสนชิตมอบเครื่องราชกกุธภัณฑ์ให้เรา เราจะทำความปรารถนาของเจ้าวิรุธกให้สำเร็จ คิดแล้วจึงขึ้นสู่รถขับไปสู่เมืองศราวัสติ ยกเจ้าวิรุธกขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน

พระเจ้าประเสนชิตทรงน้อมคำนับแทบพระบาทพระผู้มีพระภาคเช็ดพระพักตร์และพระโอษฐ์แล้วจึงทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคหม่อมฉันไม่ได้พบพระองค์มานานแล้ว ข้าแต่พระสุคตหม่อมฉันไม่ได้พบพระองค์มานานแล้ว

พระพุทธเจ้าตรัสว่า ขอถวายพระพร เพราะเหตุใดมหาบพิตรจึงอ่อนโยนมาก อ่อนโยนต่ออาตมาภาพมากเหลือเกิน

ข้าแต่พระองค์ผู้ควรเคารพ เพราะเหตุหม่อมฉันเชื่อว่าพระผู้มีพระภาคเป็นพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ศาสนาก็เป็นสวากขาตธรรม พระสงฆ์สาวกก็เป็นผู้ (ปฏิบัติ) ดีเลิศ

ขอถวายพระพร ทำไมมหาบพิตรจึงเชื่อในอาตมภาพ

ข้าแต่พระองค์ผู้ควรเคารพ หม่อมฉันได้เห็นมาแล้ว ศรมณและพราหมณ์ผู้ศึกษาทั้งหลาย เต็มไปด้วยมานะในการศึกษาของตนทำและพูดตามมานะนั้น และได้เห็นพวกนั้นมีความอหังการไม่ยอมฟังมติของคนอื่นทุกพวก ข้าแต่พระผู้มีพระภาคยังมีเหตุอื่นที่ทำให้หม่อมฉันเชื่อในพุทธศาสนา ข้าแต่พระผู้มีพระภาค หม่อมฉันเป็นชาวโกศลพระผู้มีพระภาคก็เป็นชาวโกศลเหมือนกัน หม่อมฉันเป็นชาติกษัตริย์

พระผู้มีพระภาคก็เป็นชาติกษัตริย์เหมือนกัน หม่อมฉันมีอายุ ๘๐ ปี ชราคร่ำคร่า พระผู้มีพระภาคก็มีพระชนม์ ๘๐ ปี ชราคร่ำคร่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค หม่อมฉันได้อภิเษกเป็นเจ้าประเทศ พระผู้มีพระภาคเป็นธรรมราชาอันสูง

ขณะเมื่อทั้ง ๒ พระองค์ทรงสนทนากันสุดลง และพระเจ้าประเสนชิตเสด็จออกจากกุฎี นางมัลลิกาและนางวรษิกาได้พบทีรฆจา-รายนเสนาบดีและทราบว่า พระเจ้าประเสนชิตเสด็จอยู่ที่บ้านเมตสุรุทิ นางทั้ง ๒ ก็ออกเดินเพื่อไปเฝ้าพระเจ้าประเสนชิต พระเจ้าประเสนชิตทรงทราบจากภิกษุทั้งหลายว่า ทีรฆจารายนเสนาบดีทิ้งพระองค์เสีย พระองค์ก็ทรงพระดำเนินด้วยพระบาทไปตามถนนทางทิศเมืองราช-คฤห์ ไม่ช้าก็พบนางมัลลิกาและนางวรษิกา จึงตรัสว่า อย่างไรเจ้าทั้ง ๒ จึงเดินมาที่นี่ นางทั้ง ๒ ทูลตอบว่า ทีรฆจารายนเสนาบดียกเจ้าวิรุธกขึ้นครองราชสมบัติ หม่อมฉันผู้เป็นครอบครัวของพระองค์จึงต้องหลีกไป

พระเจ้าประเสนชิตจึงตอบว่า ดูก่อนนางมัลลิกา ผู้เป็นเจ้าของราชสมบัติเป็นลูกของเธอ เธอจงรื่นรมย์ในราชสมบัติกับลูกของเธอ เรากับนางวรษิกาจะไปเมืองราชคฤห์ นางมัลลิกาก็มีความเสียใจน้ำเนตรไหล หลีกไปตามรับสั่ง

พระเจ้าประเสนชิตและนางวรษิกา ก็เสด็จไปเมืองราชคฤห์ เมื่อถึงแล้วก็เสด็จสัญจรไป จนถึงสวนแห่งพระเจ้าอชาตศัตรูแห่งหนึ่ง จึงเสด็จเข้าไปในสวนนั้น แล้วตรัสกับนางวรษิกาว่า เจ้าจงไปทูล

พระเจ้าอชาตศัตรูว่า พระเจ้าประเสนชิตโกศลมาอยู่ที่สวน นางวรษิกาจึงไปทูลพระเจ้าอชาตศัตรู ๆ ก็ตรัสออกไปโดยทรงพระพิโรธว่า ดูก่อนชาวเจ้าทั้งหลาย อะไรพระเจ้าแผ่นดินผู้มีเสนามีอานุภาพเช่นนี้ เสด็จมาถึงนี่ได้โดยเงียบ ๆ ไม่มีใครผู้ใดรู้เลย นางวรษิกาจึงทูลว่า ขอพระราชทาน กองทัพของพระเจ้าประเสนชิตที่ไหนมี บัดนี้โอรสของพระเจ้าประเสนชิตแย่งราชสมบัติ พระเจ้าประเสนชิตเสด็จมาที่นี้กับหญิงคนใช้คน ๑ เท่านั้น

พระเจ้าอชาตศัตรูทรงยินดียิ่งในการที่พระเจ้าประเสนชิตไว้วางพระทัยในพระองค์ จึงตรัสสั่งให้เตรียมการทุกอย่างเพื่อสำแดงความเคารพต่อพระเจ้าประเสนชิต และประกาศแก่คนทั้งหลายว่า ด้วยพระเจ้าประเสนชิตโกศลเสด็จมาอยู่ในสวน ให้คนทุกคนถือธงชัยและธงผ้าตามเสด็จพระเจ้าอชาตศัตรูออกไปรับพระเจ้าประเสนชิต

พระเจ้าประเสนชิตรอคอยพระเจ้าอชาตศัตรูอยู่นาน ก็ทรงรำคาญและอ่อนพระทัยด้วยอยู่เปล่า ๆ จึงเสด็จไปยังไร่ผักกาดอันมีอยู่ใกล้ ๆ สวน คนทำสวนจึงถวายผักกาดกำมือหนึ่ง พระเจ้าประเสนชิตก็เสวยหมดทั้งหัวทั้งใบ ทำให้ทรงกระหายน้ำเป็นกำลัง จึงเสด็จไปสู่สระน้ำเสวยระงับความกระหาย ในขณะนั้นพระหัตถ์ทั้งสองก็แข็งกระด้างตะคริวจับในพระอุทร พระองค์ก็ล้มลงที่ถนน ฝุ่นที่เกิดแต่ล้อรถทำให้หายใจไม่ออก พระองค์ก็ทิวงคต

เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูและคนทั้งหมดไปถึงสวนพากันค้นหาทุกแห่งก็ไม่พบ พระเจ้าอชาตศัตรูจึงส่งพวกจารบุรุษให้เที่ยวค้นไป

จารบุรุษคนหนึ่งได้ไปยังไร่ผักกาด ได้ทราบจากคนเฝ้าไร่ว่า มีคนมาที่นั้นเอาผักกาดไปกำหนึ่งแล้วบ่ายหน้าไปยังสระน้ำ จารบุรุษจึงเดินไปทางนั้น พบพระเจ้าประเสนชิตทิวงคตอยู่ที่ถนน จึงไปทูลพระเจ้าอชาตศัตรู ๆ จึงเสด็จไปที่นั้นพร้อมด้วยประชุมชนเป็นอันมาก ได้ทอดพระเนตรเห็นพระศพผิดพระรูปก็ตรัสว่า ดูก่อนชาวเจ้าทั้งหลาย พระเจ้าประเสนชิตเป็นพระเจ้าแผ่นดินเอกราช เป็นโชคร้ายอย่างยิ่งที่พระองค์มาทิวงคตในแคว้นของเรา ท่านทั้งหลายต้องถวายเกียรติยศทุกอย่างในการตามพระศพไปยังป่าช้า เราจะไปทูลหารือพระผู้มีพระภาค ถึงวิธีที่จะสำแดงเครื่องหมายแห่งความเคารพอย่างสูงสุด เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค คนทั้งหลายก็พากันเชิญพระศพไปสู่ป่าช้า พระผู้มีพระภาคตรัสบอกให้ถวายเกียรติยศแก่กษัตริย์เอกราชผู้ทิวงคตแล้วนั้น เท่าที่สามารถจะทำได้ พระเจ้าอชาตศัตรูก็ทรงกระทำตาม

ฝ่ายพระเจ้าวิรุธกพอได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินโกศล อัมพรีษเสนาบดีก็ทูลเตือนให้ทรงระลึกถึงคำสาบานที่จะล้างพวกศักย พระเจ้าวิรุธกก็เตรียมทัพโดยหวังจะมิให้พวกศักยทันรู้ตัว พระพุทธเจ้าทรงทราบความมุ่งหมายของพระเจ้าวิรุธก จึงเสด็จออกจากเมืองศราวัสติไปทางเมืองกบิลพัสดุ ประทับนั่งใต้ต้นไม้ศาโกฏกเก่าต้นหนึ่ง ซึ่งไม่มีเปลือกมีลำต้นคด เป็นต้นไม้ไม่มีใบพอจะบังร่มได้ เสด็จอยู่ที่นั้นจนผ่านพ้นวันไป พระเจ้าวิรุธกพบพระพุทธเจ้าในที่นั้น จึงทูลถามว่า ทำไมพระองค์จึงทรงเลือกเอาต้นไม้ซึ่งไม่มีร่ม พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า

ขอถวายพระพร ญาติวงศ์ของอาตมภาพทำให้ร่ม พระเจ้าวิรุธกทรงพระดำริว่า พระผู้มีพระภาคเต็มไปด้วยความกรุณาแก่หมู่ญาติ แล้วเสด็จกลับเมืองศราวัสติ

ในสมัยนั้นความปริวิตกได้เกิดขึ้นแก่พระพุทธเจ้าว่า ถ้าพวกศักยกบิลพัสดุรู้ (อริยสัจ) ก็จะไม่ต้องอยู่ในความเกิดอีก ในเหตุที่ถูกพระเจ้าวิรุธกล้าง ทรงพระดำริแล้วจึงเสด็จไปยังแคว้นของศักย ถึงเมืองกบิลพัสดุ เสด็จเข้าสู่นยคโรธาราม พวกศักยได้ทราบว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมาสู่แคว้นของตนก็ประชุมกันไปเฝ้า พระพุทธเจ้าจึงตรัสเทศนา (อริย) สัจ ๔ ประการ โปรดพวกศักยเป็นจำนวนมาก ที่บวชก็หลายคน

อัมพรีษเสนาบดีก็เกลี้ยกล่อมให้พระเจ้าวิรุธกไปรบพวกศักยอีก พระเจ้าวิรุธกจึงประชุมทัพใหม่แล้วยกไปยังเมืองกบิลพัสดุแล้วตั้งค่ายลงใกล้เมือง

พระมหาเมาทคลายนได้ทราบว่าพระวิรุธกตั้งพระทัยจะมาตีจึงไปทูลพระผู้มีพระภาคขออนุญาต เพื่อหอบทัพของพระเจ้าวิรุธกทั้งหมดไปไว้เสียคนละภาคโลก หรือสำแดงปาฏิหาริย์ซึ่งจะป้องกันพวกศักย แต่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ไม่มีสิ่งใดเป็นประโยชน์เพราะพวกศักยต้องรับผลแห่งกรรมที่ตนทำไว้ในก่อน

ทันใดนั้น พวกศักยกบิลพัสดุได้ทราบว่า พระเจ้าวิรุธกยกทัพทั้งหมดมาจะล้างพวกตน จึงรวบรวมกองทัพออกมาขับไล่พวกพระเจ้าวิรุธกพวกศักยที่พระพุทธเจ้าตรัสเทศนาโปรดแล้ว และเว้นจากการ

ฆ่าสิ่งใดๆ ก็พากันถือไม้ตะบองและไม้กะตัก แล้วยิงลูกธนูไปในเครื่องประดับหู รุกไล่กองทัพพระเจ้าวิรุธกไป แล้วพวกศักยก็กลับเข้าเมืองปิดประตูเสีย แล้วประโคมแตรสังข์นั่งระวังคอยดูอยู่บนกำแพง

อัมพรีษเสนาบดีจึงต้อนทัพโกศลกลับมา และปลุกใจพวกกองทัพให้กล้าหาญขึ้นใหม่ว่า พวกเราไม่ได้รับอันตรายอย่างใด พวกศักยเป็นผู้ถือพุทธศาสนา จะไม่ฆ่าสิ่งใดๆ ที่มีชีวิต แม้แต่แมลงดำก็ไม่ฆ่า ดูซิ ไม่ได้ฆ่าพวกเราสักคน พวกกองทัพพระเจ้าวิรุธกก็ตั้งล้อมเมืองอยู่

พวกศักยจึงออกประกาศห้ามไม่ให้ใครรบ พระเจ้าวิรุธกหรือกองทัพ ถ้าใครรบ คนนั้นไม่ใช่ญาติและไม่ใช่ศักย ยังมีศักยคนหนึ่งชื่อจัมปกออกไปทำงานอยู่บนเขา ไม่ได้ทราบประกาศของพวกศักย เมื่อได้ยินว่าพระเจ้าวิรุธกยกมาตีก็เต็มไปด้วยความโกรธ จึงออกไปประจัญหน้าทัพพระเจ้าวิรุธก รุกรบชนะโยธามากหลายที่ถูกฆ่าตายก็มีมาก พระเจ้าวิรุธกตกพระทัยเป็นอันมาก จึงตรัสแก่อัมพรีษเสนาบดีว่า นี่หรือพวกที่ตั้งอยู่ในธรรมของท่านซึ่งจะไม่ฆ่าแม้แต่แมลง ถ้าพวกศักยทั้งหมดช่วยกันฆ่าพวกเรามากมายเหมือนคน ๆ นี้ จะไม่มีพวกเรามีชีวิตเหลืออยู่สักคน ๑

เมื่อจัมปกพยายามจะเข้าเมืองกบิลพัสดุ คนทั้งหลายก็ไม่ยอมให้เข้า เพราะจัมปกฝืนข้อบังคับ ถึงจัมปกจะอ้อนวอนว่าตนไม่ทราบข้อประกาศก็ยังถูกบังคับให้ไปเสียจากเมืองกับคนใช้ของตน ก่อนหน้า

ที่จัมปกจะทิ้งเมืองไปได้ไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคอ้อนวอนขอสิ่งที่ระลึกส่วนพระองค์ พระพุทธเจ้าจึงบันดาลอิทธิฤทธิ์ประทานพระเกศาบ้าง ประทานพระนขาที่ทรงตัดออก กับพระทนต์องค์ ๑ พวกเหล่านั้นก็รับเอาไป จัมปกก็ไปสู่เมืองวากุ ได้รับเลือกเป็นพระเจ้าแผ่นดินในเมืองนั้น มีพระนามว่าพระเจ้าจัมปก จึงทรงสร้างพระสถูปบรรจุพระธาตุของพระพุทธเจ้า เรียกกันว่าจัมปกสถูป พระเจ้าจัมปกได้อภิเษกสมรสกับหญิงคน ๑ ซึ่งมิได้นับถือพุทธศาสนา จึงทรงเปลี่ยนให้นางนับถือพุทธศาสนา และได้ทรงตั้งกฎหมายการปกครอง ใช่แต่เท่านั้น ยังได้ทรงตั้งวิธีป้องกันป่าไม้ และสั่งสอนประชาชนไม่ให้ฆ่าเนื้อ

ฝ่ายพระเจ้าวิรุธกจึงตรัสแก่อัมพรีษเสนาบดีว่า บัดนี้พวกศักยปิดประตูเมืองร่นเข้าไปคร่ำครวญอยู่หลังกำแพง จะทำอย่างไรดี

อัมพรีษเสนาบดีจึงทูลแนะนำว่า ให้พยายามยุยงชาวเมืองให้แตกกัน โดยวิธีนี้ไม่ช้าเมืองก็ตกอยู่ในเงื้อมพระหัตถ์ พระเจ้าวิรุธกจึงส่งทูตไปให้เจรจากับพวกศักยว่า ดูก่อนท่านทั้งหลาย ถึงว่าเราไม่ชอบกับพวกท่าน เราก็ยังไม่เกลียดพวกท่าน ขอให้เลิกแล้วกันไป พวกท่านจงเปิดประตูโดยเร็ว

พวกศักยจึงตอบว่า เราจะประชุมปรึกษาให้ตกลงก่อนว่า จะเปิดประตูหรือไม่ แล้วพวกศักยจึงประชุมกัน บางพวกก็ว่าให้เปิดประตู บางพวกก็แนะนำว่าไม่ควรทำดังนั้น บางพวกก็ว่าเมื่อมีความ

เห็นหลายอย่าง พวกเราจะต้องพิจารณาความเห็นที่เป็นส่วนมาก ว่าแล้วต่างก็จับฉลากกัน

มารผู้เป็นบาปจึงคิดว่า เป็นโอกาสดีที่จะแก้แค้นพวกญาติของพระเคาตม เพราะตนไปพ่ายแพ้พระพุทธเจ้ามาก่อน จึงนิรมิตเพศเป็นหัวหน้าศักย ส่งเสริมให้เปิดประตู ศักยทั้งหมดจับฉลากตกลงให้เปิด แล้วส่งคำตอบไปถวายพระเจ้าวิรุธกยอมให้เข้าเมือง พระเจ้าวิรุธกก็เข้าเมืองกับด้วยกองทัพทั้งหมด ในขณะเมื่อกองทัพเข้าไปภายในนั้น พระเจ้าวิรุธกได้ร้องว่าเราจะปิดปากพวกศักย เราจะล้างพวกศักยให้สิ้น แล้วพระเจ้าวิรุธกได้เริ่มประหารชีวิตพวกศักยด้วยการร้องตะโกนอย่างป่าเถื่อน

มหานามได้ฟังเสียงนั้นก็เต็มไปด้วยความเจ็บร้อนแทนพวกของตน จึงวิ่งไปเฝ้าพระเจ้าวิรุธกแล้วทูลว่า ขอพระราชทาน พระองค์เสด็จมาที่นี้ตามทรงสัญญา หม่อมฉันขอวิงวอนให้ทรงสัญญาแก่หม่อมฉัน

ท่านจะให้ทำอะไร

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ขอให้ทรงเว้นคนเหล่านี้ไว้

พระเจ้าวิรุธกตรัสว่า เราไม่ไว้ชีวิตคนของท่าน แต่ตัวท่านและครอบครัวของท่านออกไปได้

มหานามทูลว่า ขอพระราชทาน ขอให้คนของหม่อมฉันหลบหลีกไปได้ในขณะที่หม่อมฉันสามารถดำน้ำอยู่ได้

พวกราชเสวกของพระเจ้าวิรุธกจึงทูลว่า ขอพระราชทานมหานามนี้เป็นคนประเทศเดียวกันกับพระองค์ และเป็นสหายของพระบิดาของพระองค์ๆ จงทรงอนุญาตให้ตามคำขอเถิด

พระเจ้าวิรุธกจึงตรัสให้มหานามทำตามคำขอ มหานามผู้เต็มไปด้วยความเจ็บร้อนแทนประชาชนจึงลงไปในสระน้ำ

บนขอบสระนั้นมีต้นไม้รังงอกขึ้นอยู่ มีกิ่งห้อยลงไปในน้ำ เมื่อมหานามดำลงไป มวยผมไปเกี่ยวกิ่งไม้ผุดขึ้นไม่ได้ เลยจมน้ำตาย

ในระว่างนี้ ศักยกบิลพัสดุทิ้งทรัพย์สมบัติ หนีออกจากเมืองไปได้บ้าง ในพวกนี้บางคนก็ไปสู่เมืองพัลโป (เนปาล) บ้างก็ไปสู่เมืองและหมู่บ้านต่างๆ บ้างก็ไปเมืองราช (คฤห์) และไปสู่บ้อมต่างๆ บางคนที่คิดถึงทรัพย์สมบัติ ก็ออกจากประตูข้างหนึ่งมาโดยประตูอื่น พวกราชเสวกของพระเจ้าวิรุธกจึงทูลให้ทราบ พระเจ้าวิรุธกจึงตรัสว่า จงไปดูทีว่า มหานามคนเมืองเดียวกันกับเราจมน้ำ (ผุดขึ้น ?) แล้วหรือยัง พวกราชเสวกก็ไปดูพบมหานามตายแล้ว จึงกลับมาทูลพระเจ้าวิรุธก พระเจ้าวิรุธกกลับทรงพระพิโรธ จึงตรัสแก่พวกราชเสวกว่าจงเตรียมที่นั่งให้เรา เราจะไม่ลุกจากที่จนกว่าเลือดพวกที่ถูกประหารจะไหลลงนองถนนเป็นลำน้ำ แต่เลือดที่พุ่งออกจากชายหญิงอันพระเจ้าวิรุธกให้ฆ่าไม่พอ (ที่จะเป็นลำน้ำ) พวกราชเสวกจึงรินครั่งสีแดงตั้งแสนตุ่มลงบนถนน พระเจ้าวิรุธกทอดพระเนตรเห็นน้ำครั่งทรงพระดำริว่า ทีนี้เราไปได้ด้วยความตั้งใจของเราเต็มบริบูรณ์แล้ว พระเจ้าวิรุธกให้ล้างศักยด้วยอาการอย่างนี้ถึง ๗๗,๐๐๐ คน ล้วนเป็นผู้มีศรัทธา

ในพุทธศาสนาโดยมาก ใช่แต่เท่านั้น พระเจ้าวิรุธกยังจับศักยหนุ่มๆ ๕๐๐ และศักยสาวอีกจำนวนเท่านั้น พาออกไปยังอารามชื่อว่าสูกรีสถานของพวกปริวราชกติรถีย์ แต่อัมพรีษเสนาบดีทูลแนะนำให้พระเจ้าวิรุธกฆ่าคนเหล่านั้นเสียอีก พระเจ้าวิรุธกจึงสั่งให้เอาช้างเหยียบให้ตาย แต่พวกศักยกลับมีชัยหลีกงาช้างได้ พระเจ้าวิรุธกจึงให้จับพวกศักยทิ้งลงในหลุมปิดด้วยแผ่นเหล็ก แล้วพระเจ้าวิรุธกส่งบุรุษคนหนึ่งไปสู่สำนักพระผู้มีพระภาค ให้ฟังดูว่าพระพุทธเจ้าจะตรัสอย่างไร และให้กลับมาบอกแก่พระองค์ พระพุทธเจ้าจึงเสด็จไปยังหลุมในขณะที่พวกศักยยังมีชีวิตเหลืออยู่เล็กน้อย พวกศักยแลเห็นพระพุทธเจ้าก็พากันร้องขึ้น อีกครู่หนึ่งก็ตายไปบังเกิดในตรัยตรึงศ์สวรรค์ พระพุทธเจ้าเสด็จนั่งลง ณ ข้างหนึ่งและตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ภายใน ๗ วันสกุลโกศลจะฉิบหาย และพระเจ้าวิรุธกกับอัมพรีษไฟจะไหม้ตายไปบังเกิดในนรกอันลึกไม่มีที่สุด (อวิจี)

ระวางนั้นพระเจ้าวิรุธกก็เสด็จกลับยังเมืองศราวัสติ เผอิญเจ้าเชตะเสด็จขึ้นไปบนชานวังของตนและแสดงความรื่นเริงอยู่ในที่นั้น

พระเจ้าวิรุธกทอดพระเนตรเห็นจึงตรัสถามว่า นั่นใคร เมื่อพวกราชเสวกทูลว่าเจ้าเชตะ จึงตรัสสั่งพวกราชเสวกให้เรียกมาเฝ้า เมื่อเจ้าเชตะมาแล้วพระเจ้าวิรุธกจึงตรัสว่า เชตะ เรากลับจากสังหารข้าศึก แต่ท่านร่าเริงอยู่ที่นี้

เจ้าเชตะทูลถามว่า ขอพระราชทาน ใครเป็นข้าศึกของพระองค์ พระเจ้าวิรุธกตรัสตอบว่า พวกศักยเป็นข้าศึกของเรา เจ้าเชตะทูลถามว่า ถ้าพวกศักยเป็นข้าศึกของพระองค์ ใครเล่าเป็นสหายของพระองค์

พระเจ้าวิรุธกจึงตรัสว่า จงส่งเจ้าเชตะไปตามพวกศักย เจ้าเชตะก็ถูกประหารชีวิต และไปบังเกิดในตรัยตรึงศ์สวรรค์เหมือนกัน

พระเจ้าวิรุธกทรงพยายามจะให้ศักยนารี ๕๐๐ เข้าไปอยู่เป็นอันเตปุริกนารี แต่ศักยนารีเหล่านั้นกลับล้อเลียนไม่ยอมไป

พระเจ้าวิรุธกทรงพระพิโรธจึงเปล่งสิงหนาทว่า งูพิษทั้งหลายเราก็ฆ่าแล้ว ลูกเล็กของมันยังพ่นพิษอีก เพราะฉะนั้นตัดมือตัดตีนมันเสียและปล่อยให้มันไปหาพวกมัน ราชเสวกทั้งหลายจึงนำศักยนารี ๕๐๐ ไปสู่ขอบสระปาฏลีแล้วตัดมือตัดตีนศักยนารีเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้สระนั้นจึงปรากฏชื่อว่า ฉินนหัตถตลากะ (สระมือขาด)

พระผู้มีพระภาคจึงเสด็จไปที่ศักยนารีเหล่านั้น ทรงประคบประหงมแผลให้ เมื่อนางเหล่านั้นค่อยรู้สึกคลายความเจ็บปวดลงบ้าง พระองค์จึงตรัสธรรมเทศนาให้ฟัง ศักยนารีเหล่านั้นทำกาลกิริยาลงในขณะที่ประกอบด้วยศรัทธาก็ได้ไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นจาตุมมหาราชิกา แล้วพากันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคยังพระเชตวันวิหารระวางเวลาราตรี (ได้ฟังพระธรมเทศนา) ก็ได้สำเร็จโศรตาบัตติผล

เมื่อทูตของพระเจ้าวิรุธกกลับมาทูลถึงเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัส พระเจ้าวิรุธกก็เต็มไปด้วยความทุกข์ร้อน อัมพรีษเสนาบดีจึงทูลปลอบ

โยนให้ทรงเชื่อถือว่า ที่พระเคาตมตรัสดังนี้ก็เพราะพระองค์ทรงฆ่าคนของท่านมากเท่านั้น ใช่แต่เท่านั้นอัมพรีษเสนาบดียังได้ทูลแนะนำให้พระเจ้าวิรุธกสร้างเรือนโถงในน้ำ และเสด็จลงไปอยู่ที่นั้นให้พ้น๗วัน พระเจ้าวิรุธกก็ทรงทำตามคำแนะนำ เสด็จออกไปอยู่เรือนโถงกับพวกอันเตปุริกนารีทั้งปวง พอถึงวันที่ ๗ ขณะเมื่อเตรียมจะกลับยังเมืองศราวัสติ และพวกสตรีก็แต่งตัวด้วยเครื่องประดับทั้งปวง อากาศซึ่งมืดมัวอยู่ ถึงเวลานั้นก็กลับผ่องใส แสงพระอาทิตย์ส่องลงมาถูกกระจกไฟอันวางอยู่บนเบาะนวมก็เกิดไฟขึ้นที่เบาะนั้น เปลวไฟก็ลุกขึ้นแผ่พ่านไปทั่วเรือน พวกสตรีทั้งหลายต่างก็วิ่งหลบหลีกไป แต่พระเจ้าวิรุธกและอัมพรีษเสนาบดีพยายามออกเหมือนดังนั้นบ้างก็พบประตูบิดต่างก็ร้องด้วยเสียงอันดัง ตกลงไปยังนรกอันลึกแลไม่เห็นกัน

ในหน้าต่อ ๆ ไปจะได้พบข้อเค้าความสำนวนภาษาธิเบต เรื่องมหาปรินิพพานสูตร ซึ่งมีเรื่องเกี่ยวด้วยเหตุการณ์เกิดขึ้นในระวางปีสุดท้าย ในพุทธประวัติคือปีพระชันษา ๗๙ เรื่องมหาปรินิพพานสูตรนี้ตามที่ได้พิจารณากันแล้ว ดูเหมือนบางทีจะเป็นเรื่องเก่าที่สุดซึ่งเด่นอยู่ในคัมภีร์บาลี และดูเหมือนจะได้แต่งก่อนสังคายนาครั้งแรก ต่อจากพระพุทธเจ้าปรินิพพาน มหาปรินิรพานสูตรได้รักษากันมาดีหรือเลวเท่า ๆ กันกับเรื่องอันมีในปีแรก ที่พระพุทธเจ้าเริ่มประกาศพระศาสนา เพราะใคร ๆ ก็ต้องยอมรับว่าเป็นสูตรสำคัญยิ่งนัก สมควรคงข้อความสำนวนธิเบตไว้ ที่ไหนสำนวนธิเบตกับบาลีตรงกันก็จะใช้คำ

คำแปลของศาสตราจารย์ริสเดวิดส์ เพื่อให้สังเกตได้ง่ายว่า คัมภีร์ทั้ง ๒ ฝ่ายตรงกัน

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเสด็จอยู่ ณ ภูเขาคฤธรกูฏเมืองราชคฤห์ ในเวลานั้น พระเจ้าอชาตศัตรูไวเทหิบุตรเจ้ามคธไม่เป็นไมตรีกับพวกวฤชี เพราะฉะนั้นจึงตรัสกับพวกราชเสวกว่า ถึงพวกนี้จะร่ำรวย มีอำนาจ มีสุข มีความเจริญและพวกมากก็ตาม เราจะปราบพวกวฤชี เราจะขยี้พวกวฤชี เราจะกำจัดพวกวฤชีเสียให้ได้เพราะพวกนี้อาละวาด

แล้วจึงตรัสกับวรษการพราหมณ์มหาอำมาตย์ของมคธว่า ดูก่อนวรษการ จงไปเฝ้าสมเด็จพระผู้มีพระภาค นมัสการพระบาทแทนเรา ทูลถามถึงอนามัย ความเจ็บไข้หรือไม่ ความสบาย ความสุข ความแข็งแรงไม่มีโรค ความสำราญปราศจากความลำบาก แล้วทูลให้ทรงทราบว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า พระเจ้าอชาตศัตรูไวเทหิบุตรเจ้ามคธกับพวกวฤชีไม่เป็นไมตรีกัน ฯลฯ พระผู้มีพระภาคตรัสว่ากระไร จงฟังแล้วนำมาบอกเรา ดูก่อนวรษการ เพราะธรรมดาพระตถาคตอรหันสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่ตรัสสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งจักไม่เป็นจริง

วรษการพราหมณ์มหาอำมาตย์แห่งมคธ ได้ฟังรับสั่งพระเจ้าอชาตศัตรูไวเทหิบุตรเจ้ามคธก็ทูลรับพระราชโองการ แล้วก็ขึ้นขี่รถขาวสะอาดเทียมด้วยม้างามยิ่งนัก มีที่นั่งทอง เหมือนกิริยาที่เชิญคนโทน้ำราชาภิเษก แล้วออกจากเมืองราชคฤห์เพื่อไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคและถวายนมัสการ เมื่อ (บ่ายหน้า) ไปยังสำนักพระผู้มีพระภาคใกล้ที่สมควร

แล้วจึงลงจากรถบิ่นขึ้นไปบนเขาคฤธรกูฏ เมื่อเข้าไปยังสำนักพระผู้มีพระภาคแล้วต่างก็ทักทายปราศรัยกันไปมาแล้ว วรษการพราหมณ์ก็นั่งลงข้าง ๑ เมื่อนั่งเรียบร้อยแล้ว วรษการพราหมณ์มหาอำมาตย์ของมคธ (จึงทูลข่าวของพระเจ้าอชาตศัตรู ครั้นเสร็จแล้วจึงทูลถามว่า) เรื่องนี้พระเคาตมผู้มีพระภาคจะว่าอย่างไร

ดูก่อนวรษการ ครั้ง ๑ พวกวฤชีไม่สามัคคีกัน ดูก่อนวรษการครั้งนั้นเราอยู่ใกล้ฤตเสปเจดีย์เมืองวฤชีได้สอนพวกวฤชีถึง "อปริหานิยธรรม" ๗ ประการ ตราบใดพวกวฤชียังรักษากุศลบัญญัติทั้ง ๗ ข้ออยู่ ตราบใดพวกวฤชียังมนสิการกุศลธรรมทั้ง ๗ อยู่ ตราบนั้นความเจริญของพวกวฤชีจะทวีขึ้นไม่ถอยลง

ข้าแต่พระเคาตม ข้าพเจ้าไม่เข้าใจความพิสดารของเรื่องที่พระองค์กล่าวโดยสังเขปนี้ ขอให้พระเคาตมกล่าวซ้ำเรื่องที่พระองค์ตรัสในสมัย (ที่ตรัสสอนพวกวฤชี) โน้นให้ข้าพเจ้าได้ชมพระวาจาของพระองค์บ้าง

ในขณะนั้น พระอานนท์ผู้มีอายุยืนถือพัด ๆ พระผู้มีพระภาคอยู่ข้างหลัง พระผู้มีพระภาคจึงตรัสแก่พระอานนท์ผู้มีอายุว่า ดูก่อนอานนท์ ท่านได้ยินบ้างแล้วหรือว่า พวกวฤชีได้ประชุมกันเนือง ๆ และอุตส่าห์มาประชุมแต่ที่ไกล ๆ

ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์ได้ยินอยู่

ดีแล้ว วรษการ ตราบใดพวกวฤชี (ทำอยู่ดังนี้) ตราบนั้นความเจริญของพวกวฤชีก็จะทวีขึ้น ไม่มีความเสื่อมถอย

(กุศลธรรมอีก ๖ ข้อ ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ตรัสถึงอย่างเดียวกับสำนวนข้างบนมีดังนี้)

หรือ (๑) พวกวฤชีได้นั่งประชุมด้วยความพร้อมเพรียงได้ลุกจากประชุมด้วยความพร้อมเพรียง อนึ่ง โครงการและการงานสำเร็จโดยความพร้อมเพรียง

หรือ (๒) พวกวฤชีไม่บัญญัติสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ไม่พึงปรารถนา และไม่เพิกถอนสิ่งใดสิ่ง ๑ ซึ่งเป็นที่พึงปรารถนา อนึ่งพวกวฤชีประพฤติตามสิ่งที่พวกวฤชีได้ทำขึ้น

หรือ (๓) หญิงเหล่าวฤชีทั้งแก่และสาวย่อมอยู่ในอารักขาของบิดามารดา สามี พี่ชาย แม่ผัว พ่อผัว ญาติ และเผ่าพันธุ์ของตน ๆ อนึ่งพวกวฤชีไม่ล่วงเกินภรรยาของผู้อื่นโดยพูดให้ตายใจ หรือโดยฉุดคร่า อนึ่งพวกวฤชีไม่ทอดทิ้งภรรยาเหมือนอย่างของมีค่าน้อย หรือเหมือนทิ้งพวงมาลัย อนึ่งพวกวฤชี ไม่ถูกฆาตกรรมเพราะลักพาภรรยาเขา

หรือ (๔) พวกวฤชีย่อมสักการสัมมาน เคารพนับถือพวกวฤชีที่สูงอายุและสกุลสูง และบิดามารดา อนึ่งพวกวฤชีย่อมเชื่อฟังคำแนะนำของผู้ใหญ่ที่กล่าวมาแล้วนั้น

หรือ (๕) เจดีย์ทั้งหลายที่อยู่ในอาณาเขตของพวกวฤชีภาคใดๆ ก็ดี พวกวฤชีย่อมสักการะเคารพนับถือ และไม่ละเลยความนับถือตามสมควรอันได้ตั้งมาตามเวลา (คือที่นับถือมาแต่โบราณ)

หรือ (๖) พวกพระอรหันต์ที่อยู่ในหมู่วฤชีย่อมได้รับอารักขาและอุปการอันควรแก่ท่านอย่างแข็งแรง พระอรหันต์ที่ไม่เที่ยวจาริก

ไปก็ได้รับนิมนต์ พระอรหันต์ทั้งหลายที่เที่ยวจาริกไปก็ได้รับความสะดวกและปัจจัย คือ ผ้ากาสา อาหาร เสนาสนะและคิลานเภสัช

ดูก่อนวรษการพราหมณ์ ตราบใดพวกวฤชียังรักษากุศลธรรม ๗ ประการอยู่เสมอ ตราบใดพวกวฤชีรักษากุศลธรรมทั้ง ๗ ให้เป็นปุเรจาริก ตราบนั้นความเจริญของพวกวฤชีก็จะทวีขึ้นไม่มีความเสื่อม

ข้าแต่พระเคาตม ถ้าพวกวฤชีมี (กุศลธรรมเหล่านี้) แม้แต่ข้อเดียว พระเจ้าอชาตศัตรูไวเทหิบุตรเจ้ามคธจะไม่สามารถปราบได้ จะป่วยกล่าวไปไย ถึงพวกวฤชีมีกุศลธรรมทั้ง ๗ ประการเล่า ข้าแต่พระเคาตม ข้าพเจ้ามีธุระมาก ข้าพเจ้าขอลาก่อน

ไปเถิด วรษการ ท่านรู้เรื่องของท่านดีแล้ว ดังนั้นวรษการพราหมณ์มหาอำมาตย์ของมคธ รื่นเริงในคำของพระผู้มีพระภาคแล้วหลีกไป

เมื่อวรษการพราหมณ์หลีกไปแล้วไม่นาน สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงตรัสแก่พระอานนท์ผู้มีอายุว่า อานนท์จงไป และจงให้ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ ณ เขาคฤธรกูฏประชุมกัน ณ ธรรมสภา เมื่อพระอานนท์ได้ฟังก็ทูลรับพระพุทธฎีกาแล้ว จึงให้ภิกษุทั้งหลายบรรดาที่อยู่ ณ เขาคฤธรกูฏประชุมกันในธรรมสภา แล้วกลับมายังสำนักพระผู้มีพระภาคน้อมคำนับลงแทบพระบาทด้วยความเคารพแล้วยืนอยู่ข้างหนึ่ง เมื่อยืนอยู่ข้างหนึ่งแล้วจึงทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า พระภิกษุทั้งหลายบรรดาอยู่ ณ เขาคฤธรกูฏ ได้มาประชุมกันในธรรมสภาแล้ว ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงกระทำตามที่ทรงพระดำริเห็นชอบเถิด

สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงเสด็จไป ณ ธรรมสภา ประทับบนอาสนะท่ามกลางภิกษุสงฆ์ แล้วจึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจะอธิบาย "อปริหานิยธรรม" ๗ ประการอันสัมพันธ์กันให้ท่านทั้งหลายฟัง ท่านทั้งหลายจงตั้งใจฟังคำที่เราอธิบายโดยชอบ (ต่อไประวางหน้า ๕๔๐ และ ๕๔๔ มีหมวดกุศลธรรมต่าง ๆ ต้นฉบับ (ธิเบต) ไม่ต่างจากฉบับบาลีเป็นชิ้นเป็นอันเว้นแต่ข้อ ๕ และข้อ ๗ ในหมวดแรก แต่เพราะในที่นี้ต้องการเพียงประวัติกาลเท่านั้น จึงขอแนะนำคัมภีร์เดิมให้ท่านผู้ใฝ่ใจในปัญหาเหล่านี้)

พระพุทธเจ้าเสด็จออกจากภูเขาคฤธรกูฏ บ่ายพระพักตร์ไปสู่ปาฏลิคาม หยุดพักที่ตำบลอัมพลัฏฐิกในราชนิเวศน์ และตรัสเทศนาจตุสัจจธรรมแก่พวกสาวกในที่นั้น คือตรัสว่า เพราะบุคคลไม่พิจารณาเห็นสัจจทั้ง ๔ จึงได้เวียนว่ายไปมาในสงสารวัฏสิ้นเวลายืดยาว แล้วพระองค์เสด็จจากที่นั้นไปสู่ปาฏลิคาม เสด็จพักอยู่ใกล้ปาฏลิคามเจดีย์

ประชาชนในที่นั้นได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จมาถึง จึงพากันไปเฝ้า พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเทศนาโทษแห่งการทุศีล ๕ และอานิสงส์แห่งการมีศีล ๕

ในเวลานั้นวรษการพราหมณ์มหาอำมาตย์ของชาวมคธ ได้จัดการสร้างป้อมปาฏลิคาม เพื่อประสงค์จะปราบพวกวฤชี

ในเวลานั้นที่หมู่บ้านปาฏลี มีพวกเทวดาที่มีอานุภาพสิงสู่อยู่ทั่วไป ขณะเมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคยังวันให้ล่วงไป ณ ที่ประทับของพระองค์ ได้ทอดพระเนตรเห็นเหล่าเทวดาที่มีอานุภาพมาก อันสิง

สถิตอยู่ ณ ภูมิภาคปาฏลิคามทั่วไป ด้วยทิพยจักษุของพระองค์อันล่วงเสียซึ่งมนุษย์จักษุ เมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นแล้วก็ทรงมนสิการ แล้วเสด็จเข้าไปในวิหารของพระองค์ ประทับนั่งในท่ามกลางพระสาวก เมื่อประทับนั่งดังนั้นแล้ว สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงตรัสแก่พระอานนท์ผู้มีอายุว่า ดูก่อนอานนท์ ท่านได้ทราบหรือไม่ว่าใครสร้างป้อมปาฏลิ-คาม

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า คือวรษการพราหมณ์มหาอำมาตย์ของมคธเป็นผู้สร้างป้อมปาฏลิคาม เพื่อจะปราบพวกวฤชี

ดูก่อนอานนท์ นั้นนั่นและ ๆ ดูก่อนอานนท์ วรษการพราหมณ์มหาอำมาตย์ของชาวมคธฉลาดเหมือนว่า ได้ปรึกษากันกับพวกเทวดาตรัยตรึงศ์ ดูก่อนอานนท์ เมื่อเรายังวันให้ล่วงไป (ใกล้ที่นี้) เราได้เห็นเหล่าเทวดาผู้มีอานุภาพด้วยทิพยจักษุของเราอันล่วงมนุษย์จักษุ ดูก่อนอานนท์ ที่ใด ๆ มีเทวดาผู้มีอานุภาพสิงสถิตอยู่ เทวดาเหล่านั้นย่อมดลใจพวกมนุษย์ผู้มีอานุภาพเพื่อการก่อสร้างในที่นั้น ที่ใด ๆ มีเทวดาผู้มีอานุภาพปานกลางหรือมีอานุภาพต่ำต้อยสิงสถิตอยู่ เทวดาเหล่านั้นย่อมดลใจให้พวกมนุษย์ปานกลาง หรือต่ำต้อยเพื่อการก่อสร้างในที่นั้น ดูก่อนอานนท์ ที่ปาฏลิคามนั้นมีเทวดาผู้มีอานุภาพมากสิงสถิตอยู่ เพราะฉะนั้นจึงดลใจพวกมนุษย์ที่มีอานุภาพมากเพื่อการก่อสร้างในที่นี้ ดูก่อนอานนท์ ว่าถึงระวางที่อยู่ของคนชั้นสูง ระวางที่อันมีเกียรติ ระวางตลาดและที่คลังสินค้าแล้ว ปาฏลิบุตรจะเป็นที่ใหญ่ที่สุด

อันตราย ๓ ประการ คือ ไฟ น้ำ และการแตกความสามัคคีในพวกกันเองจะเกิดแก่บ้านปาฏลิคาม

เมื่อวรษการพราหมณ์ได้ทราบว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จอยู่ที่ปาฏลิคามจึงไปเฝ้า เมื่อได้ทักทายปราศรัยซึ่งกันและกันแล้ว วรษการ-พราหมณ์จึงนิมนต์สมเด็จพระผู้มีพระภาคกับพระสงฆ์สาวก เพื่อภุกตกฤตย์ในเวลารุ่งเช้า

เมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสร็จภุกตกฤตย์แล้วจึงเสด็จออกจากหมู่บ้านโดยประตูตะวันตก บ่ายพระพักตร์ไปทางทิศเหนือแล้วเสด็จข้ามแม่น้ำคงคาที่ท่าแห่ง ๑ ที่ทั้ง ๒ แห่งนั้นจึงมีนามว่า "ประตูเคาตม" และ "ท่าเคาตม" พระพุทธเจ้าเสด็จต่อไปถึงโกฏิคาม เสด็จพักอยู่ที่ศึศุปวันอันอยู่ทางทิศเหนือหมู่บ้าน ซึ่งพระองค์ได้ทรงอนุสาสน์เนื้อความแห่งศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อเสด็จออกจากที่นั้นแล้วก็เสด็จไปสู่บ้านนาทิกา ประทับอาศัยอยู่ ณ กุญชก (ศาลา) ในบ้านนาทิกานั้น

ในสมัยนั้นกรกฏอุบาสกได้กระทำกาลกิริยาตาย ยังอุบาสกอื่นอีก คือ นิกฏอุบาสก ติสสภอุบาสก ตุษฏิอุบาสก สันตุษฏิอุบาสก ภัทรอุบาสก สุภัทรอุบาสก ยศอุบาสก ยโศทัตตอุบาสก ฯลฯ ก็กระทำกาลกิริยาเหมือนกัน เมื่อพระภิกษุทั้งหลายได้ทราบเรื่องนี้จึงไปทูลถามพระผู้มีพระภาคว่าได้ไปเกิดเป็นอะไร เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสบอกพระภิกษุทั้งหลายแล้วจึงตรัสเทศนาแว่นธรรม คือสัจจะซึ่งทำคนให้สามารถเพื่อดูสิ่งที่จะมีในภายหน้าของตน และเพื่อจะช่วยเมื่อพระองค์ไม่มีต่อไป

ต่อจากนี้พระผู้มีพระภาคจึงเสด็จไปสู่เมืองไวสาลี ทรงหยุดพักที่อมรปาลีวัน เมื่อนางอมรปาลีได้ทราบว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึง จึงออกไปเฝ้ากับเหล่าทาสีเป็นอันมาก เมื่อพระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นนางอมรปาลีมาจึงเตือนสติภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นางอมรปาลีมาอยู่นั่น ท่านทั้งหลายจงประกอบด้วยความระวัง ปัญญาและความคิด ฯ ล ฯ

เมื่อนางอมรปาลีมาใกล้พระผู้มีพระภาคแล้ว จึงถวายนมัสการแทบพระบาท แล้วนั่งอยู่ข้างหนึ่ง สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุสาสน์ปลุกใจนางอมรปาลี ทำให้รื่นเริงด้วยพระวาจา แล้วนางอมรปาลีจึงนิมนต์พระผู้มีพระภาคและพระภิกษุทั้งหลาย เพื่อรับอาหารของนางในเวลาเช้า พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงรับด้วยดุษณีภาพ นางอมรปาลีจึงหลีกไป

พวกลิจฉวีเมืองไวสาลีก็ได้ทราบว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จมาถึงเหมือนกัน ลิจฉวีทั้งหลายจึงขึ้นรถไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรเห็นพวกลิจฉวีมาถึง จึงตรัสเรียกพระภิกษุทั้งหลายให้ดูพวกลิจฉวีว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายซึ่งยังไม่เคยไปสวนของพวกเทวดาตรัยตรึงศ์ ลิจฉวีเหล่านี้ก็เหมือนเทวดาเหล่านั้น โดยท่าทางอันสง่าผ่าเผย โดยความมั่งคั่ง โดยความงามแห่งเครื่องประดับ

พวกลิจฉวีจึงน้อมคำนับพระผู้มีพระภาค ๆ จึงทรงอนุสาสน์ปลุกใจพวกลิจฉวี ให้รื่นเริงด้วยพระวาจา เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสจบ

ลงแล้วพราหมณ์หนุ่มผู้ ๑ ชื่อว่า กบิล จึงลุกขึ้นทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าพเจ้ากล้าได้หรือไม่ ข้าพเจ้าออกปากได้หรือไม่ถึงความรู้สึกของข้าพเจ้า เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตแล้ว พราหมณ์นั้นจึงกล่าวโศลกว่า

พระเจ้าอังคมีคลังแก้ว
พระเจ้ามคธปกครองทรัพย์สมบัติใหญ่
แต่ในเมืองนั้นพระพุทธเจ้าผู้มีพระชนม์อยู่
ได้ทรงรับความยกย่องใหญ่เหมือนเขาหิมพานต์
จงดูพวกศาสดาเหมือนพระอาทิตย์อันรุ่งเรือง
เหมือนดอกบัวงามอันบานเต็มที่
เหมือนกลิ่นดอกกรรณิกาบานอันหอมหวาน
เหมือนพระอาทิตย์ส่องสว่างกลางท้องฟ้า
ปัญญาเป็นกำลังของพระตถาคต
ถ้ากระไรจงดูพระเนตรอันแจ่มใสส่องสว่างอยู่บัดนี้
เหมือนกระโจมไฟในกลางคืน
กำจัดมหันธการแห่งคนผู้อยู่โดยรอบพระองค์

พวกลิจฉวีพอใจในคาถาเหล่านี้มาก จึงเปลื้องผ้าห่มของตนทุก ๆ คนให้แก่กบิลพราหมณ์ผู้นั้น พระผู้มีพระภาคจึงทรงอนุสาสน์ปลุกใจพวกลิจฉวี ทำให้รื่นเริงด้วยพระวาจาอีก พวกลิจฉวีจึงนิมนต์พระผู้มีพระภาคเพื่อภุกตกฤตย์ในวันรุ่งเช้า แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง

ปฏิเสธ ด้วยได้ทรงรับนิมนต์ของนางนครโสเภณีเสียแล้ว พวกลิจฉวีจึงน้อมคำนับแล้วหลีกไป

เมื่อพวกลิจฉวีหลีกไปแล้ว กบิลพราหมณ์หนุ่มจึงทูลขอให้พระผู้มีพระภาคทรงรับผ้าห่ม ๕๐๐ พระผู้มีพระภาคก็ทรงรับ ที่พระพุทธเจ้าทรงรับตามคำขอร้อง ก็เพื่อทำความยินดีให้แก่พราหมณ์นั้น แล้วจึงทรงอนุสาสน์พราหมณ์ด้วยนิมิต ๕ ประการ อันติดตามพระพุทธเจ้าทั้งหลายในโลกนี้ กบิลพราหมณ์ก็หลีกไป

เวลารุ่งเช้าเมื่อพระผู้มีพระภาคเสวยอาหารที่เรือนนางอัมรปาลีแล้ว นางอัมรปาลีก็นั่งลง ณ อาสนะอันต่ำและฟังธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าเรื่องทานและอานิสงส์แห่งทาน

พระพุทธเจ้าจึงเสด็จจากไวสาลีไปสู่เพฬุวคามในแคว้นวฤชี เสด็จพักอยู่ ณ ศีศุปวันข้างเหนือหมู่บ้าน

ในกาลนั้นเพฬุวคามเกิดมหาทุพภิกษภัย ภิกษุทั้งหลายแสวงหาภิกษาหารได้โดยฝืดเคือง เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายให้ไปอยู่ในแคว้นวฤชีรอบเมืองไวสาลี ระวางฤดูฝนในที่ที่มีเพื่อนและคนชอบพอกัน ส่วนพระองค์ตกลงพระหฤทัยจะยังฤดูฝนให้ล่วงไป ณ เพฬุวคาม แต่กับพระอานนท์เท่านั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคจำพรรษาอยู่ในที่นั้น ทรงประชวรไข้หนัก มีทุกขเวทนาอันกล้าแข็งเป็นมรณาสัน พระองค์ทรงพระดำริว่า อาพาธหนักมีทุกขเวทนากล้าแข็งเป็นมรณาสันมาถึงเราแล้ว แต่ภิกษุสงฆ์ยังเที่ยวกระจัดกระจายอยู่ การที่เราจะนิพพานในขณะที่ภิกษุสงฆ์เที่ยวกระจัดกระจาย

อยู่เช่นนี้ไม่สมควร เราจะพยายามอย่างแรงกล้าเพื่อกำจัดอาพาธ เพื่อจะทรงกายไว้จนกว่าร่างกายจะได้ทำธุระเสร็จสิ้นไป เราจะทรงกายนี้ไว้จนกว่ากิจการของเราทุกอย่างสำเร็จประสงค์ เมื่อทรงพระดำริแล้วจึงเยียวยาความเจ็บไข้ประทังพระชนม์ไว้

พระอานนท์มาเฝ้า (เมื่อพระองค์ค่อยทุเลาลง) และออกปากแสดงทุกข์ที่เคยรู้สึกมาว่า ร่างกายของข้าพระองค์แข็งกระด้างเหมือนกินยาพิษ ทิศสำคัญที่มืดมัวไปหมด ธรรมที่ข้าพระองค์ได้ฟังมาก็ลืม แต่ยังมีความหวังอยู่บ้าง เพราะคิดว่าพระผู้มีพระภาคจะไม่นิพพานก่อนหน้าที่พระองค์จะได้ทำการเตือนสติภิกษุเป็นครั้งสุดท้ายบ้างถึงจะไม่มาก

พระพุทธเจ้าจึงตรัสติโทษพระอานนท์ เรื่องที่คิดว่าพระองค์ปิดบังธรรมส่วนใดส่วนหนึ่งไว้เสียว่า ดูก่อนอานนท์ ท่านอย่าคิดว่าตถาคตปิดบังสิ่งตถาคตไม่เห็นสมควรแก่คนบางพวกไว้ เราไม่ใช่พวกครูที่ไม่เต็มใจให้ยืมหนังสือของตน ยิ่งกว่านั้น ดูก่อนอานนท์ ตถาคตมีอายุถึง ๘๐ ปีแล้วร่างกายของตถาคตหง่อมคร่ำคร่า ยังมีชีวิตอยู่ด้วยยึดเหนี่ยวส่วนทั้ง ๒ เข้าด้วยกัน (โดยฝืดเคือง) เหมือนเกวียนเก่าอันคงอยู่ได้ด้วยการผูกรัดส่วนทั้ง ๒ เข้าไว้ด้วยกันเท่านั้น ก็เหมือนพระตถาคตอันมีอายุ ๘๐ ปี มีร่างกายหง่อมคร่ำคร่า อยู่ได้ด้วยยึดเหนี่ยวส่วนทั้ง ๒ เข้าด้วยกัน (โดยฝืดเคือง) เท่านั้น เพราะฉะนั้นอานนท์อย่าเสียใจ อย่าปล่อยตนให้เศร้าโศก ...... อานนท์จงมีสัจจะเป็นเกาะของตน จงมีสัจจะเป็นสรณะของตน เกาะอื่นสรณะอื่นไม่มี

แล้วพระพุทธเจ้า กับพระอานนท์ ก็เสด็จไปยังเมืองไวสาลี เสด็จประทับอยู่ ณ ปราสาทอันสร้างไว้ ณ ขอบสระมรกฏ เวลารุ่งเช้า พระองค์มีพระอานนท์เป็นปัจฉาสมณะ เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเมือง ไวสาลี เมื่อเสร็จภุกตกฤตย์ทรงล้างบาตรแล้วก็เสด็จสู่กาปาลเจดีย์ ประทับอยู่ ณ โคนต้นไม้ ยังวันให้ล่วงไป แล้วพระองค์ตรัสแก่พระอานนท์ว่า ดูก่อนอานนท์ เมืองไวสาลีแคว้นวฤชี กาปาลเจดีย์ สัต-ตัมพกเจดีย์ พหุปุตตเจดีย์ นิโครธเคาตมเจดีย์ ทวิสาลเจดีย์ "ปรต-สน-ป-กตง [Brtson-pa-gtong] และมกุฏพันธเจดีย์ของชาววฤชีและที่อื่น ๆ อีกมากในชมพูทวีป เป็นสถานที่พึงใจกระไรเลย

เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสสนทนากับพระอานนท์แล้ว จึงตรัสสั่งพระอานนท์ให้เรียกภิกษุสงฆ์ประชุมกันที่กาปาลเจดีย์ แล้วทรงตัก-เตือนพระภิกษุทั้งหลายให้ศึกษาสมาธิอย่างจริงจัง ๔ อย่าง (๑) คือธรรมเครื่องต่อสู้บาปอย่างใหญ่ ๔

แล้วพระพุทธเจ้าเสด็จไปยังเมืองกุสินคร ขณะเมื่อพระองค์กับพระอานนท์ผ่านเมืองไวสาลีไป พระผู้มีพระภาคจึงกลับพระกายโดยทักษิณาวรรตมาทอดพระเนตรเหมือนช้าง พระอานนท์จึงทูลถามว่า ทำไมพระองค์จึงทรงกระทำเช่นนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสแก่พระอานนท์ว่า เป็นครั้งสุดท้ายที่พระองค์จะได้เห็นเมืองไวสาลี เพราะพระองค์เกือบจะนิพพาน ณ สาลวันแล้ว

---

(๑) มหาปรินิพพานสูตรว่า อิทธิบาท

แล้วพระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปในแคว้นวฤชีผ่านหมู่บ้านต่าง ๆ คือบ้านอมรคาม ชมภูคาม ภัณฑคาม ชุร-ไป-ครง (Shur-pai-grong) หัสดิคาม อันเป็นหมู่บ้านของพวกวฤชีและพวกมัลละแล้วพระพุทธเจ้าเสด็จไปสู่โภคนคร เสด็จประทับในศิศุปวันข้างเหนือหมู่บ้าน

เมื่อพระองค์เสด็จประทับในที่นั้น เกิดแผ่นดินไหว พระองค์จึงทรงอธิบายเหตุแก่พระสาวกทั้งหลาย อ้างถึงเหตุธรรมชาติที่ทำให้แผ่นดินไหว ๓ ประการ

เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จจากที่นี้ แล้วจึงไปยังมัตติกคาม หยุดพัก ณ ชลูกามหาวัน ชนทั้งหลายที่อยู่ในบ้าน ได้ยินว่าพระพุทธเจ้าเสด็จมาจึงพากันไปเฝ้า พระผู้ทรงพระภาคเจ้าก็ตรัสเทศนาโปรด ในระวางคนที่มาประชุมฟังเทศนานั้น มีนายช่างโลหะคน ๑ ชื่อกุณฑ์ได้นั่งอยู่จนคนอื่นหลีกไปแล้ว จึงลุกขึ้นนิมนต์พระพุทธเจ้าและสงฆ์สาวกเพื่อฉันอาหารในวันรุ่ง พระพุทธเจ้าก็ทรงรับโดยดุษณีภาพ

ก่อนหน้าเวลารุ่ง นายกุณฑ์ช่างโลหะ ได้เตรียมอาหารมีรสอร่อยถวายแก่พระผู้มีพระภาค เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จมาในเวลาเช้านายกุณฑ์จึงใส่อาหารซึ่งเตรียมไว้โดยเฉพาะพระพุทธเจ้าจนเต็มบาตรเหล็ก ตั้งไว้ตรงหน้าพระพุทธเจ้าด้วยมือตนเอง แต่ภิกษุลามกรูป ๑ เอาบาตรและอาหารซึ่งนายกุณฑ์ถวายแก่พระพุทธเจ้าซ่อนเสียในจีวร พระพุทธเจ้าและนายกุณฑ์ทั้ง ๒ เห็นภิกษุทำดังนั้นก็มิได้ว่าอะไร นายกุณฑ์จึงใส่อาหารมีรสอร่อยอย่างอื่นจนเต็มบาตรแล้วถวายแก่พระพุทธ

เจ้า และเลี้ยงอาหารแข็ง และอ่อนแก่ภิกษุสงฆ์ ปฏิบัติด้วยตนเอง เมื่อพระพุทธเจ้าเสวยเสร็จแล้วจึงตรัสคาถาแก่นายกุณฑ์บ้าง แล้วตรัสแก่พระอานนท์ว่า ไปกุสินาราเถิด แล้วพระผู้มีพระภาคเสด็จผ่านเมืองปาวา เข้าไปในป่าใหญ่อันมีอยู่ฟากโน้นแห่งแม่น้ำหิรัณยวดี แล้วตรัสแก่พระอานนท์ว่า ดูก่อนอานนท์ เราเจ็บหลัง ต้องการพักผ่อน ท่านจงพับสุคตจีวรเป็น ๔ ชั้น แล้วพระองค์จึงบรรทมโดยพระปรัศว์เบื้องขวา คู้พระบาทเข้าด้วยกัน แล้วจึงตรัสแก่พระอานนท์ให้เอาบาตรไปตักน้ำที่แม่น้ำกกุสตนมาฉัน

พระอานนท์จึงถือบาตรไปสู่แม่น้ำ แต่เกวียน ๕๐๐ พึ่งข้ามไปในขณะนั้น จึงทำแม่น้ำให้ขุ่นมัว พระอานนท์ตักน้ำเต็มบาตรแล้วจึงนำกลับมาถวายพระผู้มีพระภาค กราบทูลว่าน้ำนั้นระคนด้วยเปือกตม และทูลต่อไปว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า หม่อมฉันขอแต่เพียงให้ล้างพระบาท และทรงบ้วนพระโอษฐ์ด้วยน้ำนี้เท่านั้น ทางจากที่นี่ไปสู่แม่น้ำหิรัณยวดีอีกเล็กน้อยเท่านั้น ถ้าพระผู้มีพระภาคได้เสวยน้ำแม่น้ำหิรัณยวดี สรีระของพระองค์จะสบายขึ้นอีก เพราะเหตุนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงล้างพระบาทบ้วนพระโอษฐ์เท่านั้น แล้วอุตสาหะทรงพระกายนั่งขัดสมาธิตั้งพระกายให้ตรง เข้าสมาบัติในทันใดนั้น

ในกาลนั้น มีมหาอำมาตย์ของพวกมัลลผู้ ๑ ชื่อว่าปุษกส เดินเที่ยวไปในทางนั้น เห็นพระพุทธเจ้ามีความรุ่งโรจน์นั่งอยู่ใต้ต้นไม้ จึงเข้าไปเฝ้าถวายนมัสการโดยความเคารพแล้วนั่งลงข้าง ๑ พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามมหาอำมาตย์นั้นว่าเป็นศิษย์ใคร ปุษกสจึงทูลว่า อาราตกา-

ลามเป็นอาจารย์ พระพุทธเจ้าจึงตรัสเล่าเรื่อง ซึ่งได้เกิดมีขึ้นแก่พระองค์ ขณะที่อยู่ในห้องที่อตุมเวลามีพายุกล้า แล้วตรัสเทศนาโปรดปุษกส ปุษกสจึงสั่งคนใช้คน ๑ ให้นำผ้ามีสีดังทองที่ขัดมันมาถวายพระพุทธเจ้า ครั้นฟังพระธรรมเทศนาแล้วก็ถวายนมัสการหลีกไปในขณะที่ปุษกสหลีกไปแล้วนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสแก่พระอานนท์ว่า อานนท์จงเอาผ้านี้ไปตัดชายครุยแล้วเอามาให้เรา ๆ จะห่มผ้านี้ พระอานนท์ก็ทำตามตรัสสั่ง เมื่อพระพุทธเจ้าห่มผ้านั้น พระกายของพระองค์รุ่งเรืองยิ่งนัก รุ่งเรืองจนพระอานนท์ทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า ตั้งแต่หม่อมฉันเป็นอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคมากว่า ๒๐ ปี หม่อมฉันไม่เคยเห็นพระกายของพระผู้มีพระภาครุ่งเรืองเช่นในบัดนี้มาแต่ก่อนเลย จะมีเหตุประการใด พระพุทธเจ้าจึงตรัสบอกพระอานนท์ถึงโอกาสที่พระกายของพระทุทธเจ้าเกิดรุ่งเรือง ๒ คราว พระพุทธเจ้ากับภิกษุสงฆ์เสด็จจากที่นั้นไปยังแม่น้ำหิรัณยวดี เมื่อถึงฝั่งแล้วพระผู้มีพระภาคทรงเปลื้องจีวรเหลือไว้แต่ผืนเดียว แล้วเสด็จไปสรงน้ำ ครั้นข้ามขึ้นจากลำน้ำฝั่งพระกายประทับนั่งลงแล้วจึงตรัสแก่พระอานนท์ว่า นายกุณฑ์ช่างโลหะอย่าเสียใจ เพราะเหตุที่เรานิพพานหลังจากกินอาหารในเรือนของตน

เมื่อพระผู้มีพระภาคกับภิกษุสงฆ์ออกจากที่นั้นเสด็จจาริกไปยังเมืองกุสินารา ผ่านป่าใหญ่ระวางแม่น้ำหิรัณยวดี และเมืองกุสินาราแล้ว จึงตรัสสั่งพระอานนท์ให้จัดที่บรรทมอีก เพราะพระองค์เหน็ดเหนื่อยใคร่จะทรงพักสักครู่ แล้วทรงเอนพระกายหยั่งลงสู่ความหลับ

เมื่อตื่นบรรทมขึ้นจึงตรัสเตือนพระอานนท์ให้มีความเพียร และตรัสสอนพระภิกษุทั้งหลายให้ดำเนินตามทางอริยมรรค และประพฤติตามสุตตันต วินัย และมาติกา (อภิธรรม) ฯลฯ แล้วเสด็จดำเนินต่อไปยังกุสินารา เสด็จพักอยู่ในสาลวันทั้งคู่ พระองค์ทรงทราบว่าถึงกาลกำหนดแล้ว จึงตรัสสั่งพระอานนท์ให้ปูตถาคตไสยาสน์ ณ ระหว่างสาลพฤกษ์ทั้งคู่ผันพระเศียรไปทางทิศเหนือ เพราะจะเสด็จนิพพานโดยอนุปาทิเสสณมัชฌิมยามแห่งราตรีนี้ พระอานนท์ก็ทำตามรับสั่ง พระผู้มีพระภาคจึงเอนพระกายบรรทม โดยพระปรัศวเบื้องขวา คู้พระบาททั้ง ๒ เข้าด้วยกัน ทรงพิจารณาถึงความสว่างและนิพพาน พระอานนท์จับที่บรรทมยืนอยู่ข้าง ๑ มีน้ำตาไหลหลั่งลง เพราะคิดว่า พระผู้มีพระภาคจะเสด็จนิพพานโดยอนุปาทิเสสเสียเร็วแล้ว พระสุคตจะนิพพานโดยอนุปาทิเสสเสียเร็วแล้ว จักษุของโลกจะนิพพานเสียเร็วแล้ว (คิดแล้ว) ก็ออกไปร้องไห้อยู่ข้างนอก

พระพุทธเจ้าทอดพระเนตรไม่เห็นพระอานนท์ จึงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายซึ่งยัดเยียดอยู่โดยรอบให้ไปตามพระอานนท์มา แล้วตรัสว่าดูก่อนอานนท์ เธอได้อุปัฏฐากตถาคตโดยความจงรักภักดีมา (หน้า๕๙๐-๕๙๑) แล้วพระผู้มีพระภาคจึงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า อัพภูตธรรม ๔ อย่างมีในพระเจ้าจักรพรรดิฉันใด ก็มีในพระอานนท์ฉันนั้น (หน้า ๕๙๑—๕๙๒) เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสดังนี้แล้ว พระอานนท์จึงทูลว่าข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า เมืองใหญ่ ๆ ทั้ง ๖ เมืองมีอยู่คือ ศราวัสติ สาเกต ศัมปา วาราณสี ไวศาลี ราชคฤห์และเมืองอื่น ๆ อีก ทำไม

พระผู้มีพระภาคจึงทรงเว้นเมืองเหล่านี้เสีย เสด็จมานิพพานในถิ่นซึ่งเป็นช่วงเมืองกึ่งเมือง เป็นหมู่บ้านอันยากจนเป็นรังหนู มีเรือนห่างๆ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสติพระอานนท์ที่ว่าเมืองกุสินาราอย่างนั้น แล้วทรงแสดงประวัติของพระเจ้ามหาสุทรรศน และเมืองหลวงชื่อกุสาวดีของพระเจ้าสุทรรศน คือเมืองกุสินาราในบัดนี้ (หน้า ๕๙๒—๖๐๗)

ในสมัยนั้นพระอุปวาณผู้มีอายุ ยืนอยู่ข้างหน้าพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคจึงตรัสแก่พระอุปวาณว่า ดูก่อนภิกษุ ท่านอย่ายืนอยู่ข้างหน้าเรา

พระอานนท์จึงทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า ข้าพระองค์เป็นอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคมา ๒๐ ปีกว่า แต่ก่อนนี้ไม่เคยได้ยินพระผู้มีพระภาคตรัสรุกรานพระอุปวาณอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเล่าเรื่องอดีตซึ่งเป็นเหตุให้พระองค์ต้องตรัสแก่พระอุปวาณเช่นนั้น (หน้า๖๐๘-๖๐๙)

ต่อจากนี้พระอานนท์จึงทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า คนทั้งหลายต้องจัดการพระศพพระผู้มีพระภาคเมื่อนิพพานแล้วอย่างไร

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ดูก่อนอานนท์ ท่านอย่าวุ่นวายเรื่องนี้เลย พราหมณ์และคหฤบดีผู้มีศรัทธาเขาจัดทำกันเอง

พระอานนท์ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า พราหมณ์และคฤหบดีผู้มีศรัทธาจะจัดการพระศพพระผู้มีพระภาคอย่างไร

ดูก่อนอานนท์ เขาจะจัดการศพเราเหมือนพระศพพระเจ้าจักรพรรดิ

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นเจ้า พระศพพระเจ้าจักรพรรดิเขาจัดอย่างไร

ดูก่อนอานนท์ พระศพพระเจ้าจักรพรรดินั้นเขาพันด้วยผ้าสำลี แล้วกลุมด้วยผ้าสำลี ๕๐๐ ชั้น แล้วเชิญลงในหีบเหล็กอันเต็มด้วยน้ำมัน แล้วปิดด้วยฝาเหล็กซ้อน แล้วสร้างจิตกาธารด้วยสรรพไม้หอม เผาศพแล้วดับไฟด้วยน้ำนม แล้วเชิญอัฐิใส่ลงในหีบทอง ก่อเจดีย์สวมไว้ที่ถนน ๔ แพร่งประดับด้วยฉัตร ธงชัย ธงประดาก เครื่องหอมพวงมาลาธูป และจุรณหอม ประโคมด้วยดนตรี สักการะสรรเสริญยกย่องนับถือมีการมหรสพอย่างเอิกเกริกในเกียรติคุณของพระเจ้าจักรพรรดิฉันใด ดูก่อนอานนท์ เขาจะคงจัดการศพพระตถาคตฉันนั้น

อานนท์จงไปบอกเหล่ามัลละเมืองกุสินาราว่า ท่านวาศิษฏทั้งหลาย พระศาสดาของท่านทั้งหลายจะเสด็จนิพพาน สละสกนธกายทุกส่วน ณ ท่ามกลางราตรีวันนี้แล้ว พระอานนท์จึงเชิญพวกมัลละให้ไปเยี่ยมพระผู้มีพระภาค (หน้า ๖๑๑)

พวกมัลละทั้งหลายจึงพากันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระอานนท์ได้ส่งพวกมัลละเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคในยามแรกแห่งราตรี พระผู้มีพระภาคจึงตรัสเทศนาแก่พวกมัลละทั้งหลาย(๑)

ตรงนี้ในต้นฉบับเดิมมีเรื่องดูเหมือนแต่งแทรกแซงเข้าไว้ คือเรื่องพระพุทธเจ้าโปรดพระเจ้าอภินันทราชาแห่งคนธรรพ

---

(๑) ตรงนี้ฉบับเดิมเรียงสำนวนเป็นพวกมัลละ เข้าไปหาพระอานนท์ๆ เทศน์ให้ฟังแล้วนำเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า เห็นว่าขวางจึงเลี่ยงสำนวนเสีย

ในเวลานั้นมีปริวราชกคนหนึ่งชื่อสุภัทร อยู่ในเมืองกุสินารา เป็นคนชราคร่ำคร่ามีอายุ ๑๒๐ ปี เป็นคนๆ หนึ่งซึ่งชาวเมืองกุสินาราเคารพนับถือยกย่องว่าเป็นพระอรหันต์ สุภัทรปริวราชกได้รู้เห็นสรรพสิ่งมากหลายในระหว่างพุทธประวัติ มีความเชื่อถือในศาสนาของพระพุทธเจ้า

เมื่อสุภัทรปริวราชกได้ยินว่า พระผู้มีพระภาคจะเสด็จนิพพานใกล้ที่อยู่ของตน จึงคิดว่าจะไปเฝ้าพระพุทธเจ้า (หน้า ๖๑๘–๖๑๙)เมื่อได้รับอนุญาตให้เข้าเฝ้าแล้ว จึงทูลถามถึงสัจจะในศาสนาของครูปูรณ-กาศยปและครูมัสกริโคศาลิบุตรฯลฯ พระพุทธเจ้าจึงตรัสตอบว่า ดูก่อนสุภัทร ผู้ที่ไม่รู้อริยาษฏางคิกมรรค จะเป็นศรมณชั้นที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ โดยแท้ไม่ได้ ดูก่อนสุภัทร คนที่นับถือศาสนาและวินัยอันมีอริยาษฏางคิกมรรค จึงจะได้เป็นศรมณชั้นที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ฯลฯ (หน้า ๖๑๙)

สุภัทรได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์อีกองค์หนึ่ง ในจำพวกพระอรหันต์ทั้งหลาย ในขณะที่ได้สำเร็จพระอรหันต์นั้น สุภัทรคิดว่าการที่อยู่ดูนิพพานของพระผู้มีพระภาคโดยอนุปาทิเสส จะไม่เป็นการควรแก่เรา เพราะฉะนั้นเราจะนิพพานเสียก่อนพระผู้มีพระภาค คิดแล้วจึงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคทูลว่า ข้าพระองค์ขอนิพพานเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาค พระพุทธเจ้าก็ทรงอนุญาต พระสุภัทรก็ทำปาฏิหาริย์ต่างๆ ยังพวกมัลละ ๕๐๐ ซึ่งอยู่ใกล้ๆ ให้เลื่อมใสแล้วดับขันธปรินิพ-พานโดยอนุปาทิเสส

ในขณะนั้นพระภิกษุทั้งหลายก็เกิดความอัศจรรย์ใจเรื่องพระสุภัทรได้เกียรติยศใหญ่ถึงเพียงนั้น จึงทูลถามพระผู้มีพระภาค พระองค์จึงตรัสเทศนาชาดกดังต่อไปนี้

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลปางก่อนมีเนื้อตัวหนึ่งอาศัยอยู่ในหว่างเขา เป็นหัวหน้าฝูงเนื้อตั้งพัน เป็นสัตว์ฉลาด มีหูตาว่องไว รู้สังเกตเหตุการณ์ได้โดยรวดเร็ว

วันหนึ่งพรานไปพบเนื้อตัวนี้เข้า จึงไปกราบทูลแก่พระราชา พระราชาจึงเตรียมทัพยกไปล้อมฝูงเนื้อ พร้อมทั้งเนื้อนายฝูงด้วย เนื้อผู้เป็นหัวหน้าจึงคิดว่า ถ้าเราไม่ให้อารักขาแก่กวางเหล่านี้ ๆ ก็จะพากันพินาศหมด คิดแล้วก็ตรวจดูที่ซึ่งเนื้อถูกล้อม แลเห็นสายน้ำเชี่ยวคว้างตลอดหว่างเขา กระแสน้ำพัดไปรวดเร็วซึ่งฝูงกวางไม่กล้าข้าม กวางนายฝูงจึงกระโดดลงในน้ำยืนอยู่ที่ลำธารทันที แล้วร้องบอกว่า มาเถิด กระโดดจากฝั่งเหยียบหลังเรา แล้วกระโดดจากเราไปสู่ฝั่งโน้น นี่เป็นทางจะรอดชีวิตของท่านทั้งหลาย ถ้าท่านทั้งหลายไม่ทำดังนี้ก็จะตายโดยไม่ต้องสงสัย กวางทั้งหลายก็ทำตามนายฝูงสั่ง กีบกวางทั้งหลายปักลงที่หลังกวางนายฝูงตัดหนังขาดฉีกเนื้อออกจนถึงกระดูก กวางนายฝูงก็อดทนไว้ทั้งสิ้น เมื่อฝูงกวางข้ามลำธารไปหมดแล้ว กวางนายฝูงเหลียวมาแลดู เห็นลูกกวางตัวหนึ่งไม่สามารถจะข้ามได้ กวางนายฝูงก็อุตส่าห์ทรงกายที่ฉีกขาด เจ็บปวดสาหัสในข้อที่ต่อทุก ๆ แห่ง ไปพาลูกกวางขึ้นหลัง พาข้ามลำธารไปส่งถึงฝั่ง กวางนายฝูงได้ช่วยฝูงกวางให้พ้นอันตราย ดำรงชีวิตด้วยความรื่นเริงบันเทิงใจต่อไปด้วยประการฉะนี้

กวางนายฝูงรู้ว่าฝูงกวางข้ามหมดแล้ว และรู้ว่าความตายใกล้ตนเข้ามาแล้ว จึงเปล่งอุทานว่า ขอให้การที่เราได้ทำการช่วยเหลือฝูงเนื้อและลูกเนื้อนี้ให้รอดพ้นอันตราย มีชีวิตอยู่ด้วยความรื่นเริงบันเทิงใจ จงบันดาลให้เราละบาปอกุศลให้ได้บรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ขอให้เราได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ข้ามพ้นจากโอฆสงสารถึงนิพพานอันเต็มเปี่ยม ปราศจากเครื่องร้อยรัดทั้งปวง ข้ามพ้นความเศร้าโศกโศกาลัย

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านสำคัญเข้าใจอย่างไร ในครั้งนั้นเราเป็นเนื้อนายฝูง ฝูงเนื้อคือพวกมัลละ ๕๐๐ เดี๋ยวนี้ ลูกเนื้อคือสุภัทร

แล้วพระพุทธเจ้าตรัสเรื่องราวของพระสุภัทร อันเป็นเรื่องที่พระองค์มีส่วนเกี่ยวข้องด้วยอีก แต่ต้องผีนตัดออกเสีย เพราะเป็นเรื่องยืดยาวเกินไป (หน้า ๖๒๕–๖๒๙)

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องพระสุภัทรจบลงแล้ว จึงตรัสกับเหล่าพระสาวกด้วยเรื่องคบหากัลยาณมิตร (หน้า ๖๒๙–๖๓๐) แล้วพระพุทธเจ้าจึงตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า (หน้า ๖๓๐) กาลต่อไปข้างหน้าถ้าพวกศักยคนใดคนหนึ่งซึ่งเป็นญาติของเราถือเพศเป็นเดียรถีย์ แล้วและละมาปรารถนาเข้าบรรพชาอุปสมบทไซร้ ศักยพวกนั้นจะต้องรับของที่ภิกษุต้องใช้แล้วอุปสมบทได้ (ในขณะนั้น) เพราะว่าเรื่องนี้เราได้เคยลดหย่อนให้แก่ศักยผู้เป็นญาติของเรามาแล้ว

ถ้าพวกปริวราชกผู้ถือเพศเดียรถีย์คนหนึ่งคนใด (ยกแต่พวกชฎิลผู้บูชาไฟ อันต้องประพฤติเหมือนพวกศักย) จะมาปรารถนาเพื่อ

รับบรรพชาอุปสมบทไซร้ เหล่าภิกษุต้องให้ผ้านุ่งห่มอันเป็นเครื่องหมายการพิจารณาไล่เลี่ยง ให้นุ่งห่มอยู่ ๔ เดือน เมื่อครบเวลากำหนดจึงให้อุปสมบทได้ ถ้าหากพระสงฆ์พอใจในส่วนเขาแล้ว (หน้า ๖๓๑)

แล้วพระพุทธเจ้าทรงจำแนกชื่อต่าง ๆ ของคัมภีร์ธรรม คือ (๑) สูตรานต (๒) เคยยะ (๓) วยากรณ (๔) คาถา (๕) อุทาน (๖) นิทาน (๗) อวทาน (๘) อิติวฤตก (๙) ชาตก (๑๐) ไวปุลย (๑๑) อัทภูตธรรม (๑๒) อุปเทศ แล้วตรัสอนุศาสนภิกษุทั้งหลายให้ศึกษาและทรงแนะนำให้ประชุมกันโดยระยะครึ่งเดือน และให้สวดปาติโมกข์สูตร (หน้า ๖๓๑)

แล้วพระผู้มีพระภาคจึงตรัสต่อไปว่า ให้ชุมนุมสงฆ์เลือกคัดข้อประชุมอันเป็นข้อปฏิบัติ และเรื่องเล็ก ๆ น้อยไว้เพื่อจะได้อยู่ปรองดองกัน (หน้า ๖๓๑)

ตั้งแต่นี้เป็นต้นไป อย่าให้พวกสงฆ์นวกะร้องเรียกพระเถระโดยนามและโคตร อย่าใช้อย่างอื่นนอกจากภัททันต หรืออายุษมัน พวกพระเถระต้องสงเคราะห์พวกนวกะด้วยบาตร จีวร ผ้ากรองน้ำ ถ้วยรัตคต และต้องปลุกใจให้พวกนวกะหมั่นอ่านสวาธยาย และให้โอวาทให้ยินดีในโยค

แล้วพระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่สาวกทั้งหลายถึงสังเวชนียสถาน ๔ ซึ่งผู้มีศรัทธาจะได้ไปเยี่ยมและสร้างสถูป แล้วจึงตรัสต่อไปว่า หากว่าในพวกท่านจะมีความสงสัยอย่างใดอย่างหนึ่ง ถึงเรื่องที่เกี่ยวด้วยพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ หรือเกี่ยวด้วยทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

จงถามตามพอใจ เราจะอธิบายให้ เพื่อต่อไปจะได้ไม่ต้องคิดเสียใจว่า เมื่อเรามีพระศาสดาอยู่เฉพาะหน้าเราไม่กล้าทูลถาม ให้ภิกษุต่อภิกษุ ให้เพื่อนต่อเพื่อนปรึกษากันแล้ว จึงถามเรา เราจักอธิบายให้ฟัง แต่พระภิกษุทั้งหลายนิ่งอยู่ ดังนั้นพระอานนท์จึงเปล่งอุทานว่าเป็นความจริงไม่มีภิกษุในประชุมนี้ที่มีความสงสัยสอดแคล้วอย่างหนึ่งอย่างใด

ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงเปิดพระกายออก แล้วตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านจงแลดูร่างกายของตถาคตด้วยดี เพราะการที่ได้เห็นพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นของยาก อุปมาเหมือนได้พบดอกมะเดื่อ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอย่าลืมเลย ความชำรุดเป็นของเนื่องอยู่กับสังขารทั้งหลาย นี่เป็นปัจฉิมวาจาของพระตถาคต หน้า (๖๓๔)

ในขณะเมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จนิพพานนั้น มหาปฐพีก็หวั่นไหว อัสนีก็ตกลงเป็นอันมาก เทพเจ้าทั้งหลายในอากาศก็คร่ำครวญด้วยเสียงกระหึมครืมคราง (หน้า ๖๓๕)

ในเวลานั้นพระมหากาศยปผู้มีอายุ พักอยู่ที่เวฬุวันกลันตกนิวาสเมืองราชคฤห์ เมื่อแผ่นดินไหวก็พิจารณาดูว่าเป็นด้วยเหตุอะไร ก็แลเห็นว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จนิพพานด้วยอนุปาทิเสสจึงคิดว่า ถ้าพระเจ้าอชาตศัตรูไวเทหิบุตรผู้มีพระศรัทธามากหาที่สุดมิได้ ทรงทราบว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จนิพพาน ก็จะมีพระโลหิตเดือดพล่านถึงทิวงคต เราต้องคิดหาหนทางทูลให้ทรงทราบ คิดแล้วพระผู้เป็นเจ้าจึงไปบอกวรษการพราหมณ์มหาอำมาตย์แห่งมคธ เล่าถึงอันตรายของ

พระเจ้าอชาตศัตรู ถ้าได้ทรงทราบเหตุโดยนี้ปัจจุบันทันด่วนแล้วกล่าวต่อไปว่า ท่านวรษการจงรีบเข้าไปในสวนแล้วทำรูปจำลองของ (๑) พระผู้มีพระภาคผู้ทรงพิจารณาปัญจมหาวิโลกน ขณะเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ในดุสิตสวรรค์ และทรงอธิบายความจริงแห่งเหล่าฉกามาวจรเทวดา ๓ ครั้ง แล้วมาปฏิสนธิในครรภ์พระมารดาโดยรูปช้าง (๒) ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณที่โคนโพธิพฤกษ์.... (๖) โปรดสัตว์เป็นอันมากในที่ต่าง ๆ และได้บรรลุถึงที่สุดพุทธายุขัย มีพระสรีระอันห่อหุ้มอยู่ที่เมืองกุสินาราเป็นที่สุด แล้วให้เตรียมถังเต็มไปด้วยเนยข้นใหม่ๆไว้ ๗ ใบ อีกใบหนึ่งใส่ชิ้นไม้จันทน์ชื่อโคศีร์ษะ เมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูเสด็จมาถึงประตูสวนจึงทูลถามว่า จะไม่พอพระทัยเที่ยวทอดพระเนตรบ้างหรือ เมื่อพระองค์เสด็จไปที่รูปภาพ ท่านจงอธิบายถวายเริ่มแต่ต้น เมื่อได้ทรงทราบว่าพระผู้มีพระภาคนิพพานแล้วจะทรงล้มลงยังพื้นดินที่นั้น ท่านพึงวางพระองค์ลงในถังเนยข้นใบ ๑ เมื่อเนยข้นละลายท่านพึงวางพระองค์ลงในถังอื่นต่อ ๆ ไปดังนี้จนครบ ๗ ใบ ภายหลังจึงวางพระองค์ลงในถังอันมีชิ้นไม้จันทน์โคศีร์ษะ พระองค์ก็จะมีพระสติสมฤดี เมื่อพระมหากาศยปให้อธิบายนี้แล้วก็ออกเดินไปเมืองกุสินารา วรษการพราหมณ์ได้กระทำตามพระมหากาศยปสั่ง พระเจ้าอชาตศัตรูก็ได้รอดพระชนม์

วันรุ่งเช้าต่อจากที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จนิพพาน พระอนิรุทธเถรจึงสั่งพระอานนท์ไปหาพวกมัลละเมืองกุสินาราว่า อานนท์จงไปบอกพวกมัลละเมืองกุสินาราว่า ท่านวาศิษฏทั้งหลาย พระศาสดาทรง

สละสกนธ์กายทุกส่วน เสด็จนิพพานโดยอนุปาทิเสสเมื่อท่ามกลางราตรีนี้แล้ว ท่านทั้งหลายจงทำสิ่งที่เห็นสมควรเพื่อต่อไปจะได้ไม่ติตนเองว่า พระศาสดาของเรามาทรงสละพระสกนธ์กายทุกส่วน เสด็จนิพพานโดยอนุปาทิเสสในตำบลของเรา เราไม่ได้สำแดงความเคารพและเอาใจใส่ตามสมควร

พระอานนท์จึงไปทำตามพระอนิรุทธสั่ง (หน้า ๖๔๐) และอธิบายให้พวกมัลละฟังว่า จะต้องปฏิบัติในพระสรีระของพระพุทธเจ้าอย่างพระเจ้าจักรพรรดิ พวกมัลละจึงร้องขออนุญาตเวลา ๗ วันเพื่อจะไปเตรียมการปลงพระศพให้พร้อมสรรพ (หน้า ๖๔๑) เมื่อถึงวันคำรบเจ็ด จัดเสลี่ยงทองบรรทุกพระศพเสร็จแล้ว จึงเกณฑ์เอาสรรพมาลาและของหอมพร้อมทั้งเครื่องดุริยดนตรี อันมีในภายในที่ ๑๒ โยชน์ตั้งแต่เมืองกุสินาราไปถึงแม่น้ำหิรัณยวดี จากสวนนางรังทั้งคู่ไปถึงมกุฏพันธนเจดีย์ของพวกมัลละ พวกมัลละทั้งหลายจึงออกจากเมืองกุสินาราไปยังสวนนางรังทั้งคู่ เพื่อสักการพระบรมศพ เมื่อถึงแล้วพวกมัลละเมืองกุสินาราที่เป็นประธานจึงกล่าวว่า ท่านวาศิษฏทั้งหลายขอให้พวกมัลลสตรีและมัลลกุมารี ทำเบญจาด้วยผ้าของตนบังพระผู้มีพระภาค เมื่อพวกเราบูชาสักการพระบรมศพด้วยมาลาและของหอมแล้ว จะได้เชิญพระสรีระเข้าไปทางประตูเมืองด้านตะวันตกออกไปทางประตูด้านตะวันออก ข้ามแม่น้ำหิรัณยวดีไปยังมกุฏพันธนเจดีย์ของพวกมัลละ แล้วจะได้ถวายพระเพลิงในที่นั้น (หน้า ๖๔๒)

แต่เมื่อพวกมัลลสตรีพยายามเลื่อนพระบรมศพก็ไม่สามารถจะให้เคลื่อนได้ พระอนิรุทธจึงบอกพระอานนท์ว่า ความคิดของพวกเทวดา เขาจะให้พวกมัลละและมัลลกุมารเชิญเสลี่ยงพระบรมศพ พระอานนท์จึงบอกพวกมัลละ ๆ จึงยกเสลี่ยงพระบรมศพเชิญไปยังมกุฏพันธนเจดีย์ (หน้า ๖๔๓)

ในขณะนั้น ดอกมนทารวสวรรค์ตกลงในเมืองกุสินาราเป็นอันมากจนท่วมเข่า อาชีวกคนหนึ่งมีธุระไปเมืองปาวาได้เก็บดอกมนทารวถือไปด้วย พระมหากาศยปกับศิษย์ ๕๐๐ ซึ่งพากันไปเมืองกุสินาราเดินผ่านไปทางเมืองปาวา พบกับอาชีวกคนนั้น และได้ฟังจากอาชีวกคนนั้นว่า พระพุทธเจ้านิพพานแล้วได้ ๗ วัน ในจำพวกศิษย์ของพระมหากาศยปนั้น มีภิกษุแก่รูปหนึ่งเมื่อได้ยินว่าพระพุทธเจ้านิพพานจึงกล่าวคำอันไม่สมควรเหล่านี้ว่า เราจะเศร้าโศกไปทำไม เพราะเดี๋ยวนี้ภิกษุแก่ ๆ จะพ้นจากคำจู้จี้ว่าสิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำ เดี๋ยวนี้เราอาจทำได้ซึ่งสิ่งที่เราต้องการทำ และอาจไม่ทำสิ่งที่เราไม่ต้องการทำ (หน้า ๖๔๔) พระมหากาศยปจึงติเตียนภิกษุแก่นั้นแล้ว กล่าวแก่ศิษย์ทั้งหลายถึงความไม่ยั่งยืนแห่งสังขารทั้งหลาย

เมื่อพวกมัลละพยายามจุดจิตกาธารก็ไม่สามารถจุดให้ติดได้ พระอนิรุทธจึงบอกแก่พระอานนท์ว่า ที่เป็นอย่างนี้เพราะพระมหากาศยปยังมาไม่ถึง พระอานนท์จึงบอกแก่พวกมัลละอีกต่อหนึ่ง

เมื่อชนทั้งหลายเห็นพระมหากาศยปมาแต่ไกล ก็ถือของหอมและวงมาลาพากันออกไปต้อนรับ กราบลงแทบเท้าพระมหากาศยป

แล้วตามหลังมาที่ประดิษฐานพระบรมศพ พระมหากาศยปเปิดพระบรมศพออกแล้วก็กระทำสักการบูชา

ในเวลานั้นมีพระมหาสถวิร (มหาเถร) ในโลกมี ๔ องค์ คือ พระอัชญาตเกาณฑินยะ พระจุนันทนะ พระทศพลกาศยป และพระมหากาศยปใน ๔ องค์นี้ พระมหากาศยปเป็นผู้มีปัญญามีคุณมากที่สุด จึงเป็นคลังจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานเภสัชและเครื่องใช้อื่น ๆ เพราะฉะนั้น พระมหากาศยปจึงเอาผ้านุ่งห่มอันเก็บรักษาไว้ในคลังมาเปลี่ยนถวายพระผู้มีพระภาค พอเอาฝาหีบพระบรมศพปิดลงดังเก่า ไฟก็ลุกขึ้นจากจิตกาธารเผาพระบรมศพย่อยยับไป (หน้า ๖๔๕)

เมื่อพระบรมศพย่อยยับไปแล้วพวกมัลละก็เอาน้ำนมดับไฟแล้วเก็บพระบรมธาตุใส่ในภาชนะทอง เชิญขึ้นประดิษฐานบนเสลี่ยงทอง กระทำสักการบูชาด้วยของหอม ประโคมดุริยดนตรี แล้วเชิญไปประดิษฐาน ณ ท่ามกลางเมืองกุสินารา ทำการสมโภชอีกครั้งหนึ่ง

ในกาลนั้น พวกมัลละเมืองปาวา ได้ทราบว่าพระผู้มีพระภาคเสด็จนิพพานที่เมืองกุสินาราล่วงมาได้ ๗ วัน และทราบว่าพระธาตุของพระองค์ก็ได้รับธาตุสมโภชแล้ว จึงประชุมทัพยาตราไปยังมัลละกุสินาราแล้วกล่าวว่า ท่านมัลละกุสินาราทั้งปวงอันประชุมกันอยู่จงฟัง พระผู้มีพระภาคได้เคยเสด็จประทับ และได้เคยรับสักการบูชาในเมืองของพวกเรามานาน แต่เมื่อประทับอยู่ในเมืองของท่านได้เสด็จนิพพานแล้ว (หน้า ๖๔๗) ท่านทั้งหลายจงแบ่งพระบรมธาตุให้เราบ้าง เรา

จะเชิญไปเมืองปาวา จะสร้างพระเจดีย์บรรจุพระบรมธาตุทำสักการ-บูชาเคารพนบนอบ และจัดให้มีการสมโภชประจำคราว

(พวกมัลละกุสินาราตอบว่า) ท่านวาศิษฏทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเป็นที่เคารพเป็นที่รักของเรา และเพราะพระองค์เสด็จนิพพานใกล้เมืองของเรา เราไม่ยอมแบ่งพระบรมธาตุให้เลย

ถ้าพวกท่านยอมแบ่งให้ก็จะเป็นการเรียบร้อย ถ้าพวกท่านไม่ยอมแบ่งให้ พวกเราก็จะเชิญไปให้ได้ด้วยพลการ พวกมัลละกุสินาราได้ฟังดังนั้นก็ยอม (รบ)

กษัตริย์พุลุกแคว้นรตอคส ปะคโย พะ (พวกพุลิสแคว้นอัลลกัปป?) กษัตริย์โกรทตย แคว้นโรรุก (สครสครอคส พวกโกลิยรามคราม?) พราหมณ์แคว้นเวถทวีป กษัตริย์ศักย แคว้นกบิลพัสดุ กษัตริย์ลิจฉวี แคว้นไวสาลี เมื่อต่างได้ทราบเหตุการณ์นี้ต่างก็นำกองทัพไปยังเมืองกุสินาราร้องขออย่างเดียวกัน พระเจ้าอชาตศัตรูไวเทหิบุตร ราชาแห่งชาวมคธ ครั้นได้ทรงทราบเหตุนั้นและทราบเรื่องพวกที่ไปกุสินารา ตามที่กล่าวข้างบนแล้ว จึงตรัสบอกวรษการพราหมณ์ และสั่งให้เตรียมทัพจะเสด็จไปชิงพระบรมธาตุด้วยเหมือนกัน (หน้า ๖๔๘) เมื่อทัพพร้อมแล้วพระเจ้าอชาตศัตรูก็เสด็จขึ้นทรงช้าง แต่เมื่อทรงระลึกถึงพระคุณของพระผู้มีพระภาคขึ้น ก็สิ้นสมฤดีตกลงยังพื้นพสุธา พอเสด็จขึ้นทรงม้าก็สิ้นสมฤดีเช่นนั้นอีก จึงตรัสแก่วรษการอีกว่า ดูก่อนท่านวรษการ ข้าพเจ้าไปไม่ได้เสียแล้ว

ท่านจงนำทัพไปเคารพพวกมัลละกุสินาราในนามของข้าพเจ้าขอแบ่งพระบรมธาตุ

วรษการพราหมณ์ก็กระทำตามรับสั่ง พวกมัลละก็ให้คำตอบแก่วรษการพราหมณ์อย่างเดียวกันกับที่ตอบพวกมัลละปาวา แต่เมื่อพวกมัลละเห็นคนของพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นกองใหญ่ จึงสอนวิธีใช้ศรแก่พวกภริยาและเด็ก ๆ เมื่อกองทัพของพวกพุลุก และพวกมัลละปาวา ฯลฯ รวมกันเข้าประชิดเมืองเพื่อจะรบ พวกมัลละปาวาก็รวมทัพพร้อมทั้งภริยาและเด็ก ๆ ยกออกตีโต้ต่อสู้พวกเหล่านั้น (หน้า ๖๔๙)

ในกาลนั้นมีพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อทโรณมากับกองทัพด้วย พิจารณาเห็นว่าจะถึงเลือดนอง จึงพาดผ้าหนังไปหาพวกมัลละกุสินาราแล้วกล่าวว่า พระเคาตมผู้มีพระภาคเป็นผู้อดทนยิ่งนัก และทรงสรรเสริญความอดทนเป็นอย่างยิ่ง ทำไมพวกท่านจะมาฆ่ากันและกันเพราะเหตุพระบรมธาตุของท่าน ข้าพเจ้าจะแบ่งพระบรมธาตุเป็น ๘ ส่วน พวกท่านจงให้ภาชนะซึ่งข้าพเจ้าจะใช้ตวงพระบรมธาตุ ข้าพเจ้าจะสร้างเจดีย์บรรจุที่ระลึกของพระพุทธเจ้าไว้ในเมืองทโรณสม ฯลฯ พวกมัลละก็ยอมตามความแนะนำของทโรณพราหมณ์ ๆ จึงได้ไปที่ชุมนุมอื่น ๆ โดยลำดับ เมื่อได้รับความตกลงทั่วแล้ว ก็แบ่งพระบรมธาตุให้ทั่วกัน ตนก็ถือเอาภาชนะอันพวกมัลละกุสินาราให้ตวง เป็นส่วนของตน (หน้า ๖๕๑)

ยังมีพราหมณ์หนุ่มอีกคน ๑ มากับกองทัพเหล่านั้นด้วย จึงว่ากับพวกมัลละกุสินาราว่า ท่านมัลละกุสินาราทั้งหลาย บรรดาประชุม

อยู่ทั้งหมดจงฟังคำข้าพเจ้า ข้าพเจ้ามีความเคารพรักใคร่พระเคาตมผู้มีพระภาคมานาน บัดนี้พระองค์เสด็จนิพพานในเมืองของท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าขอรับเอาพระอังคารที่ปลงพระศพนี้ เพื่อจะได้สร้างพระเจดีย์บรรจุอังคารพระพุทธเจ้าที่เมืองนยโครธิก (บีปผลิวัน) ฯลฯ พวกมัลละก็ให้พระอังคารแก่นยโครธพราหมณ์ (หน้า ๖๕๒)

ในเวลานั้นมีเจดีย์ที่บรรจุพระสรีรธาตุ ของพระผู้มีพระภาคปรากฏในชมพูทวีป ๘ เจดีย์ บรรจุภาชนะ (ที่ตวงพระธาตุ) เป็นที่ ๙ บรรจุพระอังคารเป็นที่ ๑๐ พระบรมธาตุของพระพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ ๘ ส่วนนั้น ตกอยู่เป็นที่สักการบูชาในชมพูทวีป ๗ ส่วน พระบรมธาตุของพระมหาบุรุษอีกส่วนหนึ่ง พญานาคนำไปไว้เป็นที่สักการบูชาในเมืองโรรุก

ยังพระเขี้ยวแก้วอีก ๔ องค์ ๑ ตกไปเป็นที่สักการบูชาในตรัยตรึงศ์สวรรค์ องค์ที่ ๒ ตกไปอยู่เมืองอนุมาน องค์ที่ ๓ ตกไปอยู่ในแคว้นของพระเจ้ากลิงค พระเขี้ยวแก้วพระมหาบุรุษ องค์ที่ ๔ พญานาคเชิญไปเป็นที่สักการบูชาในเมืองโรรุก (หน้า ๖๕๒).

